

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МОСКАЛЬОВА ЮЛІЯ РОМАНІВНА

УДК: 930.2:314(477.7);"18/19"

ДИСЕРТАЦІЯ

Джерела до вивчення дитячої безпритульності та бездоглядності
на Півдні України (60-і рр. XVIII – початок XX ст.)

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____Ю.Р. Москальова

Науковий керівник:
Гедьо Анна Володимирівна,
доктор історичних наук, професор

Вінниця – 2018

АНОТАЦІЯ

Москальова Ю.Р. Джерела до вивчення дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (60-і рр. XVIII – початок XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Донецький національний університет імені Василя Стуса. – Вінниця, 2018.

Досліджено комплекс джерел щодо вивчення дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в 60-і рр. XVIII – на початку XX ст. На основі опрацьованої літератури за темою дослідження, зроблено висновок, що тема є малодослідженою та актуальною. Лише на сучасному етапі історичних досліджень розширено напрямки наукових пошуків, що призвело до появи соціологічних, етноконфесійних, релігійних аспектів у вивченні питань дитячої безпритульності. Зазначено, що джерела за вказаною темою тільки починають вивчатися. Окреслено методику опрацювання джерел, визначено методи та принципи їх опрацювання.

Була проведена евристична робота джерел та наукової літератури в державних архівах Дніпропетровської, Запорізької, Миколаєвської, Одеської, Херсонської областей, Інституті рукопису НБУВ, Одеській національній науковій бібліотеці, Дніпропетровській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія. Зазначено, що специфіка відкладання матеріалів на пряму залежала від змін в адміністративно-територіальному устрої та підпорядкуванні відомчих структур. Визначено управлінські структури, які відали справами безпритульних та бездоглядних дітей.

Комплекс джерел, представлених у науковому дослідженні, виходячи з аналізу їх характеру, змісту й форми, класифіковано на наступні види: законодавчі, актові, справочинні (діловодні), описово-статистичні, періодичні видання та джерела особового походження.

Аналіз законодавчих актів Російської імперії стосовно проблем дитячої безпритульності та бездоглядності в 60-х рр. XVIII – на початку XX ст. дозволив збагатити знання щодо імператорської політики у справах благодійності, розвитку інститутів громадського піклування в зазначений період. З 60-х рр. XVIII ст. законодавство про безпритульних та бездоглядних дітей лише починає формуватися. Серед законодавчих актів, які увійшли до «Полного собрания законов Российской империи» та «Свода законов Российской империи», визначено наступні: укази (іменні імператорські Сенату, сенатські), «положения», «мнения», «повеления». Зазначено, що форма певного виду законодавчого акту не була точно встановленою. Протягом досліджуваного періоду на зміну одним видам законів приходили інші. Визначено, що законодавчі акти з питань дитячої опіки та піклування були поодинокими, їх прийняття було скоріше вимогою обставин, а не наслідком планомірної державної політики. На основі аналізу імперського законодавства, показано напрямки державної політики у справах опіки та піклування над дітьми, розвиток дитячих установ та закладів опіки, поступовий перехід ініціативи фінансової підтримки з боку держави до окремих філантропів. Проаналізовані законодавчі акти дають підставу стверджувати, що саме філантропічна діяльність протистояла зростанню безпритульності, підвищувала освітній і культурний рівень місцевого населення.

Проаналізовано актові матеріали з історії дитячої безпритульності та бездоглядності Півдня України. Показано, що ці джерела належать до масових, частина з них – опубліковані. Вказану групу джерел представлено актами публічно-правового та приватно-правового характеру. До першої групи віднесено статuti благодійних товариств, організацій та закладів опіки. Їх аналіз дає уявлення як про внутрішній устрій та загальні принципи функціонування дитячих благодійних установ, так і про зовнішні зв'язки, членів благодійних товариств та їх роль у житті цих закладів. Групу приватно-правових актових джерел представляють паспорти, посвідчення, свідоцтва,

заповіти. Визначено, що приватно-правові акти надають інформативні відомості щодо кількості вихованців благодійних закладів опіки та піклування, представляють анкетні відомості благодійників, вихователів, усиновлювачів та самих вихованців. Вказана група джерел дозволяє простежити динаміку потрапляння дітей до закладів опіки, демонструє тенденцію взяття дітей на виховання до нових родин.

Доведено, що матеріали діловодства представляють наймасштабнішу групу джерел за обраною проблематикою як за кількістю, так і за змістом. Подано групи джерел вказаного виду, а саме: ділове листування, рапорти, відношення, «прошення», протоколи, журнали, телеграми, звіти, відомості, заяви, розписки, підписки. Зазначено, що діловодна документація звертає увагу дослідника на кількість благодійних установ різних типів, їх устрій, фінансування, основні заняття вихованців. Доведено, групи документів діловодства виступають цінними джерелами, оскільки відтворюють сутність існування благодійних товариств і закладів опіки зсередини, ілюструють ставлення окремих осіб до справ благодійності та піклування в регіоні. Під час аналізу справочинної документації, дослідником враховувалися процеси формування цієї групи джерел, специфіка внутрішньої організації та функціонування органів, які залишали по собі дані документи, порівнювалися формуляри документів, визначався рівень достовірності зафіксованої інформації. Встановлено, що інформативний потенціал документів діловодства корисний для вивчення внутрішнього устрою дитячих будинків та їх розвитку, освітніх та господарських занять вихованців, способів допомоги та підтримки подібних закладів вихователями та благодійниками, етноконфесійних груп вихованців і вихователів, статистичних даних щодо питань опіки та піклування над дітьми.

Досліджено статистичні джерела та довідкові видання щодо проблем дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України. Наголошено, що даний вид джерел є базовим для вивчення вказаної теми, але не може виступати в якості самостійного, оскільки певні відомості зазнавали уточнень

з метою демонстрації кращої статистики. Статистичні джерела є масовими, склалися з метою бути представленими для суспільного користування. За хронологічними ознаками статистичні джерела представлені описовою та земською статистикою.

До довідкових видань належать: пам'ятні книжки, словники-довідники, альманахи, «очерки», «обзори», ювілейні видання, статистичні збірки. На основі аналізу даних джерел окреслено коло установ опіки та піклування над дітьми, тенденції їх появи на історичній арені та зникнення, визначені імена активних меценатів та піклувальників південної України.

Подано аналіз періодичних видань, які містили рубрики, або були повністю присвячені питанням дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України. Визначено структуру, інформативний потенціал, авторство представлених видань. Відзначено, що особливістю аналізованої преси, як історичного джерела, є, з одного боку, висвітлення малодосліджених сторінок з історії дитячої безпритульності та бездоглядності, представлення статистичних даних, демонстрація гострих невирішених соціальних проблем. З іншого боку – проблема у визначенні достовірності інформації, яку подають періодичні видання. Доступність даного виду джерела для дослідника як у фондах архіву, так і в наукових бібліотеках у поєднанні з його критичним аналізом, визначає цікавість даного комплексу для пошуку відповідей на існуючі питання у сфері дитячої безпритульності та бездоглядності.

Складність у роботі дослідника з джерелами особового походження насамперед полягала у їх пошуку. Зазначено, що серед матеріалів особового походження слід виділити листування Катерини II, щоденники імператриці Марії Федорівни та І.Бецкого, спогади та заповіти мандрівників, сучасників подій та місцевих філантропів. В джерелах особового походження автори звернули увагу на особливий інтерес до справ опіки та піклування над дітьми імператорської родини, окремих філантропів, визначили основні проблеми інститутів допомоги нужденним дітям. Підкреслено унікальність фактологічного матеріалу даного виду джерел, вказано на можливість їх

подальшого ґрунтового аналізу із залученням багатьох джерелознавчих прийомів.

Встановлено рівень наукового опрацювання історичних джерел із заданої проблематики, виявлено комплекс джерел, що осіли в архівосховищах сучасної України та представлено їх класифікацію. Аналіз джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (60-і рр. XVIII – початок XX ст.) засвідчує поступове утворення розгалуженої мережі громадських благодійних організацій і установ, що відповідало викликам часу. Відзначено, що масова участь представників міської громадськості губерній виступала в якості одного з головних регуляторів гострої проблеми боротьби з дитячою безпритульністю. Підкреслено неспроможність імперського уряду розв'язати основні проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності на законодавчому рівні, поступовий перехід основних проблем дитинства до рук приватних осіб. Зауважено на важливості подальшого вивчення джерел з історії дитячої філантропії.

Ключові слова: безпритульність і бездоглядність, опіка, благодійність, філантропія, історичне джерело, класифікація історичних джерел, законодавство, діловодство.

Список публікацій здобувача

1. Гедьо А.В., Остроушко Ю.Р. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Російській імперії в другій половині XVIII ст.: аналіз законодавчих актів. *Історичні і політологічні дослідження*. №3–4 (57–58) Вінниця, грудень 2014. С. 131–141.

2. Москальова Ю.Р. Матеріали діловодства з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (друга полови XVIII – початок XX ст.). *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. Випуск 13–14. Маріуполь, 2015. С. 128–138.

3. Москальова Ю.Р. Дитяча безпритульність та бездоглядність на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): аналіз періодичних видань.

Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. №1/2015. Вінниця, 2015. С. 490–495.

4. Москальова Ю.Р. Дитяча безпритульність та бездоглядність на Півдні України (60–70-і рр. XIX ст.): аналіз законодавчих актів. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 119 (4). С. 49–53.*

5. Москальова Ю.Р. Опіка над безпритульними та бездоглядними дітьми на Півдні України (60-ті рр. XVIII – початок XX ст.): аналіз описово-статистичних та довідкових джерел. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових. К. : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 123 (8). С.7–11.*

6. Москальова Ю.Р. Дитячі заклади опіки та піклування на Півдні України (XIX – початок XX ст.) у висвітленні періодичних видань. *Сумський історико-архівний журнал. № XXXIX. Суми, 2017. С. 5–14.*

Апробація результатів дослідження

7. Остроушко Ю.Р. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Російській імперії за правління Катерини II (аналіз законодавчих джерел). *Шевченківська весна – 2014: матеріали XII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. К., Логос. 2014. С. 524–527.*

8. Остроушко Ю.Р. Дитяча безпритульність та бездоглядність в Херсонській губернії (XIX – поч. XX ст.). *Історичні етюди. Д.: Пороги, 2014. Вип. 4. С. 39–42.*

9. Остроушко Ю.Р. Участь жінок у подоланні явищ дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України у XIX – на початку XX ст. (за матеріалами особового походження). *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні соціологічні, політологічні аспекти. Херсон: Гельветика, 2015. С. 89–91.*

10. Москальова Ю.Р. Журнал «Трудовая помощь» як репрезентант проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (кінець XIX – початок XX ст.). *Теоретичні, методичні і практичні проблеми*

соціології, історії та політології: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 20-21 листопада 2015 р. Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2015. С. 54–58.

11. Москальова Ю.Р. Джерельний потенціал питання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (60-і рр. XVIII – поч. XX ст.). *V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції*, 19 жовтня 2016 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 49–51.

12. Москальова Ю.Р. Проблеми джерелознавчого дослідження питань дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (60-і рр. XVIII – поч. XX ст.). *Наукові роботи викладачів ДонНУ ім. В.Стуса*. Вінниця, 2017. С. 12–13.

13. Москальова Ю.Р. Українська історіографія XXI ст. стосовно питань дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (60-і рр. XVIII – поч. XX ст.). *Дні науки історичного факультету 2017* (до 200-річчя з дня народження М.І. Костомарова): матеріали X Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. К., 2017. С. 62–67.

14. Москальова Ю.Р. Історія імен. Стан опіки та піклування над дітьми в Російській імперії (др. пол. XVIII – поч. XX ст.) на основі матеріалів особового походження. *Osobowość, społeczeństwo, polityka: Mater. VI Międz. Konf. Nauk.-Prakt. / Pod red. J. Kota. Część 1*. Lublin: WSEI, 2017. P. 83–87.

15. Остроушко Ю.Р. Дитяча безпритульність та бездоглядність на Півдні України (кін. XVIII – поч. XX ст.): аналіз звітної документації. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса, 2014. С. 314–322.

16. Гедьо А.В., Остроушко Ю.Р. Діяльність благодійних товариств Херсонської губернії в боротьбі з дитячою безпритульністю (XIX – поч. XX ст.). *Історичні і політологічні дослідження*. – №1(51) 2013. – С. 80–87.

17. Гедьо А.В., Остроушко Ю.Р. Дитячі притулки відомства імператриці Марії Федорівни в Таврійській губернії (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Грані*

історії: зб. наук. пр. Горлівка: Вид-во ГІІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2013. Вип. 6. С. 14–22.

18. Ostroushko Y. The struggle against child homelessness and neglect in Russian Empire during the reign of Katherine II. *The First International Conference on History and Political Sciences*. Vienna: Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, March 24, 2014. P. 24–32.

19. Moskaleva Y. Neglect in the south of Ukraine (the second half of the XIX – beginning of XX century). *Economic and law paradigm of modern society*. Vol.2. Banská Bystrica, 2016. P. 135–140.

20. Остроушко Ю.Р. Участь єврейського населення у подоланні явищ дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (сер. XIX — поч. XX ст.). *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*. Випуск IV. Том I. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2015. С. 209–222.

21. Москальова Ю.Р. Єврейські громади Півдня України у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю (60-і рр. XVIII – початок XX ст.). Історіографічний огляд. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*. Випуск V. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2016. С. 129–142.

22. Москальова Ю.Р. Дитяча філантропія М.П. Урусова. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук*. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 року). У 3-х частинах. К., 2016. С. 59–62.

23. Москальова Ю.Р. Підкидьки та знайди на Півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.). Аналіз фондів ДАОО. *Каразінські читання (історичні науки)*: Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції, 28 квітня 2017 р.). Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 30–31.

SUMMARY

Moskalova Yu.R. References for studying of child placelessness and homelessness in the South of Ukraine (in the 1760's - early XX century). – Qualifying research work on the manuscript.

The thesis for a degree of the candidate of historical sciences (PhD) in the specialty 07.00.06 – a historiography, a source study and special historical disciplines. – Vasyl' Stus Donetsk National University. – Vinnitsa, 2018.

The complex of sources for the study of child homelessness and neglect in the South of Ukraine in the 1760's – early XX century has been investigated. The literature considered is divided according to the chronological principle into three periods: imperial, Soviet, modern resources. It has been established that most of the papers are the historical ones. Only at the present stage of historical research the areas of academic pursuits have been expanded, which has led to the emergence of sociological, ethnoconfessional, and religious aspects in the study of children's charity issues. It has been noted that the source study direction of research is only beginning to be studied. The method of working out sources has been outlined, as well as methods and principles of working out the sources.

Heuristic work of sources and scientific literature was conducted in the state archives of the Dnipropetrovsk, Zaporizhzhya, Nikolaev, Odessa, Kherson regions, the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, the Odessa National Scientific Library, the Dnipropetrovsk Regional Universal Scientific Library named after Cyril and Methodius. It was noted that the specifics of the deposition of materials was directly dependent on changes in the administrative-territorial structure and the subordination of departmental structures. Defined management structures that were in charge of the affairs of street children. The complex of sources presented in the scientific research, based on an analysis of their nature, content and form, is classified into the following types: legislative, statutory, reference (clerical), descriptive and statistical, periodicals and sources of personal origin.

The complex of sources presented in a scientific study, based on an analysis of their nature, content and form, is classified into the following types: legislative, legislative, clerical, descriptive-statistical, periodicals and sources of personal origin.

Source analysis of the legal acts of the Russian Empire in relation to the problems of child placelessness and homelessness in the 1760's. – the beginning of the 20th century allowed to enrich knowledge about the role of the imperial family in matters of charity, the development of public care institutions during the specified period. Since the 1760's, the law on homeless and neglected children has only begun to develop, but by 1917 it has not yet been formed. Among the legislative acts included in the Complete Collection of Laws of the Russian Empire and the Code of Laws of the Russian Empire, the following types have been defined: decrees (nominal, senate), "provisions", "opinions", "dictates". It has been established that the form of a certain type of legislative act was not precisely established. During the investigated period, laws have been replaced one by one. It was determined that the legislation on child care and guardianship was of unusual occurrence, its adoption was rather a requirement of circumstances, and not a consequence of a planned state policy. On the basis of the analysis of imperial legislation, the dynamics of state support for children's facilities and institutions of care is presented, as well as the gradual shift of the initiative of financial support from the state to individual philanthropists. The analyzed legislative acts give reasons to assert that it was philanthropic activity that opposed the growth of homelessness, raised the educational and cultural level of the local population.

The legislative materials on the history of children's homelessness and placelessness of the South of Ukraine have been analyzed. It is shown that the data sources are large-scale, some of them are published. The specified group of sources is represented by the public and private law acts. The first group includes the charters of benevolent associations and care institutions. Their analysis gives an idea of the internal organization and general principles of the functioning of children's charitable institutions, as well as on external relations, members of charitable

societies and their role in the life of these institutions. A group of private legal sources of documents is represented by passports, licenses, certificates, testament. It is determined that private legal acts provide information about the number of pupils of charity institutions of guardianship and custody, represent questionnaires of philanthropists, educators, adopters and the pupils themselves. This group of sources allows us to trace the dynamics of children entering the institutions of care, shows the tendency of taking children to education in the new families.

It has been proved that the materials of office work represent the largest group of sources on the chosen problem both in terms of quantity and content. Groups of sources of this type are given, namely: business correspondence, reports, relations, requests, protocols, logs, telegrams, reports, information, statements, receipts, subscriptions. It has been noted that the clerical documentation draws the attention of the researcher to the number of charitable institutions of different types, their internal functioning, financing, basic occupations of pupils. It has been proved that the groups of clerical documents serve as valuable sources, since they reproduce the essence of the internal issues of existence of charitable societies and institutions of custody, illustrating the attitude of individuals to the matters of charity and care in the region. During the analysis of the reference documentation, the researcher has taken into account the processes of forming this group of sources, the specifics of the internal organization and functioning of the bodies, which left the documents, comparing the forms of documents, and determining the level of reliability of the recorded information. It has been established that the informative potential of office documents is useful for studying the internal structure of orphanages and their development, educational and economic activities of pupils, ways of helping and supporting such institutions by educators and philanthropists, ethno-confessional groups of pupils and educators, statistics on issues of guardianship and child care.

The statistical sources and reference books on the problems of homelessness and neglect in the south of Ukraine were studied. It is noted that this type of sources is basic for studying the specified topic, but cannot act as an independent one, since certain information has been tested to clarify the best statistics. Statistical sources

are massive, evolved to be submitted for public use. On a chronological basis, statistical sources are represented by descriptive and zemstvo statistics.

Reference publications include: commemorative books, reference books, almanacs, "essays", "reviews", anniversary editions, statistical compilations. Based on the analysis of these sources, a circle of institutions of guardianship and custody of children, the tendencies of their appearance in the historical arena and disappearances are outlined, the names of active philanthropists and trustees of southern Ukraine are identified.

A source study analysis of periodicals in the coverage of this topic has been presented. The main editions on custody of children in the region, their structure and informative potential have been determined. It has been noted that the feature of the analyzed press, as a historical source, is, on the one hand, coverage of little-researched pages on the history of child philanthropy, presentation of interesting statistics, demonstration of acute unresolved social problems. On the other hand, it is important to determine the authenticity of the data given, taking into account the specifics of the source. The availability of this type of source for the researcher both in the collections of the archive and in the scientific libraries, in conjunction with its critical analysis, determines the curiosity of the complex to find answers to existing questions in the field of child placelessness and homelessness.

The difficulty in the work of a researcher with sources of personal origin was primarily in their search. It is noted that among the materials of personal origin should be highlighted the correspondence of Catherine II, the diaries of Empress Maria Feodorovna and I. Betsky, memories and testaments of travelers, contemporaries of events and local philanthropists. In the sources of personal origin, the authors drew attention to the special interest in the affairs of guardianship and custody of the children of the imperial family, individual philanthropists, identified the main problems of the institutions of assistance to needy children. The uniqueness of the factual material of this type of sources is emphasized, the possibility of their further detailed analysis with the involvement of many source methods is pointed out.

The level of scientific study of historical sources with a given problem has been established, a set of sources identified in the archives of modern Ukraine has been identified and their classification has been presented. Analysis of sources on the history of child homelessness and neglect in the South of Ukraine (1760's – early XX century). Indicates the gradual formation of an extensive network of public charitable organizations and institutions that corresponded to the challenges of the time. It is noted that the mass participation of representatives of the urban community of the provinces acted as one of the main regulators of the acute problem of combating homeless children. It underlined the failure of the imperial government to solve the main problems of child homelessness and neglect at the legislative level, the gradual transition of the main problems of childhood into the hands of private individuals. The importance of further exploring sources on the history of children's philanthropy is noted.

Key words: placelessness and homelessness, guardianship, charity, philanthropy, historical source, classification of historical sources, legislation, clerical work.

List of publications of the applicant:

1. Hedo A.V., Ostroushko Yu.R. Borotba z bezprytulnistiu ta bezdohliadnistiu v Rosiiskii imperii v druhii polovyni XIX st.: analiz zakonodavchyykh aktiv. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. №3–4 (57–58) Vinnytsia, hruden 2014. S. 131–141.
2. Moskalova Yu.R. Materialy dilovodstva z istorii dytiachoi bezprytulnosti ta bezdohliadnosti na Pivdni Ukrainy (druha polovy XIX – pochatok XX st.). *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*. Serii: Istorii. Politolohii. Vypusk 13–14. Mariupol, 2015. C.128–138.
3. Moskalova Yu.R. Dytiacha bezprytulnist ta bezdohliadnist na Pivdni Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): analiz periodychnykh vydan. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu*. Serii B. Humanitarni nauky. №1/2015. Vinnytsia, 2015. S.490–495.

4. Moskalova Yu.R. Dytiacha bezprytulnist ta bezdohliadnist na Pivdni Ukrainy (60-70's XIX st.): analiz zakonodavchykh aktiv. *Hileia: naukovyi visnyk*. Zbirnyk naukovykh prats. K.: «Vydavnytstvo «Hileia», 2017. Vyp. 119 (4). S.49–53.

5. Moskalova Yu.R. Opika nad bezprytulnymy ta bezdohliadnymy ditmy na Pivdni Ukrainy (60's XIX – pochatok XX st.): analiz opysovo-statystychnykh ta dovidkovykh dzherel. *Hileia: naukovyi visnyk*. Zbirnyk naukovykh prats. K. : «Vydavnytstvo «Hileia», 2017. Vyp. 123 (8). S.7–11.

6. Moskalova Yu.R. Dytiachi zaklady opiky ta pikluvannia na Pivdni Ukrainy (XIX – pochatok XX st.) u vysvitleni periodychnykh vydan. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*. № XXXIX. Sumy, 2017. S.5–14.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	25
1.2. Джерельна база дослідження.....	42
1.3. Методологічні засади дослідження.....	54
Висновки до розділу 1	64
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ КОРПУСУ ЗАКОНОДАВЧИХ ТА АКТОВИХ ДЖЕРЕЛ	
2.1. Археографічна характеристика та інформаційний потенціал законодавчих актів.....	66
2.2. Актові матеріали як джерело з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України.....	101
Висновки до розділу 2.....	117
РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛИ ДІЛОВОДСТВА ТА ОПИСОВО- СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ	
3.1. Проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України за матеріалами діловодства.....	119
3.2. Відображення стану системи опіки дітьми у статистичних джерелах.....	151
Висновки до розділу 3.....	162
РОЗДІЛ 4. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ТА МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ПРО ОПІКУ ТА ПІКЛУВАННЯ ДІТЬМИ КРАЮ	
4.1. Інформативний потенціал періодичних видань.....	165
4.2. Висвітлення проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності в матеріалах особового походження.....	188
Висновки до розділу 4.....	199
ВИСНОВКИ.....	201
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	208

ДОДАТКИ.....259

ВСТУП

Актуальність дослідження. Поява такого складного соціального явища як дитяча безпритульність і бездоглядність має глибоке історичне коріння. Трансформація державної системи соціального захисту не завжди дозволяє правильно реагувати на потреби дитини, яка опинилася без підтримки рідних. Плідна діяльність інститутів суспільної філантропії та меценатства безпосередньо залежить від розв'язання цілого комплексу теоретичних проблем та практичних завдань. Серед найбільш актуальних з них – реконструкція як загальнодержавної, так і регіональної історії доброчинної діяльності. Територія Півдня України виступає яскравим прикладом активного залучення населення до подолання проблем соціально-правової, економічної незахищеності дітей. З 60-х рр. XVIII до початку XX ст. тут утворилася та діяла розгалужена мережа дитячих закладів опіки, які намагалися охопити своєю допомогою всіх незахищених дітей та підлітків. Склався своєрідний образ безпритульних дітей, який потребує детального вивчення.

Завдяки різностороннім заходам закладів опіки та піклування, державних органів, громад та окремих піклувальників в архівах України накопичився значний пласт джерел, які потребують ретельного вивчення і можуть слугувати основою для подальшої роботи науковців.

Дослідження джерельної складової проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України за імперських часів обумовлене відсутністю наукової розробки проблеми. Ретельне вивчення досвіду боротьби з проблемами дитячої безпритульності та бездоглядності можливе завдяки залученню якомога ширшого комплексу історичних джерел. Сьогодні потрібен не лише пошук нових джерел інформації, а й аналіз вже актуалізованої джерельної бази. Отже, існує потреба у появі узагальнюючого джерелознавчого дослідження, присвяченого виявленню, аналізу та інтерпретації джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України протягом 60-х рр. XVIII – початку XX ст. Його комплексний

характер, пріоритетність джерелознавчих цілей та завдань, їх домінування над прагматичним концептуалізмом власне історичних досліджень дозволять уникнути традиційної для зазначеної проблематики ситуації, за якої джерельна база вибірково формується під задалегідь визначені висновки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено у відповідності до комплексної наукової теми кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету ім. Василя Стуса: «Актуальні проблеми історіографії та джерелознавства історії України» (номер державної реєстрації – 0110U000190, шифр – Г-10/8)».

Об'єктом дослідження є комплекс джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України протягом 60-х рр. XVIII - початку XX ст.

Предмет дослідження – тенденції формування, достовірність, репрезентативність та інформативний потенціал актуалізованої джерельної бази з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (60-і рр. XVIII – початок XX ст.).

Хронологічні межі охоплюють період з 60-х рр. XVIII ст. до початку XX ст. Нижня хронологічна межа – це період, коли турбота про безпритульних перетворилася на державну справу та розпочали свою діяльність прикази громадського піклування. Верхня межа припадає на 1917 рік – початок будівництва абсолютно іншої моделі суспільства, яка декларувала знищення феномену дитячої безпритульності.

Географічні межі дослідження визначаються традиційним для історіографії розумінням під терміном «Південна Україна» території трьох степових губерній (Херсонської, Таврійської та Катеринославської), яким нині відповідають частина Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької областей, південно-східної частини Луганської області, Автономної Республіки Крим.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу джерел, що розкривають сутність подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України протягом 60-х рр. XVIII – початку XX ст.

Досягнення цієї мети здійснюється в роботі через вирішення наступних **завдань:**

- виявити рівень наукового опрацювання історичних джерел із заданої проблематики;
- визначити основні теоретичні та методологічні засади дослідження;
- охарактеризувати представництво джерел з історії безпритульності та бездоглядності Півдня України в 60-х рр. XVIII – на початку XX ст. в архівосховищах України;
- встановити комплекс джерел з історії безпритульності та бездоглядності Півдня України в 60-х рр. XVIII – на початку XX ст. та класифікувати їх;
- виявити інформативний потенціал законодавчих актів Російської імперії щодо напрямків діяльності імперської влади у сфері опіки над дітьми;
- окреслити специфіку актових джерел з питань дитячої безпритульності та бездоглядності;
- охарактеризувати матеріали діловодства, визначити їх склад та особливості створення;
- проаналізувати комплекс описово-статистичних джерел;
- визначити інформативні можливості джерел особового походження, з'ясувати ступінь їхньої достовірності.

Методи визначаються поставленими завданнями та характеризуються комплексним, міждисциплінарним підходом до висвітлення проблеми. Із загальнонаукових нами використовувались методи аналізу, синтезу, логічний, системно-структурний; із загальноісторичних — історико-порівняльний та історико-типологічний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний; з джерелознавчих — евристичний, класифікації, клаузуально-

формулярний. Застосування методів аналізу та синтезу дозволяють розглядати комплекс джерел та, зокрема, кожне історичне джерело в статистиці. Джерелознавчий аналіз включає з'ясування історичних умов виникнення джерела, текстологічний аналіз — вирішення питань авторства, історії публікації. Системно-структурний метод у дослідженні дозволив представити джерельну базу як систему взаємопов'язаних структурних елементів.

Історико-порівняльний метод дає можливість співставляти історичні джерела одного виду, або види історичних джерел між собою у просторі та часі для з'ясування подібності і відмінності їх структури, інформативних можливостей. Використання історико-типологічного методу дозволяє з'ясувати та пояснити подібності та відмінності історичних джерел, що виникли в один час та розвивались в один період історичного розвитку. Проблемно-хронологічний метод, застосований у дослідженні, допоміг при виділенні ключових тем, яким присвячено окремі види джерел, водночас об'єднати їх у тематичні комплекси. Застосування історико-генетичного методу дозволило визначити систему причинно-наслідкових зв'язків та хронологічних тематичних груп як всередині окремих груп джерел, так і між ними.

Метод класифікації допомагає вивчити особливості внутрішньої структури документів, що необхідно для встановлення зв'язків між різновидами джерел. Формулярно-клаузуальний метод передбачає виокремлення в тексті документа типових для даного різновиду структурних частин і визначення типового формуляру, порівняння з яким дозволить безпомилково ідентифікувати документальні джерела та простежити їх еволюцію. Евристичний метод дозволив студіювати історіографічний доробок за темою, визначити рівень вивчення даної проблеми, актуалізувати представницьке коло опублікованих джерел у вигляді археографічних публікацій, визначити напрямки подальшої евристичної роботи з неопублікованими джерелами.

Наукова новизна одержаних результатів.

Вперше:

- проаналізовано комплекс джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності Півдня України (60-і рр. XVIII – початок XX ст.);
- проведено пошукову роботу у відповідних фондах обласних державних архівів Півдня України, а саме: опрацьовано 29 фондів 5-ти архівосховищ та 3-х наукових бібліотек України;
- визначено репрезентативність актуалізованої джерельної бази з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдня України;
- визначено високий інформативний потенціал та ступінь вірогідності актуалізованих джерел шляхом здійснення історичної реконструкції процесів опіки та піклування безпритульними та бездоглядними дітьми на Півдні України; визначення особливостей діяльності органів опіки та піклування та приватних піклувальників; дослідження специфіки задоволення державою соціальних потреб дітей-сиріт;
- на основі залучення широкого кола джерельного матеріалу репрезентовано повний перелік благодійних закладів і товариств, які надавали допомогу безпритульним та бездоглядним на Півдні України;
- у процесі дослідження джерел зроблено висновок про їх репрезентативність, автентичність, інформативні можливості, простежено еволюцію та з'ясовано специфіку публікацій джерел;
- комплексний аналіз наративних джерел дозволив визначити напрямки історичного реконструювання;

Уточнено:

- інформативний потенціал видів історичних джерел про дитячу безпритульність та бездоглядність Півдня України;

Набуло подальшого вивчення:

- на основі актуалізованої джерельної бази, визначено місце і роль громадських добродійних об'єднань і закладів, приватних благодійників у загальнодержавній системі громадського піклування, загальному історичному контексті історії дитячої благодійності краю;

Систематизовано й узагальнено:

- комплекс джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в 60-х рр. XVIII – на початку XX ст.;

Складено:

- авторські таблиці, графіки, діаграми, що унаочнюють висновки роботи.

Особистий внесок дослідника полягає в розробці актуальної для історичної науки проблеми, яка не була предметом спеціального історичного дослідження. На підставі введення до наукового обігу значної кількості джерел та фактографічного матеріалу, створено комплексне джерелознавче дослідження з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України протягом 60-х рр. XVIII – початку XX ст. Висновки і результати, у тому числі ті, що характеризують наукову новизну, сформульовані й одержані дослідником самостійно.

Практичне значення полягає у визначенні нових пріоритетних напрямків дослідження історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України. Матеріали дослідження можуть бути залучені для написання узагальнюючих праць із джерелознавства історії України, вузівських та шкільних підручників, підготовки лекційних курсів і семінарських занять із курсу джерелознавства історії України.

Дослідження дисертанта сприяє залученню історичного досвіду для вирішення соціальних проблем сьогодення.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження пройшли наукову апробацію у формі доповідей, повідомлень, участі в дискусіях під час таких наукових форумів: XII-ї Міжнародної конференції «Шевченківська Весна 2014» (Київ, 25–27 березня 2014 р.); Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні соціологічні, політологічні аспекти» (Херсон, 15 квітня 2015 р.); IV-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я»

(Миколаїв, 24 квітня 2015); Міжнародної науково-практичної конференції «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (Херсон, 20–21 листопада 2015 р.); V-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (Миколаїв, 19–21 квітня 2016 р.), Міжнародної науково-практичної конференції «V Міждисциплінарні гуманітарні читання» (Київ, Київський будинок вчених НАН України, 19 жовтня 2016 року); VI-ї Міжнародної науково-практичної конференції „Osobowość, Społeczeństwo, Polityka” (Люблін, 11–12 березня 2017 р.); 70-ї Міжнародної конференції молодих вчених «Каразінські читання» (Харків, 28 квітня 2017 р.); X-ї Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 11 травня 2017 р.). Всеукраїнської конференції «Перші Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Дніпро, 11 квітня 2014 р.); Всеукраїнської конференції «Другі Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Дніпро, 6 квітня 2016 р.).

Дисертацію обговорено на засіданнях кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Публікації. Основні положення, результати та висновки роботи викладено у 23-х публікаціях, серед яких: 8 публікацій – у виданнях, зареєстрованих ДАК України, 3 – у закордонних виданнях, 4 – у виданнях, включених до наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, 9 підрозділів, висновків (основний текст – 190 сторінок), списку використаних джерел і літератури (605 позицій, із них 396 позицій – джерела), додатків. Повний обсяг дисертації становить 283 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Аналіз стану наукової розробки проблеми, в контексті джерелознавчих та історичних студій, в межах даної наукової роботи, спрямований на виконання: реконструкції процесу історіографічного засвоєння джерельної бази з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в 60-і рр. XVIII – на початку XX ст.; визначення основних напрямків використання актуалізованої джерельної бази з зазначеної проблеми. Однак, брак спеціальних історіографічних та джерелознавчих досліджень, присвячених історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України досліджуваного періоду, значно ускладнює реалізацію цих завдань. Відтак, логічним шляхом подолання проблеми є розширення меж дослідження до вивчення всієї історіографічної традиції з історії доброчинності в регіоні, пов'язаною із допомогою безпритульним і бездоглядним дітям. В центрі уваги при цьому залишатиметься розвиток студій саме із зазначеної тематики. Подібний крок є цілком виправданим, оскільки розвиток історіографії вузької тематичної ділянки – історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в XVIII – початку XX ст. – є складовою загального процесу актуалізації джерел та становлення історіографії доброчинної діяльності на Півдні України.

У дослідницьких студіях XIX – початку XXI століття можна виділити чотири напрямки, у контексті яких опрацьовувались джерела з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в XVIII – початку XX ст.: 1) студії з історії громадського піклування, в тому числі і дитячого; 2) історико-правові дослідження; 3) накопичення досвіду з проблем дитячої безпритульності та бездоглядності в регіоні; 4) джерелознавчі студії. Вони

представлені дослідженнями імперського, радянського періодів та роботами сучасних науковців. *Зауважимо, що джерелознавчий аспект вивчення з'являється лише на сучасному етапі дослідження проблеми.*

Перший із виокремлених нами періодів історіографічного засвоєння джерельної бази з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України припадає на XIX – початок XX ст. Він характеризується, з одного боку, започаткуванням традиції наукового підходу в оцінці дитячої безпритульності та бездоглядності, з іншого ж – присутністю в наукових працях тієї доби багатьох рис публіцистичних творів.

У 1818 р. О. Стог підготував працю «Об общественном призрении в России» [584]. На підставі аналізу законодавчих актів, автор зробив спробу показати створення державної системи піклування в Росії XVIII ст., заснованої на християнських традиціях. Праця О. Стога містить констатацію історичних подій соціального життя країни, без аналізу причин, які призвели до прийняти або скасування того чи іншого закону.

У 1851 р. була опублікована тритомна праця ректора Київського університету російського правознавця К. Неволіна «История российских гражданских законов» [547]. В третьому томі автор розглянув історію розвитку сімейного законодавства Росії і порівняв його із зарубіжними аналогами з дохристиянських часів і до середини XIX ст. Для нас найбільший інтерес представляє розділ IV зазначеного тому «Об опеке и попечительстве в порядке семейственном», який складається з двох розділів: про опіку і піклування над неповнолітніми та опіку над психічнохворими. Автор, на основі ретельного аналізу законодавчих джерел, проаналізував умови та порядок призначення опікунів, їх права і обов'язки. Значну увагу К. Неволін приділив аналізу «Учреждения о губерниях» 1775 року. Він зазначав, що цей документ регулював опікунські відносини лише в середовищі дворян та міщан, хоча пізніше почав застосовуватися і щодо інших суспільних станів [547].

Аналіз законодавчих актів з зазначеної проблеми перебував в центрі уваги П. Георгієвського та Г. Д'Оссонвіля. Дослідники зосередили увагу на ролі приватної доброчинності у цій справі. Зокрема, П. Георгієвський зробив висновок про непродуктивність державної опіки та висловив думку щодо необхідності подальшого розвитку суспільної й приватної опіки [442–443]. Першу класифікацію добродійності надав Г. Д'Оссонвіль, виокремивши громадську благодійність (маючи на увазі державну), приватну (громадську) та особисту [463].

Сьомий розділ другого тому праці С. Пахмана «Обычное гражданское право в России» присвячений опіці над безпритульними і бездоглядними дітьми [553]. У ньому аналізується великий емпіричний матеріал, зібраний у «Трудах комиссии по преобразованию волостных судов», що діяла у 1873–1874 рр. у багатьох губерніях тогочасної імперії, включаючи Харківську, Полтавську, Київську і Катеринославську. С. Пахман зазначав, що про безпритульних та бездоглядних дітей часто піклувалася місцева громада. У своїх дослідженнях С.В. Пахман посилається на чисельні рішення волосних судів Харківщини, Полтавщини та Київщини, що безперечно додає об'єктивності його висновкам.

Становище безпритульних дітей в Російській імперії на підставі аналізу законодавчих та статистичних джерел відтворено в праці С. Роговського [566]. Автор запропонував розроблену ним систему допомоги безпритульним дітям, починаючи з народження і завершуючи повноліттям дитини. Він критикував способи піклування дітей, які застосовуються в Росії в XIX ст., вкрай негативно ставлячись до патронажу.

Ґрунтовними дослідженнями цього періоду стали публікації Є. Максимова, в яких він дослідив роль доброчинності в подоланні таких явищ як безпритульність та бездоглядність з найдавніших часів до початку XX ст. [527–534]. Однак, як зазначав дослідник, заснувати дитячий притулок чи інший заклад соціальної опіки окремих груп дітей в Російській імперії було не просто, оскільки «статистична реєстрація таких закладів дуже ускладнена,

оскільки місцева влада сприймає їх по-різному і в одному випадку зараховує їх до приватних добродійних закладів, в іншому – до Людинолюбивого товариства, земства, міста тощо» [530]. В цілому, в працях Є. Максимова наявна перевага використання актових джерел над нарративними. На основі їх аналізу, автор зазначав складність типологізації добродійних закладів через нерозбірливість на місцях та нормативно-правову неграмотність [532–533].

Дослідження зазначеної проблематики було продовжено в працях Ф. Подоби. Проаналізувавши статuti та звіти численних притулків, Ф. Подоба зазначав, що метою сирітського притулку кінця XIX ст. проголошувалися опіка, догляд, виховання і навчання напівсиріт та повних сиріт незаможних громадян, при цьому це мали бути місцеві мешканці (за рідкісним виключенням) [557].

Активізація студій з питань історії благодійності припала на період правління Олександра II і досягла свого піку за часів царювання Миколи II. З-поміж дослідників другої половини XIX – початку XX ст., що звернулися до розробок цієї проблеми, слід відзначити І. Андрієвського [405], В.Гагена [436], С. Гогеля [446], В. Дерюжинського [467–468], О. Кудрявцева [514–515], М. Курбановського [518], А. Якобія [605]. У працях цих науковців, публіцистів і громадських діячів визначено пріоритетні напрямки добродійної діяльності в Російській імперії; висвітлено внесок загальнодержавних філантропічних інституцій у справу боротьби з жебрацтвом, безпритульністю та зубожінням; підготовлено сукупність практичних рекомендацій щодо подолання найбільш гострих соціальних проблем.

У 1885 р. вийшла робота А. Шведова «Краткая историческая записка о развитии женского благотворительного общества со времени возникновения до 1885» [593]. Автор звертав увагу на вагому роль таких благодійних діячів як Воронцов та Едлінг. На підставі аналізу, переважно звітної документації, автор зазначав, що за приватною ініціативою у травні 1835 р. розпочав роботу перший дитячий притулок в Одесі, до якого приймали дітей від 4 до 11 років і приділяли значну увагу господарським справам, ремеслам.

В. Дерюжинський в «Нотатках про громадське піклування» виділив категорії нужденних і окремою категорією були кинуті діти. Він проанізував урядові заходи у соціальній сфері на підставі аналізу законодавчих актів [467].

Л. Красовський намагався з'ясувати як надається допомога нужденним, в тому числі і дітям, за реальним місцеперебуванням жебрака або за припискою до будь-якого товариства, і наскільки вона є ефективною [508]. К. Ровінський пропонував переглянути законодавство про піклування дітей. Він стверджував, що Статут про громадського піклування, яким керувалися у своїй діяльності благодійні установи, застарів і не відповідав вимогам часу [565]. Г. Дембо аналізував, як в різні історичні епохи закони захищали дітей від жорстокого поводження [465]. Значною перевагою дослідження є виділення причин дитячої безпритульності та бездоглядності.

Стаття А. Селіванова «Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних» перегукувалася з роботою Н. Яблокова «Призрение детей в воспитательных домах», де розглядався один із засобів допомоги безпритульним дітям – розміщення їх в виховних будинках [579; 603]. У роботі А. Селіванова приділено увагу історії створення виховних будинків і методам їх роботи. Автор звернувся до проблеми причин дитячої смертності, приділив увагу аналізу звітної фінансової документації виховних будинків і внеску приказів громадського піклування і земств у справу опіки над безпритульними і бездоглядними дітьми [578].

Важливе місце серед аналітичних видань займала збірка «Общественное и частное призрение в России», до якої увійшли сім статей про види спеціальної благодійної допомоги, в тому числі – неповнолітнім злочинцям і безпритульним дітям [428]. При створенні праці були використані статистичні дані, надані Відомством установ Імператриці Марії. Були вперше оприлюднені та викликали чималий суспільний резонанс відомості про дитячу смертність, що стали для громадськості аргументом для подальшого розвитку благодійності по відношенню до дітей.

На основі аналізу справочинної документації, Н. Введенська, виділяла специфіку дитячих притулків в українських губерніях: 1) для завідування притулками запрошувалися лікарі (Катеринославський, Одеський та Харківський притулки); 2) деякі з них мали спеціально пристосовані для цього або власні приміщення (Одеський притулок); 3) керівництво закладами піклувалося про постійне збільшення чисельності годувальниць; 4) медичний нагляд у ході патронату посилювався (смертність дітей у притулках становила 15–30 %, а в патронаті – 20–40 %); 5) запровадження відкритого прийому дітей; 6) обмеження терміну утримання в притулку 3–7 днями (Київський, Одеський, Херсонський притулки) [426].

Дослідниця наголошує, що про організацію виправного виховання безпритульних і бездоглядних дітей на Катеринославщині збереглися досить скупі дані. На основі аналізу діловодної документації місцевих органів влади вона зазначає, що у веденні Катеринославського губерньського попечительства дитячих притулків Відомства установ Імператриці Марії перебували Катеринославський, Новомосковський, Олександрійський притулки.

Аналізу діяльності так званих сільських колоній, сіл-притулків, сільськогосподарських сирітських притулків, які набули поширення наприкінці XIX ст. розглядав в свої дослідженнях їх організатор О. Жеденов. Він зазначав, що значну підтримку у відкритті цих установ надавало благодійне Товариство піклування про бідних і хворих дітей [481].

М. Сірінов звернув увагу на стан боротьби із дитячою безпритульністю та бездоглядністю початку XX ст. Він детально проаналізував Закон про виховно-виправні заклади для неповнолітніх від 19 квітня 1909 р. За підрахунками дослідника, кількість дітей у виправно-трудовах закладах на початку XX ст. складала близько 200 тис. осіб [580]. Аналіз звітів виправних закладів дозволив досліднику стверджувати, що вартість утримання одного неповнолітнього у виправному закладі складала в той час близько 300 руб. щорічно, а засоби утримання були такими: 1) фінансування з боку державного казначейства; 2) відрахування зі штрафних коштів; 3) одноразові допомоги з

того самого штрафного фонду; 4) добродійні пожертви. При цьому він наголошував, що саме пожертви були найбільш ненадійним джерелом утримання дітей у виправних закладах: «Яким може бути прибуток від членських внесків, концертів, публічних лекцій і пожертви від приватних осіб – це обліку не підлягає. За звітом за 1907 рік, з цього джерела, включаючи сюди й відсотки з капіталів, продаж паперів і тиражних операцій вийшло 126 066 руб. При широкому розвитку можна очікувати від цього джерела надходжень до 5 000 000 руб.» [580, с. 175–176].

Вагомий внесок у розвиток студій з історії громадської благодійності в Криму та Північній Таврії належить відомому кримознавцю і педагогу А. Маркевичу. 1905 р. він опублікував дослідження «Таврическая губернія во время Крымской войны», у якому докладно охарактеризував добродійну діяльність місцевого населення під час Східної війни [536]. Науковець реконструював основні віхи історії закладу, охарактеризував повсякденне життя вихованців, навів статистичні відомості про кількість випускників.

Дослідження М. Святського представляє насичений фактичний матеріал стосовно Странноприймального будинку О. Таранова-Белозьорова, Дитячого притулку ім. А.М. Адлерберг, Сирітського будинку ім. А.Я. Фабра, Сімферопольського благодійного товариства [576].

Підбиваючи підсумку стану наукового вивчення проблеми за імперських часів слід зазначити, що проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в зазначений період була лише позначена. Увага істориків зосередилася на вивченні історії добродійності як форми соціальної допомоги дітям-сиротам та безпритульним та бездоглядним. Характерними особливостями досліджень цього періоду є їх фактографічність, використання джерел як ілюстративного матеріалу, превалювання серед залучених джерел законодавчих документів. Цей період можна назвати періодом нагромадження історичних фактів та формування традиційного корпусу джерел регіональних студій. Питання соціальних характеристик (вік, стать, станове походження, чисельність, місце

в соціальній структурі суспільства) та вивчення джерельної складової так і залишився не розкритим.

За радянської доби ідеологічні установки, природно, наклали свій відбиток на переваги в наукових дослідженнях дослідників. Основоположним принципом дослідження історії став класовий підхід, згідно з яким піддавалися критиці дії в галузі освіти урядових кіл та представників «панівних верств». Дитяча безпритульність, з точки зору радянської ідеології, була пережитком минулого, породженим класовим суспільством, його не повинно було бути в новій, соціалістичній державі. Природно, що нечисленні дослідження радянських авторів з проблеми дитячої безпритульності мали чітку ідеологічну спрямованість.

У 20-х рр. ХХ ст. дослідники значну увагу приділяли аналізу причин виникнення дитячої безпритульності, класифікації найбільш типових проявів відхилень у поведінці неповнолітніх із метою вироблення найбільш дієвих методів і засобів реабілітаційної роботи. Ці аспекти були відтворені у працях П. Блонського, Л. Василевського, Л. Кайданової, В. Левітського, Є. Лозинського [415–416; 424; 489; 520; 523–524].

Заходи імперського уряду щодо турботи про покинутих дітей в 40–60-х рр. ХХ ст. розглядалися в них як експлуатація праці неповнолітніх з боку правлячого класу. Підтвердження цьому знаходимо в дослідженні Г. Довгалевської [473]. Так, в роботах М. Єрошкіна, поряд з іншими державними установами вивчалася діяльність приказів громадського піклування, дворянської опіки і сирітського суду [477–478].

Зміна політичного курсу в 80-і рр. ХХ ст. дала можливість дослідникам звернутися до проблем, які були закритими для вчених багато років. На кінець ХХ ст. припадає значна кількість робіт з благодійності, соціальної політики, дитячої безпритульності. У роботах Л. Беляєвої, О. Боханова, І. Тарасової фрагментарно знайшли відображення питання, пов'язані з турботою про дітей [407; 421–422; 588].

В цілому за радянських часів явище дитячої безпритульності та бездоглядності не було предметом спеціального дослідження, увага приділялася виявленню його причин: відсутності нормальних умов для фізичного розвитку і виховання в родинях робочого класу, жорстокої експлуатації дітей на фабриках і заводах, недоступності освіти, безправ'я. Соціальні наслідки дитячої безпритульності та бездоглядності – злочинність, пияцтво, жебрацтво і проституція – вивчалися нерівномірно. Фактично, огляд незначної радянської історіографії дозволяє зробити висновок, що науковий доробок науковців імперської доби залишився факти поза увагою радянських науковців.

В другій половині ХХ ст. центр виходу робіт з зазначеної проблематики зміщується на захід. Для західної історіографії проблематика, пов'язана з соціальною допомогою в контексті державної політики і громадського самоврядування), стала вже традиційною.

Американський дослідник Д. Рансел у своїй роботі «Матері зубожіння. Кинуті діти в Росії», базуючись на матеріалах архівів Санкт-Петербургу та Москви, широко використовуючи статистичні та наративні джерела, розглядає аспекти проблеми, які не отримали належного висвітлення ані в російській, ані в українській історіографії – соціальні характеристики безпритульних і бездоглядних дітей, піклування про них у виховних будинках та у сільських вихователів [402]. Предметом вивчення автора стали станова приналежність батьків за 1810–1815 рр., гендерний склад дітей, взаємини вихователів і представників адміністрації. На думку Д. Рансела, відсоток солдатських дружин, що віддавали своїх дітей до дитячих будинків, почав знижуватися з 1870-х рр., коли дружини і діти військовозобов'язаних отримали право на майно своїх чоловіків [402, с. 150–173].

У праці професора філадельфійського університету Вілланова А. Лінденмайєр представлено результати її майже двадцятирічних студій, аналізу матеріалів, зібраних у багатьох російських і американських бібліотеках та архівах. У книзі в деталях висвітлено історію приватної доброчинності. Межа

між нею та громадською взаємодопомогою в Росії (як і в інших європейських країнах), на думку автора, не була чіткою. Значне місце в монографії займають нариси створення і розвитку приватних добродійних товариств (цього найбільш раннього за часом виникнення, а також найпоширенішого типу добровільних об'єднань у Росії), одним з основних напрямків діяльності яких була опіка безпритульними та бездоглядними дітьми [401].

В іншій своїй роботі А. Лінденмайер відзначає, що й напередодні Першої світової війни в Росії не було організованої і фінансованої державою системи допомоги бідним та безпритульним. За межами декількох великих міст і ряду губерній з особливо прогресивними земствами громадська взаємодопомога була або у зародковому стані, або її не існувало зовсім. Усе це підвищувало значення приватної ініціативи у цій сфері. Автор зауважує, що царський режим терпляче ставився до громадських акцій і ініціатив, іноді навіть заохочував їх. Однією з причин була можливість зменшення витрат державної скарбниці на організацію допомоги нужденним [400]. У своїх дослідженнях А. Лінденмайер закликає у вивченні добродійності вивчати не тільки офіційні документи, а і твори художньої літератури, повідомлення преси про скандали, картини та фотографії [521].

Привертає увагу стаття «Громадські організації і розвиток громадянського суспільства в дореволюційній Росії» професора історії Тулсовського університету (Оклахома, США) Джозефа Бредлі, в якій автор, відзначаючи зростання ролі добродійних організацій у громадському житті пореформеної Росії, розглядає причини інтенсивного росту міських громадських об'єднань, виділяючи різноманітні напрями їх діяльності [399].

Серед узагальнюючих публікацій з історії Південної Пальміри останнього часу слід відзначити книгу П. Герлігі «Одеса: історія міста, 1794–1914», що містить велику кількість таблиць, у яких наведені статистичні дані з економічного розвитку Одеського регіону [444]. Зосереджуючись на економічній історії, автор приділяє увагу аналізу соціокультурних ініціатив

купецтва міста, однією з складових яких була боротьба із дитячою безпритульністю та бездоглядністю.

В сучасній російській історіографії дослідник М. Малофеев, звертаючись до аналізу справочинної документації, вважає, що в XIX ст. остаточно оформилися такі напрямки соціальної підтримки дітей з вадами слуху, зору, опорно-рухового апарату: християнсько-філантропічний, метою якого було призіння дітей-інвалідів, а організаційними формами – притулки, богадільні, будинки призіння; медико-педагогічний, мета якого полягала в лікуванні й соціально-медичній підтримці таких дітей, а формами роботи з ними стали відділення при лікарнях та спеціалізовані клініки; педагогічний, спрямований на навчання й загальну соціалізацію дітей з вадами слуху, зору, рухового апарату; організаційно він виразився в діяльності спеціальних класів, шкіл, шкіл-інтернатів [535].

Документи діловодства, актові джерела, що стосуються питання опіки над дітьми зазначеного періоду, епізодично розглянуто в роботах російських дослідників В. Беякова, Л. Жукової, О. Кривоносова, А. Каменського [408; 482; 511; 491–492]. В. Беяков окреслив історію благодійних установ Росії, дав загальну характеристику державної політики в даній сфері. У статті Л. Жукової зроблено наголос на ролі установ відомства імператриці Марії, що заклали основи для подальшого розвитку сфери опіки та піклування в Росії. Дослідниця наголошує, що саме з першої половини XIX ст. діяльність у сфері соціальної політики щодо безпритульних дітей перелаштовується на новий лад, значно зменшуючи чисельність «дітей вулиць». В роботі А. Каменського зроблено наголос, що імператриця Катерина II розпочала новий етап у подоланні безпритульності та бездоглядності, їй належала ініціатива у заохоченні як відомих піклувальників, так і простого населення до зменшення кількості безпритульних дітей. Дослідженню історичного розвитку суспільного призіння дітей та підлітків в Росії, починаючи з X ст., присвятив свою дисертацію Р. Новіков, засновуючись на комплексі джерел законодавчого, діловодного характеру та періодичних видань [551].

Однак, в сучасній російській історіографії небагато наукових робіт, що дають інформацію саме про дитячу безпритульність і бездоглядність зазначеного періоду, тим більше в регіональному вимірі.

У наукових розвідках незалежної України спостерігається звернення науковців до вагомості вивчення досвіду добродійної діяльності як окремих установ, так і внеску конкретних діячів у подолання явищ безпритульності та бездоглядності. Дослідження набувають регіонального характеру, а деякі містять цілеспрямований аналіз певного виду джерел. В роботах прослідковується визначення «особливості опіки на Півдні – сформованість на традиціях милосердя та співпереживання, які мали соціальне коріння та давні традиції» [499, с. 379].

Так, С. Поляруш аналізує діяльність громадських благодійних організацій Лівобережної України в 1775–1918 рр., у тому числі щодо подолання дитячої безпритульності та бездоглядності. Дослідниця подає класифікацію та аналіз джерельної бази свого дослідження [558].

В кандидатській дисертації Ю. Гузенка аналізується діяльність благодійних товариств на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.) на прикладі Херсонської губернії [462]. Як зазначає Ю. Гузенко важливою групою джерел з її вивчення є документи Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, Херсонського цивільного і Миколаївського військового губернаторів, Одеського і Миколаївського градоначальників, попечителів навчальних округів, міських дум та управ, поліцейських органів. Саме в них міститься цінна інформація про громадські благодійні товариства, їхні взаємовідносини, діяльність шкіл та училищ при благодійних об'єднаннях, будівництво нових притулків. На думку автора, звіти, статuti, протоколи засідань, доповіді, статистичні дані благодійних товариств, різні прохання є цінними для реконструкції діяльності філантропічних закладів, у тому числі опікуванням безпритульних та бездоглядних дітей [460–461].

В розвідці І. Гребцової та В. Гребцова, на основі аналізу різних видів джерел, в першу чергу актових та періодичних, приділено увагу ролі установ

державного та приватного піклування в регіоні у першій половині XIX ст. в справі боротьби із дитячою безпритульністю та бездоглядністю [455]. І. Гребцова приділяє увагу відтворенню у пресі діяльності громадських благодійних об'єднань міста Одеси та приватних благодійників в тому числі щодо ліквідації дитячої безпритульності [452–453; 456–457].

Вивченням історії сирітських закладів України у зазначений період займається О. Кравченко. Низку статей дослідниці присвячено вивченню діловодної документації (головним чином – звітної), що висвітлює процеси створення, функціонування та контролю певних установ над явищем безпритульності та бездоглядності. [505–507].

В дослідженні А. Нарасько «Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть)», на підставі опрацювання широкого масиву актових, діловодних та статистичних джерел проаналізовані форми благодійної допомоги у сфері освіти, розглянуто принципи діяльності благодійних товариств і приватних осіб у даній сфері. Приділено увагу і навчанню безпритульних дітей в цих закладах [546].

У кандидатській дисертації О. Друганової на підставі актових, діловодних, статистичних джерел, матеріалів періодичної преси та особистого походження запропоновано ретроспективний аналіз процесу розвитку приватних навчальних закладів різних типів і рівнів і приватної добродійної діяльності наприкінці XVIII – початку XX ст. та їх ролі у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності [474].

В дисертаційному дослідженні Н. Сейко [577], завдяки аналізу діловодної документації, періодичних видань продемонстровано внесок піклувальників у фінансування та розвиток освітньої сфери в мережі установ для дітей-сиріт.

Свої дослідження історії становлення та засадам формування дитячих притулків присвячує Т. Моїсеєва. В науковому багажі дослідниці є звернення як до окремих притулків, як, наприклад, Павловського, так і притулків конфесійного спрямування [541–542]. Зокрема, в статті, присвяченій джерелам

фінансування закладів опіки в Одесі, зазначено, що державні грошові надходження закладам опіки не покривали витрат останніх, що змушувало шукати інші шляхи фінансових потоків [539]. Цілком справедливо, що життя сиротинців напряду залежало від внутрішнього та зовнішньополітичного життя держави.

Етноконфесійний вимір в системі опіки та піклування дітьми Півдня України розглянуто в статті А. Гедьо. Дослідниця звертається до вивчення діяльності опікунських закладів євреїв, німців, поляків, а також не оминає конфесійну розрізненість краю, зокрема, католицькі заклади опіки [441].

Історико-правові аспекти діяльності інститутів опіки та піклування, на основі аналізу «Свода законів Российской империи», висвітлені в роботі А. Гавловської [433]. Правовий аспект створення сирітських будинків розглянуто в статті В. Мирошніченко [538].

Важливим напрямком історичних досліджень є вивчення умов виховання дітей-сиріт. С. Заєць, яка присвятила кандидатську дисертацію вивченню соціальної адаптації вихованців сирітських будинків [485], на широкій джерельній базі дослідила соціальні та педагогічні аспекти стосовно дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, охарактеризувала мережу дитячих закладів опіки, основні цілі їх діяльності, типи внутрішньої організації в даний період. Одну зі своїх розвідок авторка присвятила професійній орієнтації безпритульних та бездоглядних дітей, в якій доведено, що саме професійна орієнтація є важливим чинником соціального комфорту та адаптації дитини [486].

На сучасному етапі значно посилилась увага до проблеми підвищення інформативності матеріалів діловодства, які збереглися в обласних архівах Південної України. Це поштовпувало роботу з розробки нових методів джерелознавчого дослідження, розширення застосування математичних та статистичних методів. Цікавою в даному контексті виявилася робота К. Шихова «Земська добродійність на Катеринославщині 1866–1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел). Запропонувавши більш

спрощений сучасний спосіб обробки джерел, автор пропонує глибокий аналіз стану вивчення проблеми добродійності, конкретизує межі понятійного апарату стосовно теми. Дослідником охарактеризовано джерелознавчий потенціал «Свода законів Російської імперії», визначено сенс проблемноорієнтованого та джерелоорієнтованого підходів до аналізу історичних джерел [599].

А. Савочка, на основі аналізу документів діловодства державних архівів Автономної Республіки Крим, Одеської області, актових матеріалів, діловодної документації місцевих органів влади, дійшов висновку, що громади Таврійської губернії приділяли значну увагу проблемам знедолених сиріт, підкидьків і безпритульних ніж опіці дорослому населенню [573].

Ф. Ступак, вивчаючи історію благодійності та суспільної опіки в Україні в кінці XVIII – на початку XX ст., залучив актові, діловодні та статистичні матеріали з обласних архівів України, що висвітлюють діяльність Таврійського приказу громадського піклування, Таврійського губернського земства та Сирітського будинку А.Я. Фабра [586].

І. Юрій, на основі аналізу законодавчих актів, торкнувся питання правового регулювання діяльності перших державних безстанових органів допомоги нужденним – приказів громадського піклування та ролі градоначальників у підвищенні ефективності їхнього функціонування. Дослідник дійшов висновку, що завдяки активності градоначальників Півдня України в першій половині XIX ст. «було закладено міцну основу для створення розгалуженої мережі добродійних товариств і закладів, результативність яких особливо яскраво проявилася у другій половині XIX ст.» [602].

У монографії Н. Крестовської «Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження» [509] розкрито окремі аспекти виникнення і розвитку опіки через правовий статус дитини; проаналізовано норми, спрямовані на захист дитини, позбавленої батьківського піклування як у традиційному українському суспільстві, так і у Радянській державі. Робота цікава детальним аналізом законодавчих актів та актових матеріалів, що

визначає домінування у феодальному опікунському праві норм, що захищали майнові інтереси сироти. Розкриваючи опікунське право за російським Кодексом 1743 р., Н. Крестовська наголошує на розумному та доцільному співвідношенні прав та обов'язків опікуна та опікуваного. Перехід у XIX–XX ст., від традиційних до індустріальних форм життя, обумовив те, що безпритульність і бездоглядність дітей поступово перетворюються на загальносуспільну проблему [510].

Сучасна українська дослідниця Н. Шпак, на підставі проаналізованих джерел діловодства та статистики із одеських і сімферопольських архівосховищ, дійшла висновку, що на початку XX ст. Відомство установ Імператриці Марії, крім центрального управління та підвідомчих йому комітету головного опікунства притулків, канцелярії та комітету зі збору пожертвувань, включало до своєї структури дві ради в Москві і Петербурзі, 289 опікунств, 3 благодійних товариства притулків-ясел, піклувальне Товариство про бідних малолітніх дівчаток і Товариство сприяння вихованню і захисту дітей. Усього в їхньому віданні перебувало 405 закладів (329 із них – для дітей) [601].

Н. Гончаровою зроблено джерельний аналіз періодичного видання «Вестник благотворительности» [449]. Так, в «Офіційному відділі» видання оприлюднювались законодавчі акти, що стосувались справи опіки і благодійності, журнали засідань благодійних установ, рубрика «Замітки та повідомлення» включала матеріали про діяльність окремих благодійних товариств та організацій. У «Хроніці» розміщувались невеликі дописи про благодійні установи, наводились списки благодійників. В іншій роботі вона проводить аналіз законодавчих актів Російської імперії як джерел з історії дворянських опік Півдня України [447]. Дослідниця зазначає, що фінансування з боку дворян відзначилося найбільшою активністю у другій половині XIX – на початку XX ст. Саме в цей час засновувалися численні дворянські стипендії. Джерела формування та мотиви заснування стипендій дворянською спільнотою різнилися, але загальним результатом все ж таки стало створення

умов для розповсюдження знань серед усіх верств населення Півдня України [448].

Особливої уваги та підтримки вимагали діти з фізичними вадами. Вже згадані дослідники у своїх роботах приділяли увагу питанням опіки та піклування над такими дітьми. Зокрема, сліпим, глухонімым дітям присвятили свої роботи Т. Моїсеєва [540], О. Кравченко [502-504], В. Шевченко [596].

Таким чином, базуючись на працях історико-правового напрямку, можна значно розширити традиційний комплекс джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України залученням наведених в них імператорських та сенатських указів, ордерів, рішень, пропозицій, циркулярів та справочинних документів органів міського самоврядування (рапортів, повідомлень, відношень, пояснень, подань, книг, журналів, відомостей).

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що, незважаючи на значну історіографічну базу історичної складової дослідження, тема недостатньо опрацьована в джерелознавчому вимірі. Дослідники зазначають, що кінець XVIII ст. ознаменувався розширенням мережі сирітських будинків, появою органів опікунського типу, активним втручанням держави у справи опіки та піклування. На сучасному етапі вивчення розширюється спектр проблем, які стосуються безпритульних і бездоглядних дітей. У процесі історичного студіювання зазначеної проблеми була напрацьована традиційна джерельна база у дослідженні боротьби із дитячою безпритульністю та бездоглядністю на рівні певної установи або закладу південного краю. Це, поряд із розпорошеністю документального матеріалу, його фрагментарністю через великі втрати при зберіганні, призводить до численних дискусій щодо управління, підпорядкування, джерел фінансування, особистого складу. Саме тому на порядку денному стоїть завдання комплексного джерелознавчого аналізу законодавчих актів, актових матеріалів, діловодної документації, описово-статистичних матеріалів, періодики, джерел особового походження,

їх систематизація та детальний аналіз, що пояснюється розпорошеністю архівних матеріалів та, як наслідок, слабким опрацюванням джерельної бази.

1.2. Джерельна база дослідження

Вивчення історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в 60-і рр. XVIII – на початку XX ст. потребує залучення широкого комплексу джерел. Важливим є виявлення нових джерел, їх опрацювання та залучення до наукового обігу. Дане дослідження виконане на основі аналізу комплексу писемних історичних джерел, які складаються як з опублікованих матеріалів, так і тих, що раніше не були висвітлені. Вибір і кількість джерел обумовлені метою дослідження – проаналізувати джерела, необхідні для вивчення історії дитячої безпритульності та бездоглядності, допомоги та доброчинності на Півдні України у зазначений період.

У державних архівах областей збереглися окремі фонди, наповнені документами приказів, сирітських судів та дворянських опік (державні архіви Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей). Недоліком є неповнота даних фондів, псування та втрата деяких документів. Матеріали, які стосувалися опіки та піклування над безпритульними та бездоглядними дітьми, не збереглися в єдиному масиві. Постійні адміністративно-територіальні зміни, нововведення у справах документування та документообігу, війни негативно відзначилися на збереженості та цілісності джерел. На сьогоднішній день велика кількість писемних джерел доступні на спеціальних сайтах в мережі інтернет, а саме: «kraeved.od.ua», «pomnirod.ru», «twirpx.com», «search.rsl.ru», «нэб.рф». Методика опрацювання джерел, доступних в електронному вигляді, є відкритим питанням, але наявні дослідження дозволяють залучати дані джерела до роботи, аналізувати [458, с. 20].

Для кращого заглиблення у природу історичного джерела, більш системного виявлення його сутності, джерелознавцями розроблені

класифікації історичних джерел. Джерела, які становлять базу дослідження, враховуючи мету їх створення, – забезпечення соціальних функцій, мають стійкі загальні ознаки форми та змісту. Заслугою радянського вченого Л. Пушкарьова є виділення п'яти типів історичних джерел та розподіл їх на види [561]. У 1981 р. в радянській історичній науці з'явилася робота І. Ковальченка «Источниковедение истории СССР» [487]. Дослідником розглянуто важливі теоретико-методологічні проблеми джерелознавства, принципи роботи з джерелами. Не дивлячись на наявні марксистсько-ленінські канони, цінним є огляд писемних джерел з історії СРСР, методи їх дослідження, чітке групування джерел за типо-видовою структурою.

В сучасних джерелознавчих дослідженнях існують кілька підходів до класифікації історичних джерел. Серед них: комплексні класифікації (М. Варшавчик, М. Ковальський), за змістом (І. Ковальченко, В. Борщевський), за походженням (В. Стрельський), за типо-видовою приналежністю (В. Довгопол, Г. Лях, М. Матвієнко) [418, с. 65–82]. В підручнику «Історичне джерелознавство» під редакцією Я. Калакури представлено класифікацію та наукову критику історичних джерел, шляхи, засоби і прийоми встановлення їх достовірності, сучасні методи здобуття максимальної джерельної інформації [490]. У розділі 5 «Писемні джерела» подано загальний огляд джерел та їх підвиди, зокрема: актові та діловодні документи, статистичні джерела, періодика та джерела особового походження. Робота В. Воронова «Джерелознавство історії України» актуалізує найважливіші теоретико-методологічні проблеми вітчизняного джерелознавства [432]. Проведено аналіз найбільш значних комплексів писемних джерел з історії України від найдавніших часів до кінця ХХ ст. Джерела, які хронологічно належать до проблеми дослідження, розділено на два періоди: XVII–XVIII ст. (Лівобережжя, Слобожанщина) та джерела XIX – початку ХХ ст. [432, с. 128–193]. В одноіменному посібнику С. Макарчука висвітлені типи, види і підвиди історичних джерел як носіїв всебічної інформації про минуле людства [526]. Проаналізовані такі види писемних джерел з історії України, як літописи,

актові документи і діловодна документація, джерела іноземного походження, періодики, статистика, мемуари тощо. Серед розвідок російських дослідників цікавою є робота «Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории» [488]. Автори представили свій доробок у двох частинах: теоретичні питання та огляд джерел за періодами. Для нас особливий інтерес становить друга частина (розділ 2), в якій подано детальний аналіз джерел XVIII – початку XX ст., їх класифікація, властивості, методи дослідження.

Спираючись на розроблені вченими класифікації історичних джерел, для нашого дослідження запропонуємо наступний варіант типо-видової класифікації писемних джерел: законодавчі акти, актові матеріали, справочинна (діловодна) документація, статистичні джерела, періодичні видання, джерела особового походження. Наповнення кожної з них показано у додатку А (додаток А).

До першої групи джерел відносяться опубліковані акти законодавчого характеру, які містяться в «Полном собрании законов Российской империи», «Своде законов Российской империи» і дозволяють скласти уявлення про загальні тенденції у політиці верховної влади щодо опіки та благодійної діяльності, про створення, структуру, компетенцію добродійних інституцій та їх взаємодію з державними установами [279–334; 341–344]. Першорядне значення серед них мають ті, що стосуються приказів громадської опіки, органів місцевого самоврядування.

Нормативно-правові акти представлені групою публічно-правових та приватно-правових актів. Статути виступають основним видом публічно-правових актів, подають інформацію про цілі, завдання товариств, способи їх досягнення; розподіл членів за їх внесками, званнями; шляхи отримання коштів, функціональні обов'язки правління, членів товариства, загальних зборів; правила прийому нових членів до товариств, про порядок закриття об'єднань тощо. До групи приватно-правових актів належать паспорти, свідоцтва, посвідчення, заповіти. Документи даного виду дають анкетну

інформацію стосовно опікунів, піклувальників та, власне, самих бездоглядних та безпритульних дітей. Статути благодійних товариств є опублікованими, зокрема, вони представлялися в періодичних виданнях регіону. У фонді 273 Державного архіву Одеської області (далі – Держархів Одеської області) «Одеське слов'янське добротинне товариство ім. Кирила і Мефодія» зберігається статут даного товариства [87]. Нормативно-правові акти приватного характеру збереглися у фондах обласних архівів. Так, у фондах 96 «Одеський міський притулок для опікування немовлят і породіль» та 362 «Одеський приказ громадського піклування» (415 од. зб., 1826–1865 рр.) Держархіву Одеської області зберігаються посвідчення та свідоцтва щодо питань опіки та піклування дітьми [85; 48; 50; 52–56; 59; 61–63; 66; 77]. У фонді 228 Державного архіву Миколаївської області (далі – Держархів Миколаївської області) «Богоявленсько-Покровська посадська дума, с. Богоявленськ Херсонського повіту Херсонської губернії» зберігається довідка про народження, у фонді 213 «Комісія з опікування родин запасних при Очаківському міському громадському комітетові, м. Очаків Одеського повіту Херсонської губернії» за 1914–1918 рр. – посвідчення [40; 41]. У 5-му фонді Інституту рукопису НБУВ (далі – ІР НБУВ) «Матеріали Одеського товариства історії та старожитностей» зберігається заповіт за 1897 р. піклувальниці Д. Харламової щодо передачі коштів вихованцю після досягнення ним повноліття [111]. Деякі статути благодійних товариств доступні для загального перегляду в електронному режимі.

Третя група джерел представлена діловодними документами. Документи різнилися за часом виданням (в різний час склалися за прийнятими на той момент правилами), формою, змістовим наповненням одного виду. За змістовим наповненням даний тип джерел доцільно розділити на наступні види, основуючись на класифікаціях І. Ковальченка та М. Рум'янцевої: службове діловодство (рапорти, постанови, відношення, прохання, заяви, розписки, листи, телеграми, донесення, підписки), звітна документація (звіти, відомості), організаційно-розпорядча документація (протоколи, журнали

засідань) [487, с. 261–268; 488, с. 392–407]. Як видно, один і той же документ міг мати як службовий характер, так і приватний, що залежало від адресату. Останніми могли бути як органи вищої влади (міністерства), так і місцеві або приватні організації (дитячі будинки, заклади опіки). Крім того, значна кількість службових документів в якості адресантів мала приватних осіб.

Найбільшу джерельну цінність становлять опубліковані та неопубліковані звіти, листування добродійних об'єднань, адже завдяки ним можна повноцінно і всебічно відновити їх діяльність. По-перше, саме звіти дають велику кількість фактичних даних про особовий склад товариств (досить часто в них поміщали поіменні списки членів); докладні фінансові відомості щодо кошторису, прибутків і видатків за певний період роботи (частіше всього за один рік роботи), кількість осіб, які отримали допомогу. По-друге, звіти та огляди діяльності, а також листи часто містять інформацію про історію благодійних організацій, внесок окремих членів у її створення, характер взаємостосунків з органами місцевої влади й взаємодію з іншими добродійними об'єднаннями. По-третє, у звітних документах і листах, які доправлялися до місцевих чиновників, можна виявити певні аналітичні висновки діячів філантропічного руху того часу стосовно соціально-економічної та демографічної ситуації в регіоні, думки щодо необхідності розвитку окремих напрямків громадського піклування для покращення ефективності соціального захисту і реабілітації пауперизованих верств населення регіону.

При характеристиці діяльності органів земського та міського самоврядування використані опубліковані та неопубліковані документи, що відображають їх діяльність у різних сферах: журнали зібрань, засідань, протоколи та постанови земських та міських управлінь, звіти, кошториси прибутків і видатків, розпорядження, службове листування, прохання, клопотання, пам'ятні книжки.

Найбільш об'ємним та репрезентативним виявився комплекс діловодних джерел, які зберігаються у фондах 1 «Управління Новоросійського і

Бессарабського генерал-губернатора», Опис 192 (771 од. зб., 1840–1849 рр.) та 2 «Канцелярія Одеського градоначальника» (21 030 од. зб., 1803–1919 рр.) Державного архіву Одеської області [57; 65; 68–70]. У фонді 96 зберігаються справи Одеського міського притулку для опікування немовлят з анологічною назвою, в його арсеналі 22 од. зб. за 1891–1917 рр. [72]. Також справам опіки та піклування над безпритульними та бездоглядними дітьми Одещини присвячений фонд 361 «Одеський міський комітет опіки над в'язницями» (1 114 од. зб., 1835–1900 рр.) [47; 51]. У фондах 273 «Одеське слов'янське добротинне товариство імені Кирила і Мефодія» (23 од. зб., 1873–1919 рр.), 440 «Новоросійська палата суду й розправи, м. Одеса» (5 од. зб., 1797–1800 рр.), 612 «Одеське міське опікування над сім'ями воїнів, яких було призвано на військову службу» (5 од. зб., 1917–1918 рр.) інформація відносно питань опіки представлена скісно [44–45; 73–74; 76; 80]. Документи фондів охоплюють період з 1797 р. до початку ХХ ст., мають кілька тисяч одиниць зберігання. У фонді 630 «Євангелістсько-лютеранський прихід церкви Святого Павла в Одесі» збереглися справи німцькою мовою, в яких повідомляється про кількість позашлюбних дітей за період з 1827 по 1849 рр., про обов'язків порядок забезпечення майном дітей від першого шлюбу за умови повторно одруження, про сирітський будинок для дітей відповідної конфесії, кількість усиновлених дітей [75; 79; 81–83].

Цінними є фонди Державного архіву Херсонської області (далі – Держархів Херсонської області). Питанням опіки та піклування над дітьми присвячені матеріали чотирьох фондів. У фонді 1 Держархіву Херсонської області «Канцелярія Херсонського цивільного губернатора Міністерства внутрішніх справ, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії» зберігаються протоколи засідань дирекції Миколаївського дитячого притулку за 1911–1919 рр. [102; 107]. У фонді 5 «Херсонська губернська земська управа, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії» знаходимо листування з повітовими організаціями краю стосовно місцевих навчальних закладів [101; 104]. У фондах 7 «Херсонська митниця 2-го класу Управління Одеського

митного інспектора, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії» та 81 «Херсонський міський сирітський суд, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії» зберігаються 242 справи за 1892–1919 рр., а саме: протоколи засідань, листування з херсонським, бессарабським губернаторами про організацію притулків для дітей-сиріт, передачу опікунських справ, справи про встановлення опіки над неповнолітніми сиротами і майном померлих міщан [88–100; 105–106; 108]. У фонді 243 Держархіву Херсонської області «Канцелярія Херсонської губернської опіки дитячих притулків установ імператриці Марії, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії» міститься лише одна справа, датована 1908–1914 рр. – листування про присвоєння чергового чину члену і діловоду опіки. Однак, архів має бібліотеку, в фонді якої знаходяться єпархіальні відомості, звіти Херсонського земства, друковані видання та довідкові видання краю [103].

Державний архів Миколаївської області зберігає документи діловодства стосовно питань опіки та піклування дітьми в п'яти фондах. У фондах 213 «Комісія з опікування родин запасних при Очаківському міському громадському комітетові, м. Очаків Одеської повіту Херсонської губернії» за 1914–1918 рр. та 293 «Очаківський міський сирітський суд, м. Очаків Одеського повіту Херсонської губернії» за 1872–1879 рр. розміщено по одній справі, в яких знаходимо посвідчення і довідки, видані військовим чином для отримання їх родинами допомоги та документи про встановлення опіки над дітьми Л. Гольперіна [41; 16]. У фонді 222 «Миколаївська міська дума, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії» міститься 1895 справ, часовий проміжок котрих 1797–1920 рр. [29; 35]. У фонді знаходяться документи про заснування та діяльність комітету народних читань, комітету громадського здоров'я, навчальних, лікувальних, благодійницьких та інших установ, про перевірку їх роботи. Найцікавішим виявився фонд 292 «Миколаївський міський сирітський суд, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії» обсягом 1416 справ за 1808–1922 рр. [18; 20–27; 31–32; 42–43]. Найбільш цінними для дослідника стали наступні документи

діловодства: журнали засідань суду, журнали реєстрації вхідних і вихідних документів, документи про встановлення опіки над майном і сиротами. У фонді 310 Держархіву Миколаївської області «Притулок Миколаївського благодійницького товариства, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії» серед двох справ за 1906–1907 рр. цінним виступає прохання про прийом до притулку [19; 34].

У фондах 24 «Олександрівська міська дума і управа» (1866–1920), 56 «Олександрівська повітова земська управа» (1866–1919), 20 «Олександрівський міський сирітський суд» (1821–1909) Державного архіву Запорізької області (далі – Держархів Запорізької області) зберігають цікаві справочинні документи з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України [7–10; 11–15]. Інформативні можливості документів проливають світло на діяльність Олександрівського повітового попечительства дитячих притулків у 1912–1915 рр., звіти та протоколи зборів товариств та організацій, які займалися допомогою нужденних дітей під час Першої світової війни. Зазначимо, що хронологічно документи Держархіву Запорізької області пов’язані саме з періодом військових подій початку ХХ ст.

Значного пошкодження зазнав в роки Великої Вітчизняної війни Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держархів Дніпропетровської області). На жаль, документи, які висвітлюють питання вказаної теми, носять переважно звітний характер та знаходяться у фонді 540 «Волосні правління Катеринославської губернії» за 1850–1919 рр. (20 справ) [1]. У фонді 11 «Канцелярія Катеринославського губернатора» є 1393 од. зб. за 1831, 1871–1917 рр. серед яких: накази, доповіді, робочі інструкції на випадок знаходження підкидьків [3–6].

У фонді V «Матеріали Одеського товариства історії та старожитностей» ІР НБУВ збереглася справочинна документація щодо взяття дітей на виховання, заяви щодо управління маєтком неповнолітнього. Дані документи мають довільну структуру та представлені у формі звернень [109–110; 112].

Не залишилися без уваги документи діловодства катеринославських губернських земських зборів, що виходили у вигляді окремих книг [273; 274; 277]. Книги виступають збірками постанов та інших документів, які охоплюють усі сфери життя губернії: фінансування, будівництво, промисловість, комунальне та сільське господарства, охорону здоров'я, соціальні та благодійні питання. У додатку розміщено документи, які розглядалися на засіданні: доповіді, клопотання, заяви, пропозиції, прохання, грошові звіти та ін.

Досить цінну інформацію надає для аналізу джерельної бази група статистичних джерел, представлена статистичними описами та земською статистикою. Важливо відзначити, що переважно всі документи даного типу є опублікованими та зберігаються в обласних і центральних бібліотеках, доступні в електронному форматі. Цікаві матеріали збереглися у фонді 96 «Одеський міський притулок для опікування немовлят і породіль» (опис 1). Деякі документи фонду відсутні за описом (справи 10–31). Проте, наявні в ньому документи дають змогу отримати оціночне судження стосовно соціально-економічного життя на Півдні України у визначений період. Такими документами виступають книги підкидьків. Не всі вони збереглися в повному об'ємі та доступні для роботи дослідника. Проаналізована «Книга для подкидышей за 1910 год» лише в загальних рисах представляє катастрофічну проблему стосовно тенденції збільшення числа покинутих дітей [46]. У фонді 1 (Оп.173) Держархіву Одеської області зберігається справа 15 – «Статистические сведения о деятельности благотворительных обществ и заведений. 1855», в якій представлено відомості щодо кількості опікуваних дітей, фінансових надходженнях та витратах даних закладів [84].

Важливе значення для розкриття зазначеної теми має група опублікованих джерел, до якої входять: пам'ятні книжки, довідкові видання (загальні довідники та спеціальні про благодійність), історичні огляди (загальні – по губерніям та спеціальні – по філантропічним об'єднанням), ювілейні збірки, альманахи. Пам'ятні книжки одеського градоначальства

(1869–1916), Херсонської губернії та Херсонського міського суспільного управління являються загальними виданнями та містять вузьку інформацію про кількість громадських благодійних товариств, їх засновників та працівників, опікуваних, місце розташування [262–264; 265; 266–268; 519]. Адрес-календарі входили до складу пам'ятних книжок, або могли бути представлені окремими виданнями. Так, в роботі представлені приклади адрес-календарів одеського градоначальства (1877–1917), міст Миколаєва та Катеринослава (1860–1916) [119–128; 115–118; 170–173]. Довідкові видання стосовно питань благодійності містять значно ширшу інформацію. На сторінках довідників знаходимо анкетні дані стосовно благодійних організацій, учасників благодійного руху, кількість та групи населення, що отримало допомогу, описи майна товариств, будівництво ними нових приміщень під їдальні, притулки, майстерні, навчальні заклади тощо [132–133]. Загальні довідкові видання менш інформативні, включають лише інформацію для загального уявлення благодійного руху в регіоні [151–152]. Численні огляди благодійних товариств та дитячих закладів опіки містять коротку історичну довідку з викладом основних досягнень, іменами піклувальників та вихователів, метою діяльності, набутим досвідом [200; 339–340; 392]. Так само огляди загальні по губерніям і містам представляють дані щодо безпритульних і бездоглядних дітей в окремих розділах [178; 182]. Ювілейні збірки [154; 203; 260; 391], альманахи [204; 395] виступають джерелами, які потребують особливого підходу в аналізі та критичного ставлення, оскільки мали на меті бути представленими з позиції показати певні досягнення, тому певні факти в них могли опускатися.

Окремо слід виділити статистичні матеріали, до яких належать статистико-економічні огляди по українських губерніях, повітах і містах за різні роки, адресні і довідкові видання міст. Земська статистика бере свій початок у 70-х рр. XIX ст. та є основною базою для даного дослідження. Ці джерела містять цінний фактичний матеріал про розмір постатейного розподілу прибутків і видатків в містах і в губерніях в цілому, подається

аналіз діяльності органів управління у різних сферах [337; 346]. Недоліком оглядів є нераціональна методика статистичних підрахунків, відтак неповна і недостатньо точна інформація.

Значний пласт матеріалів з проблеми соціальної підтримки та доброчинності опубліковано в періодичних виданнях, які становлять четверту групу джерел. Переважна більшість періодики, що стосується вказаного періоду, осіла в НБУВ, Одеській національній науковій бібліотеці, Дніпропетровській обласній універсальній науковій бібліотеці імені Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія. Періодичні видання представлені журналами та газетами (за профілем – загальні та спеціальні щодо благодійності, за масштабом – загальноімперські, губернські, міські, земські, провінційні, за періодичністю – щоденні, кілька разів на тиждень, щотижня, кілька разів на місяць, щомісяця). В останній чверті XIX ст. громадськість в умовах життя, що оновлювалося, одержала можливість говорити вголос про заборонені раніше проблеми, добилася дечого в сфері соціально-політичній, стала звертатися до досвіду передових зарубіжних країн, а потім і до власного історичного досвіду. Важливим фактом суспільного життя стала поява спеціальної періодики з проблеми благодійності. «Журнал Императорского Человеколюбивого общества» був єдиним спеціальним журналом з питань благодійності та виходив у 1817–1826 рр. [179; 198].

У 1897–1902 рр. видавався щомісячний журнал під уже згадуваною назвою – «Вестник благотворительности», редактором якого був відомий своїми публікаціями з історії філантропії Є. Шумигородський [140–147]. Журнал був органом Центрального управління дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії. Відомча приналежність, однак, не обмежувала кола питань, що порушувалися на його сторінках. «Вестник благотворительности» торкався усіх питань державної, громадської і приватної благодійності. У ньому співпрацювали відомі вчені та публіцисти Є. Максимов, В. Гер'є та ін. Слід підкреслити, що широта охоплення проблем і

глибоке їх осмислення в деяких статтях ставлять журнал «Вестник благотворительности» в ряд найважливіших джерел для вивчення історії та теорії благодійності. Подібно «Вестнику благотворительности», широтою охоплення проблем і глибиною їх осмислення відзначався журнал «Трудовая помощь» (1897–1916) [348–356]. Журнал видавався Попечительством трудової допомоги з метою усунення з практики благодійності нерозбірливого подання грошових допомог та інших нераціональних прийомів, які нерідко призводили лише до заохочення неробства і дармоїдства. Метою видання була пропаганда допомоги. Серед спеціальних дитячих періодичних видань назовемо загальноімперський журнал «Детская помощь» [396] та одеську газету «Детский листок» [156].

Значний матеріал з окресленої проблеми вміщували також газети, що виходили на той час на Півдні України та за профілем мали загальний характер. До губернських видань належали «Херсонские губернские ведомости», «Екатеринославские губернские ведомости» [383–387; 166–169]. Серед міських періодичних видань проблеми безпритульних та бездоглядних дітей висвітлювали «Одесский Вестник», «Новороссийские ведомости» (Одеса), «Николаевский вестник», «Южанин» (Миколаїв) [205–215; 192–197; 184–186; 393–394]. Менш інформативними для аналізу стану опіки та піклування дітьми в регіони стали «Александровские новости», «Одесский листок» [129; 217–222]. За підтримки земства видавався «Вестник Екатеринославского земства» та часопис «Екатеринославская земская газета» [148–149; 163–165]. Окремо про безпритульних та бездоглядних дітей знаходимо в єпархіальних газетах «Херсонские епархиальные ведомости» та «Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям» [389–390; 276].

Матеріали особового походження представлені спогадами, приватним листуванням, щоденниками, некрологами. Збірки спогадів сучасників подій запропоновані в дослідженні, є опублікованим джерелом та доступні в електронному форматі або зберігаються в періодичних виданнях у фондах обласних наукових бібліотек. Маємо спогади про Одесу відомого громадського

діяча Мордехая Бен-Амі, у яких він звертається до описання жалюгідних умов тодішніх дитячих притулків [130], спогади про благодійну діяльність імператриці Марії Федорівни [338]. Приватне листування діячів благодійної сфери зібрано в спеціальних збірках. Зокрема, це збірки листів І. Бецкого до імператриці Катерини II [131], у яких представлені ідеали системи виховання, збірки листів імператриці Марії Федорівни [269–270]. Родинне листування Воронцових представлено в монографії дослідниці Л. Муховицької [544]. Також доступні в електронному просторі щоденник Катерини II [160]. Остання група представлених джерел особового походження – некрологи – зосереджена на сторінках періодичних видань [177; 346]. Окремо варто відзначити збірку «Джерела з історії Південної України», третій том якої присвячений епістолярній спадщині родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) [157]. Видання, складене на основі родинного листування, яскраво відображає життя катеринославського дворянства, побудоване на системі прийнятих правил і норм. Джерела особового походження виступають лакмусом публічності, демонструють сукупність заходів, яких дотримувалися дворяни, але в той же час показують їх приватне життя.

Комплексне дослідження масиву джерел до вивчення дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в 60-х рр. XVIII – на початку XX ст. дозволяє зробити висновок стосовно його репрезентативності та інформативного насичення, що допоможе розв’язати поставлені завдання та досягти мети.

1.3. Методологічні засади дослідження

Сучасне джерелознавче дослідження одним із завдань має пошук методів роботи. Відсутність комплексної джерелознавчої роботи з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України у зазначений період зумовила необхідність пошуку найбільш оптимальних методів дослідження.

Оскільки проблеми походження, функціонального призначення, достовірності джерел досліджуються не лише в історичних науках, але й в більш широкому колі гуманітарних досліджень, то джерелознавство вдосконалює свої методи і пізнавальні засоби відповідно до спільних принципів гуманітарного пізнання. Відтак, методологія джерелознавства характеризується системою знань, що склалися в історичній та в інших гуманітарних науках на основі єдності теоретичних постулатів, історико-практичного досвіду розвитку й дослідницьких методів.

З метою комплексної оцінки стану і проблем феномену дитячої безпритульності, її слід розглядати як особливий феномен, який має соціокультурну природу й зумовлений екстремальним, маргінальним становищем дитини, браком постійного місця проживання і контролю з боку батьків або осіб, які виконують їхню роль. Як соціокультурний феномен дитяча безпритульність обумовлена низкою факторів, які визначають специфіку розвитку даного явища у тих чи інших історичних умовах. Ці фактори можна розділити на дві групи – внутрішні і зовнішні, кожна з яких складається з низки підгруп. Зовнішні фактори характеризують середовище, у якому проживають діти: інституційні (влада, політика); економічні (загальний стан економіки, матеріальне становище, задоволеність життям); соціальне оточення, соціальні зв'язки (сім'я, школа, притулки для неповнолітніх, інтернати); регіональний аспект розвитку феномену. Внутрішні фактори характеризують саму дитину та її місце у соціальних відносинах: соціально-психологічні (характер, риси особистості); соціально-демографічні (стать, вік, рівень освіти, місце проживання, умови життя, сімейний стан, соціальне здоров'я) [543].

Ще однією особливістю нашого методологічного підходу є те, що ми розглядаємо саму територію дослідження – Південь України, як фронтір Російської імперії. Фронтір, як регіон з особливим статусом, має низку визначальних рис. По-перше, він завжди є простором взаємодії різних культур та суспільств. По-друге, прикордонні регіони, суттєво віддалені від центру

держави, не знали такої бюрократизації управління та не відчували того державного управлінського тиску, під яким перебували центральні регіони держави. По-третє, зазвичай фронтірні регіони виявляються відкритішими для будь-яких нововведень, прогресу, модернізаційних впливів тощо.

Ідея застосовувати поняття фронтиру в історичних дослідженнях належить Ф.Дж. Тернеру, із часу його першої доповіді «Значення фронтиру для американської історії» про значення фронтиру в американській історії (1893 р.) цей термін довгий час був «зарезервований» як суто північноамериканський феномен. Проте сучасні зарубіжні і вітчизняні історики застосовують запропоновану Ф.Дж. Тернером методологію дослідження фронтиру і для інших регіонів, зокрема Російської імперії.

Я. Верменич вважає, що Україна довгий час складалася з периферій держав-метрополій, тому може бути продуктивною локалізація на основі виділення пограничних зон. Корисність зазначеної теорії дослідниця відзначала у врахуванні традицій географічного детермінізму з інноваційним трактуванням колонізаційних хвиль і міжкультурних запозичень. До цього методологічного конструкту можна зарахувати не тільки колонізаційні, а й урбаністичні рухи. Адже зміна кордонів власного мешкання впливає на людські долі, змінює погляди, думки, ментальність, відбуваються міжкультурні обміни [427]. Я. Дашкевич запропонував вивчення етнокультурних умов, територіальну ідентифікацію, феномен фронтірного побуту як способу життя, проблеми осілості та колонізаційних рухів, конфесійних взаємовідносин, значення фронтиру для історії України [464].

Південь України довгий час був прикордонною зоною між осілим та кочовим населенням, християнством та мусульманством, традиційним укладом та індустріальним, – останній на Півдні України розвивався швидше, аніж на інших українських землях. В даному випадку фронтір постає як точка зіткнення старих та нових (традиційних, домодерних та індустріальних) соціально-економічних форм та психології. Причому саме населення, люди Півдня України (і не так села, як міста на кшталт Одеси) мають бути у фокусі

дослідження як носії особливих рис. Безперечно, Південь України в добу імперської модернізації у XIX – на початку XX ст. є прикладом своєрідного фронтиру, кордону, що пролягав у свідомості між домодерним та індустріальним. Саме використання концепції А. Каппелера видається найбільш продуктивним при дослідженні Півдня України у світлі теорії фронтиру. А. Каппелер запропонував розглядати явище фронтиру в чотирьох ракурсах: як географічний фронтір, соціальний фронтір між різноманітними способами життя та системами цінностей, як військовий фронтір, як релігійний та культурний фронтір між різноманітними культурними традиціями. При дослідженні Півдня України саме соціальний фронтір має бути у фокусі досліджень [493].

Для ретроспективного дослідження процесів діяльності людських спільнот у територіальній площині, в межах окремого регіону, який історично склався, в українській історіографії застосовується *регіональний підхід*. Лише на ґрунті сучасної регіоналістики уявляється можливість висвітлення процесу становлення та розвитку національних громад і конфесій Південної України, специфічні відмінності яких сформувалися під впливом геополітичних, історико-культурних та інших чинників. Регіональний підхід є світоглядним концептом, який відображає рефлексію з приводу соціально-культурних суперечностей і відмінностей у площині «регіон – центр» і «регіон – регіон» у межах певних територіальних та історичних кордонів. Користуючись регіональним підходом, ми погоджуємося з думкою вітчизняного історика О. Бетлій про те, що «регіони є радше простором дії, значення та досвіду із позірним стосунком до історичних та адміністративних кордонів, унаслідок чого культурні елементи стають найважливішими ознаками регіону, і як такі зазвичай перетворюються на заручників різноманітних ідеологічних і політичних програм» [409].

Вищезазначені тенденції тісно поєднуються з проблемою *людиновимірності* у функціонуванні громадських інституцій на Півдні України. Методологічний концепт людиновимірності нами розглядається як

індивідуальне навантаження практики міських діячів крізь призму багатовимірності їхніх характерів. Це переводить нас від споглядання образу самоврядування як політичного конструкту до розуміння його сутності як особистісно-індивідуального феномену з метою розкриття поведінкових моделей діяльності громадських службовців для кращого розуміння духовних і культурних цінностей в умовах швидкої адаптації, модернізації, урбанізації південноукраїнського регіону. Людиновимірність допомагає краще зрозуміти людину та її потреби в модернізовано-урбанізованому світі Півдня України, діяльність непересічних особистостей у нестандартних ситуаціях.

Вбачаючи першочерговим дослідницьким завданням об'єктивну реконструкцію процесу формування джерельної бази з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України у зазначений період, ми, паралельно із принципом об'єктивності, дотримувалися принципу історизму, який передбачає вивчення цього процесу в контексті еволюції, генези й конкретно-історичній обумовленості. Принцип об'єктивності реалізується через комплексний аналіз сукупності джерел, які стосуються історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України. Цей принцип вимагає сприймати джерело як об'єктивну реальність і відкриває можливість виявити за допомогою джерелознавчої критики об'єктивно-істинний зміст джерельних відомостей, отримати в кінцевому рахунку достовірні наукові факти. У комплексі вимог, які ставить принцип об'єктивності, на чільне місце висувається завдання залучити джерела в такому обсязі, який забезпечить отримання не розрізнених фрагментарних фактів, а їх сукупностей, уникнення прогалин у джерелах, встановлення достовірності джерельних свідчень. Принцип об'єктивності також передбачає всебічне висвітлення подій, процесів та явищ, що має бути нормою всіх етапів пізнання: від пошуку, відбору і вивчення джерел та літератури до реконструкції на їхній основі подій, пов'язаних з боротьбою з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю. Цей принцип застерігає від упереджених схем, однобічних оцінок, заздалегідь висунутих висновків. Дотримання принципу об'єктивності вимагає від авторки

дисертації аналізувати досліджувану проблему неупереджено, з однаковою повагою ставитися до даних, що відповідають її переконанням або суперечать їм. Принцип об'єктивності також вимагає врахування інших точок зору на проблему, що розглядається.

Принцип історизму передбачає цілісне, конкретно-історичне, всебічне та об'єктивне дослідження виявлених джерел. Він вимагає постійно враховувати конкретно-історичні умови появи джерела, його подальшої долі, з'ясування специфіки до джерельної субстанції пам'ятки, її первинних соціальних функцій. Його дотримання дає можливість відповісти на класичну тріаду: коли і як виникло джерело; які етапи свого розвитку воно пройшло і яких змін зазнало; чим стало це джерело сьогодні. Даний принцип вимагає «заглиблення» дослідника в історичний контекст, тобто розуміння конкретно-історичних обставин, під впливом яких формувалась політика державної влади щодо подолання негативних соціальних явищ, що вивчаються як у країні, так і в регіоні. У нашому дослідженні безпритульна та бездоглядна дитина розглядається в конкретному історичному контексті.

Невід'ємною складовою теоретико-методологічних засад дослідження став принцип багатofакторності, який передбачає дослідження складного комплексу як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, що впливали на особливості створення, побутування та фондування джерел за темою дослідження в цілому. Багатofакторний підхід дозволив розглядати безпритульність і бездоглядність як складні соціальні явища, які викликалися комплексом взаємопов'язаних соціально-економічних, політичних, демографічних чинників. Важливою складовою теоретико-методологічної основи дисертаційної роботи став принцип всебічності та цілісності, який передбачає дослідження об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливали на появу, структуру, зміст комплексу джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на півдні України.

Зазначені принципи реалізуються через застосування комплексу методів як інструментарію безпосереднього аналізу історичного джерела та історичної

дійсності. Складовими цього комплексу є загальнонаукові, загальноісторичні та джерелознавчі методи.

Із загальнонаукових нами використовувались методи аналізу, синтезу, логічний, системно-структурний; із загальноісторичних — історико-порівняльний та історико-типологічний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний; з джерелознавчих — евристичний, класифікації, клаузуально-формулярний.

Маючи власну структуру, зміст, походження, умови виникнення, джерела об'єднуються загальними рисами форми та змісту. Це обумовлює можливість використання єдиного наукового підходу до них — розробки методів джерелознавчого аналізу та їх відтворення як феномена культури — джерелознавчого синтезу. Поєднання методів аналізу, синтезу та логічного дає можливість розглядати розвиток об'єкта у просторі й часі. Застосування аналізу та синтезу дозволяють розглядати комплекс джерел та, зокрема, кожне історичне джерело в статичності.

Джерелознавчий аналіз включає з'ясування історичних умов виникнення джерела, текстологічний аналіз — вирішення питань авторства, історії публікації. У процесі джерелознавчого аналізу розкриваються інформаційні можливості джерела. Спроба розглянути обрану тему крізь призму специфіки конкретних дисциплін — історії України, всесвітньої історії, джерелознавства, зробила закономірним використання автором методу структурно-системного (міждисциплінарного) аналізу. Цей метод орієнтував дослідника на систематизацію джерел відносно предмета дослідження.

Маючи власну структуру, зміст, походження, умови виникнення, джерела об'єднуються загальними рисами форми та змісту. Це обумовлює можливість використання єдиного наукового підходу до них — розробки методів джерелознавчого аналізу та їх відтворення як феномена культури — джерелознавчого синтезу. Останній створює можливості для широких компаративних досліджень, у полі зору яких знаходиться вивчення споріднених явищ за ознаками структури, мети складання документу тощо. У

результаті подібних досліджень виникає можливість синтезу більш високого рівня – історичної реконструкції на основі інформативних можливостей джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на півдні України.

Мета використання методів аналізу та синтезу в джерелознавстві і полягає саме у відтворенні історичного джерела як явища культури. Джерелознавчий синтез створює можливості для широких компаративних досліджень, у полі зору яких знаходиться вивчення споріднених явищ за ознаками структури, мети складання документу тощо. У результаті подібних досліджень виникає можливість синтезу більш високого рівня – історичної реконструкції на основі інформативних можливостей джерел із історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (60-ті рр. XVIII – початок XX ст.). Логічний метод є способом відтворення комплексу джерел із історії дитячої безпритульності та бездоглядності на півдні України у досліджуваній період із урахуванням їх історичного розвитку як результату певного процесу, в ході якого сформувались необхідні умови для їх подальшого розвитку.

Системно-структурний метод у даному дослідженні дозволив представити джерельну базу як систему взаємопов'язаних структурних елементів. Виникнення кожного структурного елементу даної системи є наслідком функціонування попереднього елементу (документа) й базою для створення наступних структурних елементів (документів). Цей процес може бути спонтанним (нерегламентованим), коли не передбачається поява низки наступних документів (витяги з протоколів, окремі види листування та ін.); може бути регламентованим, коли поява одного документа повинна спричинити появу нового документа або комплексу документів (наказ або розпорядження вищої інстанції та ін.). Цей метод орієнтував дослідника на систематизацію джерел відносно предмета дослідження. Доцільність використання загальноісторичних методів визначається тим, що зміни, які зазнавав комплекс джерел, знаходились у тісному взаємозв'язку із змінами історичних реалій.

Історико-порівняльний метод дає можливість співставляти історичні джерела одного виду, або види історичних джерел між собою у просторі та часі для з'ясування подібності і відмінності їх структури та інформативних можливостей. Застосування даного методу дозволяє не тільки більш повно розкрити зміст конкретного документа, але завдяки їх взаємному доповненню домогтися створення цілісної картини як результату дослідження. За допомогою історико-порівняльного методу виявлені характерні особливості боротьби з дитячою безпритульністю на Півдні України. На основі подібності одних рис об'єктів, які порівнюються, робиться висновок про подібність інших. Застосовуючи історико-порівняльний метод, дисертант отримав можливість провести аналіз комплексу джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (60-ті рр. XVIII – початок XX ст.), вдавшись до аналогії їх формулярів, та з'ясувати інформативні можливості цих джерел.

Використання історико-типологічного методу дозволяє з'ясувати та пояснити подібності та відмінності історичних джерел, що виникли в один час та розвивались в один період історичного розвитку. Тобто з'ясувати питання, перш за все, достовірності та інформативних можливостей.

Проблемно-хронологічний метод, застосований у дослідженні, допоміг при виділенні ключових тем, яким присвячено окремі види джерел, водночас дозволивши об'єднати їх у тематичні комплекси. Крім того він дозволив виявити і вивчити форми боротьби з дитячою безпритульністю в залежності від змісту окремих періодів з 1775 по 1917 рр. У цьому плані він використовувався в синтезі з історико-генетичним методом вивчення історії, основне призначення якого полягає в розкритті властивостей, функцій і процесу еволюції такого соціального феномену, як безпритульність.

Застосування у дослідженні історико-генетичного методу дозволило визначити систему причинно-наслідкових зв'язків як всередині та хронологічних тематичних груп актових матеріалів, так і між ними. Це також сприяло виявленню прихованої в них джерельної інформації.

Слід відзначити, що при роботі з історичними джерелами існують два типи дослідницької діяльності: у першому випадку джерело розглядається у контексті історичної реальності, в умовах якої його було створено; у другому – суб'єкт пізнання (джерелознавець) розглядає джерело як складову тієї реальності, в якій перебуває сам. Для того, щоб діалог між теперішнім і минулим був змістовним, давав нове знання, слід методологічно розмежовувати «голоси» джерела і дослідника. Розв'язанню цього завдання у нашому дослідженні було підпорядковано застосування джерелознавчого методу як системи дослідницьких процедур, елементами якої виступають: характеристика джерела; з'ясування обставин, за яких джерело було створено, та виявлення комплексу проблем, пов'язаних з його функціонуванням у тогочасній реальності; інтерпретація змісту джерела та оцінка його інформативних можливостей.

Сутність евристичного методу, з його складовими – бібліографічною та архівною евристикю, полягає в наступному. Проведення бібліографічної евристики та ретельне студіювання історіографічного доробку за темою дозволило визначити рівень вивчення даної проблеми дослідниками-попередниками, актуалізувати представницьке коло опублікованих джерел у вигляді археографічних публікацій, визначити напрямки подальшої евристичної роботи з неопублікованими джерелами. Проведення архівної евристики на початковому етапі було реалізовано шляхом опрацювання вторинної документної інформації, вміщеної у путівниках, предметних і тематичних каталогах та в описах фондів конкретних архівних установ. Використання отриманої із науково-довідкового апарату інформації було продовжено в процесі подальшої архівної евристики із документами конкретних фондів.

Метод класифікації допомагає вивчити особливості внутрішньої структури документів, що необхідно для встановлення зв'язків між різновидами джерел. Особливість методу полягає в необхідності чітко сформульованого принципу класифікації, від якого безпосереднього залежить

наукова цінність проведеного розподілу джерел. Використання видової класифікації дозволило дисертанту розглядати історичне джерело як продукт певного історичного періоду, визначити коло джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України у їхньому різноманітті. Специфічною умовою застосування згаданого методу є наявність чітко визначених, логічно аргументованих принципів класифікації, що є основною запорукою науковості проведеного розподілу джерел. Використання видової класифікації дозволило розглянути історичне джерело як продукт певного історичного періоду та визначити початкову джерельну базу з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в усьому її розмаїтті.

Специфічно джерелознавчим є формулярно-клаузуальний метод, який передбачає виокремлення в тексті документа типових для даного різновиду структурних частин і визначення типового формуляра, порівняння з яким дозволить безпомилково ідентифікувати документальні джерела та простежити еволюцію їх формулярів. При використанні цього методу в дослідженні документ поділяється на чотири структурні частини: початковий, основний, заключний протокол та засвідчувальна частина. Кожна частина, у свою чергу, поділяється на клаузули. Такий аналіз документа дозволяє простежити процес формування типового формуляра та його зміни. Завдяки застосуванню текстологічного методу є можливим розширити результати формулярно-клаузуального аналізу.

Комплексне використання перелічених вище методів дозволило провести класифікацію генеральної джерельної бази з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України впродовж 60-х рр. XVIII – початку XX ст., визначити та посилити інформативні можливості джерел різної видової належності.

Висновки до розділу I

Підсумовуючи, зазначимо на загальній фрагментарності дослідження джерелознавчого аспекту дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні

України в 60-і рр. XVIII – на початку XX ст. Прослідковується диспропорція між залученням різних видів джерел до наукового вивчення та їх аналізом. Комплексні джерелознавчі дослідження питань дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в зазначений період відсутні. Зазначимо, що до більш повно досліджених комплексів джерел з теми належать документи діловодства та матеріали періодичних видань. Не розкритими залишаються джерельні можливості актових джерел, описово-статистичних джерел та матеріалів особового походження (для останніх залишається актуальною проблема їх виявлення).

Архівні джерела, на яких базується дослідження, зберігаються в державних обласних архівах Дніпропетровської, Запорізької, Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, ІР НБУВ. Розпорошеність документів між архівами викликала труднощі з їх виявленням та актуалізацією. Серед опрацьованих джерел маємо: законодавчі акти Російської імперії; актові джерела; матеріали діловодства та статистичні джерела; періодичні видання та документи особового походження стосовно питань безпритульних та бездоглядних дітей Півдня України, що підкреслює репрезентативність джерельної бази дослідження.

Методологічні засади наукового дослідження базуються на загальнонаукових, спеціально-історичних, міждисциплінарних і джерелознавчих методах. Використані принципи історичного дослідження дозволяють досягти поставленої мети та розв'язати завдання дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ КОРПУСУ ЗАКОНОДАВЧИХ ТА АКТОВИХ ДЖЕРЕЛ

2.1. Археографічна характеристика та інформаційний потенціал законодавчих актів

Кінець XVIII ст. для українських земель позначився періодом значних територіальних перетворень. Територія Південної (Степової) України опинилася під владою Російської імперії. За підрахунками дослідника Я. Грицака, частка українського населення на вказаній території була найменшою (71,5%), у порівнянні з іншими, що пояснюється урядовою політикою Катерини II, і, як наслідок, етнічною строкатістю регіону [459, с. 20–25]. Південна Україна, а саме: Катеринославська, Таврійська та Миколаївська (з 1803 р. – Херсонська) губернії, входили до складу Новоросійсько-Бесарабського генерал-губернаторства, та переходили під юрисдикцію імперії.

Для російського законодавства зазначеного періоду характерним було ототожнення політичних цілей з правовими. За правління Катерини II усі законодавчі акти було розділено на три групи: «законы в собственном смысле, т. е. те установления, которые ни в какое время не могут перемениться», «временные учреждения», «указы» [430, с. 739–743]. Спроба класифікувати законодавчі акти була прийнята також Олександром I, однак це не дозволило розв'язати проблему стосовно надання указам сили законів, їх групуванні. Прихід до влади Миколи I остаточно позначився на систематизації російського законодавства. Так, у 1830 р. світ побачило Перше «Полное собрание законов Российской империи» (далі – ПЗЗ). Воно вміщувало 45 томів, включаючи більше 30 тисяч законодавчих актів з «Соборного уложення» 1649 р. до 12 грудня 1825 р. Друге (1825–1881 рр.) та третє (1881–

1913) видання були більш об'ємні, склалися з 55-ти та 33-х томів відповідно та виходили щорічно до 1916 р.

Усі три зібрання склалися з трьох частин: власне тексту, допоміжного матеріалу (таблиці, креслення, малюнки), предметний покажчик. У ПЗЗ законодавчі акти розміщені за хронологічним принципом. Лише указом від 11 червня 1885р. встановлювалися формальні критерії відбору актів до ПЗЗ. Саме ПЗЗ виступає найбільш повним зібранням законодавчих актів імперського періоду. З метою зміцнення державного та суспільного устрою в Російській імперії, що зазнали кризи в умовах погіршення становища феодально-кріпосницького ладу, в другій чверті XIX ст. починається кодифікація законів.

Методологічне опрацювання законодавчих актів в джерелознавчому дослідженні в загальному вигляді пов'язане з реконструкцією процесів та умов створення акту, реконструкцією функціонування законодавчих актів в соціальній дійсності, що дає зовнішню характеристику джерела. Досліднику важливо простежити стадії законопроекту, його обговорення, остаточну редакцію та публікацію закону, обнародування та розповсюдження. Щодо внутрішньої характеристики джерела, то тут важливо проаналізувати структуру змісту (включаючи інструкції, пов'язані з втіленням законопроекту, усі редакції, тексти проектів, матеріали обговорення, зміни, спогади, листування та нотатки учасників законотворчої діяльності), юридичні норми (на момент видання), визначити новизну законодавчого акту, історичне значення.

Спроба представити закони Російської імперії тематично призвела до видання у 1832, 1842 та 1857 рр. «Свода законов Российской империи». Першочергово «Свод» складався з 15-ти томів, а вже у 1892 р. був доповнений 16-м томом, який стосувався судових справ. Закони, що входили до зібрання, стосувалися фінансової сфери, адміністративного, громадянського права, губернських закладів, а також подавався розгалужений довідковий апарат. Своєрідність «Свода» законів полягала в тому, що далеко не завжди базові російські правові акти були оформлені як кодекси, а наступні доповнення до

них також часто вже не були оформлені як поправки. Це ускладнювало практичне користування російськими законами.

В Російській імперії правом видавати закони користувався імператор. Сенат, Синод, колегії, з 1802 року – міністерства, могли лише звертатися до імператора з пропозиціями та доповідями. Будь-який документ, який містив підпис імператора «Принять к сведению», або, частіше, «Быть по сему», ставив документ у ранг закону. Відповідно, законами вважалися всі розпорядження, які увійшли до складу «Полного собрания законов Российской империи». Як історичне джерело, законодавчі акти Російської імперії певною мірою демонструють політичні наміри правителів. Тим чи іншим законодавчим актом імператор наближувався до встановленої політичної мети. Для законодавчих актів XVIII ст. існує складність у ієрархічному підпорядкуванні. Характер законодавства 60-х рр. XVIII ст., за словами самої імператриці, наводив на роздуми, «что далеко не сразу политик-реалист переборол в ней кабинетного мечтателя с «республиканской душой» [476, с. 8].

Кожен законодавчий акт мав загальну структуру: вказівка про вид, назва та заголовок (короткий зміст), констатуюча частина, постановча частина [432, с. 128]. Обов'язковими елементами також були номер і дата. В констатуючій частині пояснювалися причини, які обумовлювали необхідність його видання [548, с. 82–83]. Більш прийнятною, на думку дослідника, є видова класифікація законодавчих актів О.Л.Омельченка: 1) маніфести, 2) іменні укази (об'яви та звернення), 3) сенатські укази [488, с. 55].

За часів правління Катерини II система опіки отримала нову стадію розвитку, а «учреждение воспитательных домов следует поставить в основание при перечислении законодательно-благотворительных мероприятий Екатерины» [581, с. 27]. Протягом перших дванадцяти років свого царювання (до 1775 р.), імператрицею Катериною II було видано низку указів, що стосувалися піклування: про заснування «общим подаянием» виховних будинків для підкидьків у Москві (1764) і Петербурзі (1770), Училища для хлопчиків (крім

вихідців із кріпаків) при Академії мистецтв, Комерційного училища в Москві, а також Інституту шляхетних дівчат при Воскресенському (Смольному) монастирі з відділенням для дівчат із міщан [525, с. 249; 324, с. 353; 582, с. 88, 406, с. 28]. Однак, ці розпорядження не були пов'язані єдиним планом. До 1775 р. законодавство про опіку не було сформованим, а самі закони видавалися для окремих категорій населення за певних умов: про опіку у колоністів, опіку у Слобідській губернії, опіку на випадок «генерального межевания» [547, с. 546].

Найвищим типом законодавчого акту був маніфест. Даний законодавчий акт розпочинався з «великого імператорского титула», за стилем відрізнявся «напыщенностью и витиеватостью» [487, с. 171]. Він видавався особисто імператором і носив звернення до всіх верств населення, обов'язково мав бути донесений до кожного члена суспільства. Маніфести видавали у зв'язку зі значними подіями в державі, тому для регулювання питань опіки та піклування застосовувався рідко. Так, маніфестом «с приложением Высочайше утвержденного проекта Генерал-Поручика Бецкаго» від 1 вересня 1763 р. в Москві відкривався Виховний будинок «с особливым воспитателем для неимущих родильниц» [307, с. 353]. Законодавчий акт структурно складається з доповідей перших державних діячів, в тому числі – «предуведомлении» самого Бецкого, та імператорських резолюцій. Виховний будинок для «приносных» дітей і госпіталь для бідних породіль у Москві очолювала Опікунська рада, що складалася з шістьох осіб [537, с. 64]. Основними вимогами для персоналу були знання своєї справи і добропорядність [563, с. 147].

При Катерині II робилися спроби організованої допомоги вдовам з малолітніми дітьми, які не мали засобів до існування. Засновується спеціальна «Овдовевшая казна», з тим, щоб чоловіки відкладали капітали для забезпечення існування сім'ї у разі своєї смерті [500, с. 66]. Проте заклик не знайшов відгуку з боку чоловіків і скарбниця залишилася порожньою.

Отже, маніфести не стосувалися питань опіки та піклування безпритульними на Півдні України як за Катерини II, так і після її правління.

Ще одним видом законодавчих актів вказаного періоду виступають іменні укази. З самої назви – від імені імператора, направлені Сенату на виконання. Таким указом могли призначати опікунів над дітьми померлих дворян. Держава обов'язково призначала піклувальника над неповнолітніми у разі втрати ними одного з батьків або обох. Дана функція знаходилася в руках Сенату. Окрім виховання дітей піклувальник був зобов'язаний «имением распоряджеть, и управляет всякия крепости, и вексели давать и принимать, и сделки и расчеты по законам делать» [309, с. 366–367]. Часто піклувальником призначали не одну людину, а двох чи навіть трьох. Іменним указом, датованим 1767 р., вказано, що двох піклувальників призначено Сенатом, а третього обрала мати малолітніх дітей, які залишилися без батька. Діяльність усіх трьох контролювалася органами опіки та мала бути підзвітною [309, с. 366-367].

Важливим видом законодавчих актів були сенатські укази. Вони видавалися за вимогою часу для рішення певних питань. В січні 1778 р. до функцій дворянської опіки було передано право призначати опікунів над дворянськими дітьми за згодою і вибором останніх. Дане рішення знайшло підтвердження у 1784 р. указом Сенату «О обязанности Дворянских Опек и определенных от них опекунов сохранять при генеральном межевании пользу малолетних в принадлежащих им имениях» [311, с. 154]. А вже наступного, 1785 р., іменним указом сиротам з чотирнадцятирічного віку дозволялося самим обирати собі опікуна чи піклувальника. Для цього вони зверталися до дворянської опіки чи сирітського суду. А з 17-ти років дворянським дітям дозволялося самостійно розпоряджатися власним майном, але продавати чи закладати його вони могли лише з 21 року [311, с. 502]. Закон не поширювався на неповнолітніх дворянських дітей. У зв'язку із розповсюдженими випадками продажу майна дітей їх піклувальниками, сенатським указом від 11 березня 1793 р. заборонялося піклувальникам продавати й закладати маєтки малолітніх без дозволу Сенату [312, с. 408].

Менш розповсюдженим видом законодавчих актів другої половини XVIII ст. були «Высочайше утвержденный доклад Сената». Як приклад, таким законом дозволялося збирати податки з підконтрольного населення та, на власний розсуд, здійснювати певні торгово-фінансові операції [310, с. 338]. Даний вид законодавчих актів для періоду правління Катерини II не набув широкого застосування, тому стосовно справ опіки та піклування над дітьми ілюструє лише фінансовий стан маєтків, що переходили під контроль піклувальників.

Законодавчим актом №12.430 «Инструкция Свободной Губернии Губернатору с Губернскою и Провинциальными Канцеляриями» від 6 липня 1765 р. в розділі «О малолетних сиротах» дозволяла брати на виховання дітей тим, хто мав для цього можливості. Родини утримували усиновлених дітей до досягнення ними 20-річного віку, отримуючи від держави гроші «на еду и платье» [308, с. 183]. Якщо дитину навчали ремеслу, то можливість отримувати за неї кошти могла збільшитися до досягнення 30-ти років. Як бачимо, на рівні законодавства відбувалося заохочування населення до встановлення опіки над безпритульними з метою зменшення даної категорії дітей та заохочення дітей до ремісничої справи.

Загалом, ситуація з утриманням дітей у сирітських будинках була вкрай гострою. Переповненість даних закладах, невирішені питання з умовами утримання дітей, недостатній контроль призводили до високих показників смертності вихованців. За підрахунками Н.Я. Рудого, у 1764 р. в сиротинцях померало до 80% дітей від загальної кількості, що потрапили на виховання [570, с. 95].

Цікавими є законодавчі акти періоду Генерального межування, які передбачали права малолітніх власників практично на рівні з дорослими. У 1766 р. прийнято «Инструкцию Межевым Губернским Канцеляриям и Провинциальным Конторам». Зрозуміло, що питань опіки та піклування даний закон не торкався, однак, за інструкцією малолітні власники земельного наділу мали право не лише на отримання з боку держави опікуна, який би

контролював до настання повноліття спадок, а й на відсудження незаконно захоплених земель сусідами [308, с. 760]. Так само передбачалося стягнення компенсації і з малолітніх власників у разі порушення за життя батьків розмежування. Ця компенсація передбачала вилучення у власника земельного наділу у розмірі вкраденого [308, с. 761].

Слідуючи обраному Катериною II політичному спрямуванню – «показать силу империи и удовлетворить национальное чувство; (...) проявить блеск власти, упрочить положение ее носительницы и согласить враждующие общественные интересы» [500, с. 59], новим законодавчим актом від 7 листопада 1775 р., який отримав назву «Учреждения для управления губерниями Российской империи», створювалися особливі адміністративні органи – прикази громадського піклування [310, с. 232]. До їх обов'язків входило створення народних шкіл, сирітських будинків, лікарень, богаділень, будинків для невиліковно хворих, будинків для божевільних, робітних [434, с. 69–70]. Поряд з дворянськими (для опікування вдовами та сиротами дворянського походження) та міськими (сирітські суди для опікування вдовами та сиротами купецького, міщанського й ремісничого станів) інституціями допомоги, Прикази громадського піклування стали першими державними установами з соціальними функціями.

Ці установи займалися організацією притулку тих, хто залишився без засобів до існування, а також займалися вирішенням питань розподілу майна між членами родини, що залишилися без годувальника [550, с. 278]. У функціонуванні приказів громадської опіки існували свої особливості. По-перше, самі прикази були переведені на самофінансування, кожному було одноразово виділено по 15 тис. руб. із дозволом «умножить сумму раздачею онной из процентов и принятием подаяний» [310, с. 249]. Дітей-сиріт віддавали у до сирітських будинків, а через відсутність коштів – до селянських родин за помірну платню [587, с. 22].

Крім того, прикази отримали право приймати приватні пожертвування, а міста, селища та приватні особи могли влаштовувати «общепользные

мероприяття» (благодійні бали, спектаклі, концерти тощо) для збору коштів на користь незаможних [550, с. 366]. Крім цих фінансових джерел, поряд з державною субсидією, було вирішено відраховувати на користь приказів громадської опіки штрафні кошти з купців і міщан. «Учреждение для управления губерниями» покляло початок організації громадського піклування, яка зберігалася в Російській імперії до введення земських установ в період Великих реформ, а в неземських губерніях проіснувала до встановлення радянської влади. Тут не зайве згадати слова О.О. Кізоветтера, що «устойчивость екатерининских административных учреждений свидетельствует о том, что они были возведены на прочном социальном фундаменте и если не всеми, то по крайней мере некоторыми своими сторонами соответствовали условиям текущего исторического момента» [495, с. 91].

В «Учреждении для управления губерниями» 1775 р. зазначалося: «Если где устройство сиротских домов будет неудобно или потребует издержек, кои отнимут способы к оказанию призрения большему числу сирот, то Приказ неимущих сирот отдает за умеренную плату надежным добродетельным и добронравным людям для содержания и воспитания с обязательством, чтобы представить их во всякое время Приказу» [549, с. 9]. Дане положення фактично доручало органам опіки слідкувати за влаштуванням дитини в новій родині.

В Україні прикази громадського піклування першими відкрились у 1781 р. в Київській, Харківській і Чернігівській губерніях. У 1784 р. – в Катеринославській губернії, у 1796 р. прикази відкриваються у Волинській та Подільській губерніях, у 1802 р. – в Полтавській та Херсонській, наступного року – в Таврійській губернії (1803) [586, с. 127].

Важливою складовою законодавчої діяльності імператриці Катерини II була опіка над дворянськими дітьми. Вже у 1775 р. спеціальний орган – повітові дворянські опіки – займався справами, що стосувалися тих питань, коли безбатченками залишалися дворянські діти. Даний орган описував майно, яке залишалося після померлого, і віддавав його дітям. Якщо дитина

дворянина за певних обставин залишалася без майна, її обов'язково призначали на службу до імператриці. Орган дворянської опіки був підзвітним повітовому суду та збирався на наради тричі на рік [310, с. 547].

26 червня 1765 р. наказом Катерини Великої вводилися вікові норми для винесення покарання неповнолітнім правопорушникам. Для злочинців віком 10–15 років було встановлено покарання у виді побиття різками, для віку від 15 до 17 років терміни покарання були скорочені. Відтоді для дітей віком від 10 до 17 років передбачалося пом'якшення покарання за рішенням Сенату [592, с. 4]. Діти, які на момент скоєння злочину не досягли 10-річного віку, визнавалися «полностью невменяемыми» та без судової тяганини передавалися на виховання батькам, родичам та опікунам [592, с. 4]. Таким чином, на даному етапі було законодавчо закріплено єдиний шлях виховання малолітніх злочинців – залякати та перевиховати.

За часи правління Катерини II система допомоги була реорганізована і адаптована до умов життя. Заможні люди вважали за честь вкладати свої кошти в богоугодні заклади, богадільні, притулки, виховні будинки. Меценатство всіляко заохочувалося різними відзнаками, медалями, а самі філантропи користувалися великим авторитетом у суспільстві. На жаль, дані благодійні наміри не були запорукою вдалого влаштування дітей-сиріт нижчих станів, які, потрапляючи до сирітського будинку як «підкидьки» чи «ганебно народжені», виховувалися для служіння дворянам. В основі виховання лежали моральні принципи, а навчання відходило на задній план [451, с. 118]. Згідно з проаналізованими видами законодавчих актів періоду правління Катерини II, дослідник виділяє три найбільші види: іменні та сенатські укази. Дані законодавчі акти говорять про тільки розпочатий етап законодавчих реформувань та відсутність чіткого визначення поняття «закон», невизначеність стосовно класифікації.

Зовсім іншої спрямованості набула політика Павла I, яка мала суперечливий характер. Він рішуче реформував усю систему місцевого управління. Були скасовані міські думи, закриті прикази громадської опіки і

управи «благочиния». Навіть посилення на законодавство Катерини II, всупереч практиці, що існувала протягом усього століття, не супроводжувалося згадкою «вечно достойной памяти императрицы». Ступивши на престол, 2-го травня 1797 р. Павло I видає іменний указ: «Как по воле Нашей Ея Императорское Величество Наша любезнейшая Супруга, из человеколюбия сроднаго Ей, и желая споспешествовать общему добру, приемлет на Себя главное Начальство над Воспитательными домами в обох Престольных городах наших учрежденных, со всеми принадлежащими к ним заведениями; то вследствие сего и повелеваем попечителю оных относиться, в чемнадлежит, к Ея Величеству!» [500, с. 43]. Даним законом Павло I передав управління благодійними установами імператриці Марії Федорівні, яка протягом десятиліть реорганізувала всю систему громадського піклування. Вже до 1803 р. капітали закладів імператриці Марії Федорівни досягли 28 млн. руб. [414, с. 176]. За її керівництва вдалося знизити дитячу смертність через обмеження прийому немовлят до виховних будинків і передачу їх на виховання в нову родину. Решта указів, виданих за період правління Павла I, які стосувалися опіки та піклування над безпритульними та бездоглядними дітьми, були сенатськими.

Лише 12 лютого 1801 р. сенатським указом «О дозволеніи законным наследникам выкупать из Опекунского Совета просроченные имена, назначенные по истечении шестимесячного срока к продаже с публичного торга» [314, с. 539]. Подібну процедуру отримання спадку було чітко прописано: в разі несплати за майно родичами дитини у визначений законом шестимісячний термін, будинок і уся власність переходили у користування Опікунської ради. Якщо з'являлися родичі дітей, то лише сплативши усі борги, вони мали право повернути користування майном, або «вернуть пользование домом при продаже его с публичного торга» [314, с. 540].

В результаті проведеної реформи міського самоврядування та реорганізації органів управління на місцях, 13 вересня 1798 р. указом Сенату «О подчинении Дворянских Опек и Сиротских Судов Палатам» відбулася

передача дворянських опік і сирітських судів палатам суду та «Расправы Гражданской Департамент» [313, с. 385]. Раніше існуючі Верхні земські суди і губернські магістрати, яким були підзвітні дворянська опіка та сирітські суди, припинили своє існування.

В законодавстві передбачалося розширення напрямків роботи Виховного будинку в Москві відомого під назвою Імператорський будинок. Згідно з дослідженнями професора В.Ю. Альбицького, в одній з будівель московського Імператорського виховного будинку у 1799 р. була організована Окружна лікарня «для служителей и воспитуемых» з пологовим госпіталем і відділенням для хворих дітей. На думку автора, це був перший педіатричний стаціонар у Росії [406, с. 28].

Наприкінці свого правління Павло I видав кілька законів, які ставили під контроль опікунів і дозволяли сиротам захистити себе. У січні 1801 р. вийшов сенатський указ «О порядке подачи жалоб на опекунов и Сиротские Суды, и о доставлении отчетов в Палаты Суда и Расправы об имениях в опеке состоящих» передбачалося забезпечити розгляд скарг щодо недбалого поводження з усиновленими дітьми [314, с. 518]. В столиці сирітські заклади перебували у відомстві міських правлінь. Прохання про розправу надавали до палати судів і розправи. Указом Сенату від 13 січня 1801 р. «О порядке подачи жалоб на опекунов и Сиротские Суды, и о доставлении отчетов в Палаты Суда Расправы об имениях в опеке состоящих» передбачалося: «1) О состоящих в опеках имениях в случае неудовольствия на опекунов и сиротские суды, просить на опекунов по Дворянским имениям, а по купеческим и мещанским – в Сиротские Суды, а по неудовольствию приносит жалобы в следствие Именного Его Императорского Величества указа в Палату Суда; 2) Палатам Суда и Расправамиметь за Опеками и Сиротскими Судами наблюдение, дабы везде польза в управлении тех имений и интерес сохранены были согласно с узаконениями» [314, с. 520].

Регламентация діяльності приказів громадського піклування стала відправною точкою для правового регулювання приватних пожертвувань, які стали основним ресурсом філантропії.

Різкий поворот у внутрішній політиці Російської держави визначався непослідовністю проведення реформ. Павлові I забракло часу здійснити комплексні заходи у справах опіки. Направивши свою діяльність на докорінні зміни у внутрішній політиці, він так і не зміг зламати попереднього устрою. Аналіз законодавчих актів періоду його правління показав невтручання імператора у справи опіки та піклування, передачу контролю над цією сферою до рук Сенату.

Велика заслуга у справі законодавства стосовно дітей-сиріт належить Олександрю I (1801–1825). В період його правління імперське законодавство розширювалося, з'явилися нові види законодавчих актів. Головними завданнями свого правління імператор вважав систематизацію законодавства та дотримання законів всіма верствами населення. Законодавча сфера переходила на новий рівень, опираючись на міцний фундамент, закладений Катериною II. Продовжувалися спроби класифікувати законодавство, але вони, як і раніше не зазнавали успіху. Вже в лютому 1802 року імператор відновив порядок управління приказами суспільного піклування, змінений Павлом I. Південно-східний край поділено на три губернії, збільшено число приказів у них, уніфіковано їх звітність. Відтепер прикази суспільного піклування потрапляли під контроль Міністерства внутрішніх справ.

Одним із вже відомих видів законодавчих актів залишалися іменні укази імператора. Вже в травні 1801 року видано іменний указ «О пределах власти опекунов и попечителей», у якому фактично дублювалися межі зобов'язань піклувальників [314, с. 563]. Мова йшла про роботу з кредиторами та звітування перед Сенатом.

Однак, траплялися випадки, коли імператор давав дозвіл на продаж майна малолітніх. Дане рішення приймалося за наступних умов: «1) имение малолетнего малоземельно и находится в чрезполосном владении; 2)

...приносит малый доход; 3) ... соседи дают сумму, с которой проценты доставят большую выгоду для благосостояния...» [319, с. 38–39]. Дані умови прописані в «именном повелении» імператора. Даний вид законодавчих актів за своїм призначенням досить близький до іменних указів. Відмінність полягала в оперативності виконання та умовах припинення («повеления» носили більш локальний характер і вичерпували себе в результаті одноразового виконання).

Одним із видів сенатських указів був «Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета». Саме таким указом у 1822 р. було звернено увагу на дітей недворянського походження, тобто закладалися основи для розвитку опіки над «имением малолетних и вдов мастеровых людей казенных заводов и фабрик, находящихся в содержании частных лиц» [320, с. 139–140]. Поряд із постійним звітуванням з боку опікунів та контролем над ними з боку Сенату та дворянської опіки, за порушення норм утримання малолітніх під опікою призначалися штрафи: «за неправильныя апелляции по делам малолетних узаконенный штраф с опекунов взыскивать, только не из собственного их имени, но с имени малолетних» [318, с. 330].

Поширеними залишалися сенатські укази. Цікаво, що сенатським указом 1804 р. піклувальнику дозволялося продати маєток без аукціоніста, що було вигідним для малолітніх, оскільки на той час аукціоністи отримували значний відсоток від продажу [316, с. 320–321]. Залишалися в силі права піклувальника на продаж маєтку в разі заборгованості покійного власника. У 1824 р. вийшов сенатський указ, в якому княгині Голіциній дозволяється бути одноосібною піклувальницею над неповнолітніми, що суперечило попереднім устоям [316, с. 352]. Проте, тим же указом, заборонялося одноосібно вести справи в маєтку, а виключно з дозволу дворянської опіки [316, с. 352].

З метою оптимізації робочого процесу органів опіки, Олександр I закріплює право контролю над піклувальниками виключно за Дворянською опікою [316, с. 402]. Сенатським указом дозволялося одному піклувальнику

контролювати кілька маєтків, що знаходилися в різних округах [316, с. 402]. На меті було спрощення роботи опікунів із звітними документами. Останнім надавалося більше самостійності, «чинить самим продажу жизненных припасов, без спрашивания на сие от Сената позволения» [317, с. 208].

Олександру I належить першість і у зверненні у справах опіки не лише до дітей дворян, а й до інших груп. Так, сенатським указом «Об опеки над именем и детьми священно- и церковнослужителей» від 28 лютого 1817 року, було затверджено наступне: «дети священно- и церковнослужителей принадлежат ведомству Духовному, то и опека над ними должна быть предоставлена распоряжению Духовнаго Начальства, так, чтобы в сие положение включались дети обоего пола; почему и имя их, какого бы рода оно ни было, следует отдано быть в опеку лицам Духовнаго ведомства, кроме однако же Духовных особ Дворянского происхождения...» [319, с. 92].

Зустрічається ще один вид законодавчих актів – «Высочайше утвержденный доклад Сената». Як форма законодавства даний акт визначався в наступних випадках: 1) якщо доповідь робили міністри або військові командири особисто імператору; 2) якщо доповіді робили в Раді Міністрів. В законі відбивалися етапи його обговорення, містилася міністерська резолюція і, обов'язково, «высочайшее утверждение». Таким чином, стадії законодавчої ініціативи, створення та розгляду проекту закону спрощувалися. Так, аналогічним законодавчим актом «О призыве опекунов к суду за непорядочное смотрение за малолетними и худое управление именем», прийнятим у вересні 1806 р., наведено приклад випадку, коли опікуни ставилися до своїх обов'язків невідповідально, тим самим шкодячи малолітнім. На підтвердження цього факту знаходимо досить цікавий уривок з даного акту: «...оные малолетние дети находятся в бедном положении и воспитании, вовсе не соответственным их рождению, так что некоторыми сторонними людьми взяты на кормление, а другие, обращаясь в черной работе, питаются от поселян тогда, когда наследственного имения до 200 душ крестьян...» [317, с. 730–732]. Мова йшла про дітей померлого підпоручика

Якова Гамалеї, які після смерті батька були під опікою Косача. В результаті опікуна була притягнуто до відповідальності перед судом.

Олександр I був ініціатором створення у 1810 р. нового органу державної влади – «Государственного совета» – як вищого законодавчого органу, першим завданням якого було розгляд нових та корегування вже діючих законодавчих актів. У зв'язку із цим, розширюється й поповнюється видова структура законів. Серед законодавчих актів цього періоду трапляються «Мнения Государственного совета». Даний законодавчий акт набирал юридічну силу в тому випадку, коли приймався членами Державної Ради одностайно, або коли імператор приймав сторону більшості. В одному з таких документів знаходимо розгляд позову В. Іванової на свого батька Колобова, в якому останній звинувачується у неправильному використанні грошей та майна, які були під його опікою в результаті смерті попереднього опікуна дочки. Майно перейшло до Іванової від матері. В процесі розгляду справи виявилось, що Колобов дійсно використовував гроші не за призначенням, за що був покараний грошовим відшкодуванням [318, с. 88–90]. Цікаво, що відповідальність з дворянської опіки, яка у свою чергу мала обов'язок контролювати звіти опікуна, була знята «по Всемилоствейшему Манифесту» [318, с. 90]. Дане рішення було зроблено на підставі того факту, що батько, виконуючи функцію опікуна, звільнявся від звітних зобов'язань за Статутовим правом [318, с. 318]. Пізніше таке ж право отримала й мати [318, с. 318].

Аналогічним за своєю структурою було «Высочайше утвержденное мнение Государственного совета». Сама позначка «высочайшее утверждение» для XIX ст. автоматично визначала законність документу. Однак, законодавчі акти, які не мали даної позначки, вважалися законами в результаті усної імператорської резолюції, що найчастіше давалася довірній особі на виконання конкретно поставленого завдання. Таким законодавчим актом вже у 1824 р. було закріплено випадки, коли ставав можливим продаж рухомого майна малолітніх, а саме: 1) «продажу движимого имени малолетних,

состоящих в вещах, тлению и порче подверженных, производить по правилам доньше на сие существующих; 2) ... продажа вещей, тлению неподверженных, заключающихся: в серебре, золоте, жемчуге и всякого рода драгоценных камнях может быть допускаема только в случаях: а) если продажа сих вещей необходима для уплаты долгов малолетнего, наследованных им вместе с именем; б) если она необходима для содержания малолетнего; в) если означенные вещи составляли товар того лица, от которого они перешли к малолетнему...» [321, с. 217–218]. Законодавство закріплювало в усіх випадках звертатися до дворянської опіки.

В першу чверть ХІХ ст. стали відомим законодавчі акти під назвами «Журналы Комитета Министров» та «Высочайше утвержденные положения Комитета Министров». Створений для контролю над виконавчою владою, Комітет міністрів одночасно торкався й питань законодавства. Ініціатива законодавчої діяльності в органі належала першим міністрам, або самому імператору. Законодавчі акти Комітету міністрів публікувалися не завжди, а юридичну силу отримували завдяки «высочайшему утверждению». На початку ХІХ ст. виникає поняття «светская форма благотворительности», на яку держава реагує положенням Комітету міністрів від 4 жовтня 1817 р. «О правилах употребления пожертвованных, вступающих на устройство заведений для призрения неимущих» [591, с. 173].

Законодавство періоду Олександра І залишає по собі відомості й про дитячу бездоглядність за умов, коли батьки живі, але ведуть аморальний спосіб життя. В «Высочайше утвержденном положении Комитета Министров» мова йде про дружину губернського секретаря Левашова та відставного унтер-офіцера Бикова «расточающих имение свое» [319, с. 172–173]. В подібних випадках уся відповідальність лягала на плечі громадянського губернатора, який був зобов'язаний встановити над ними опіку.

Період правління Олександра І ознаменувався стартом в роботі «Товариства піклування про тюрми», розділеного на чоловічий та жіночий комітети. Чоловічий комітет вже у 1820 р. своєю постановою відокремив

малолітніх правопорушників від дорослих з метою подальшого навчання та виховання [560, с. 14]. Дана постанова заклала фундамент для подальшого оформлення законодавчої бази в питаннях опіки над безпритульними та бездоглядними правопорушниками. Пізніше, наказом імператора Миколи I було відкрите особливе відділення для малолітніх правопорушників при петербурзькому виправному закладі [560, с. 15]. Наказ набув чинності у 1843 р., але вже через рік чоловічим комітетом відкрите власне відділення при петербурзькій губернській тюрмі спеціально для малолітніх злочинців [560, с. 17–18].

Перша чверть XIX ст. в питаннях законотворення позначилася розширенням видової структури законодавчих актів. Вже відомі іменні та сенатські укази підрозділялися на нові види. Однак, такі законодавчі акти як, наприклад, положення, ще не зазнали широкого поширення, а запропонована раніше ієрархія видів залишається незмінною. Сутність законодавчих актів не завжди несла в собі мету вирішення самої проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності.

За правління Миколи I (1825–1855) методи боротьби з явищем дитячої безпритульності розширилися, що регламентувалося законодавством, включаючи досягнення попередників. В патронажній системі поступово встановлювався контроль за виконанням вихователями своїх обов'язків. Свою діяльність продовжували прикази суспільного призріння, куди направляли немовлят, що залишилися без батьків. Однак, досягли небувалого рівня бюрократизація та підозрілість уряду до громадської благодійності, що значно загальмувало процес її розгортання як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні. Поступово спостерігається згортання різних форм філантропічної діяльності. Це, насамперед, пов'язано з ускладненням процедури отримання дозволу імператора на законне існування будь-якого благодійного товариства.

У 1835 р. було введено в дію Звод Законів Цивільних (Том X), в якому було враховано регіональні особливості опікунських відносин. Відтепер стало

можливим встановлювати опікунів за заповітом обох батькам (до цього опікуни встановлювалися лише батьком) [341, с. 22]. Цікаво, що батько-опікун не мав обов'язку звітувати перед органами опіки, в той час коли мати-опікун була зобов'язана мати співопекунів, які давали згоду на видання заміж дочки [589, с. 168].

Іменні укази імператора розділялися на підвиди, в залежності від того, кому адресувався сам указ. На період правління Миколи I випадає стрімке підвищення чисельності військовослужбовців. Відповідно, збільшилося й число дітей, чиї батьки перебували на службі. Іменним указом «данным начальнику Главного Штаба» закріплювалося, що діти військових, які залишилися без батька і досягли десятирічного віку, віддаються до Військовосирітських Відділень [279, с. 637]. Якщо ж дитина зайвий рік лишалася вдома через поганий стан здоров'я, її забезпечували провіантом «полною солдатскою дачею» [279, с. 637]. В разі втрати обох батьків і знаходженні на вихованні у сторонніх людей, сироти мали утримання «сверх провианта и денежное сиротское содержание» [279, с. 637]. Крім того, згідно з «Высочайше утвержденным мнением Государственного совета», сиріт могли приписувати до сімейств податних станів, звичайно, бажаючих виховувати дитину [279, с. 17–18].

Стикнувшись у 1837 році з проблемою переповнення сиротинців, іменним указом «данным Воспитательного Дома Опекунским Советам» усіх сиріт направили на виховання у села «на иждивении Воспитательных Домов», за виключенням тих дітей, які «особыми повелениями не будет именно предписано причислить к учебным класса» [286, с. 593–595].

Протягом другої чверті XIX ст. склад організації розширювався, а 1854 р. іменним указом «объявленным Сенату Министром Юстиции» її перейменували на Відомство установ імператриці Марії, затвердивши повний перелік підпорядкованих цьому органу закладів [294, с. 840–844]. Мережа філантропічних і навчально-виховних установ цього відомства продовжувала розширюватися навіть за досить несприятливих умов 30–40-х рр. XIX ст. У

1854 р. IV відділення власної його імператорської величності канцелярії закладів імператриці Марії перейменоване на Відомство установ імператриці Марії, затверджено точний перелік закладів, які перебували під її заступництвом [294, с. 840–844].

Перш за все, сенатським указом «в следствии Высочайше утвержденного положения Комитета Министров» були введені єдині основи для всіх приказів громадського піклування з метою зрівняти «состав присутствия Приказов в разных губерниях» [279, с. 426–427]. Нарешті було визначено долю території Півдня України стосовно питань опіки та піклування. «Высочайше утвержденное мнение Государственного совета» – «О распространении Российских узаконений об опеках на Губернии Малороссийские» по всій підконтрольній території вводилися в дію російські закони [279, с. 1022–1024].

Одночасно зростає й число злодіянь із боку малолітніх безхатченків. Сенатським указом «по Высочайше утвержденному положению Комитета Министров» справи усіх сиріт-порушників відправляли до компетентних у подібних справах департаментів та відділів Сенату [279, с. 905]. Дещо пізніше неповнолітнім було заборонено відбувати покарання разом із дорослими злочинцями. Про це йшлося в сенатському указі «с пропиманием Именного повеления» «О недержании малолетних бродяг в тюрьме с важнейшими преступниками, и о препровождении их в Военносиротския Отделения» [280, с. 11–12].

Збереглися класичні сенатські укази. Як приклад – сенатський указ «О содержании женщин бродяг с грудными младенцами в тюрьмах в особых отделениях» [283, с. 384]. Згідно з «Высочайше утвержденным мнением Государственного совета» малолітніх дітей, яких знаходили при бродягах, відправляли до приказів громадської опіки [283, с. 663–664]. Після досягнення ними «осьмилетнего возраста» їх приймали в Батальони військових кантоністів, що прописувалося в сенатському указі «по Высочайшему повелению» [283, с. 135].

Поширеним для 2-ї третини ХІХ ст. став такий вид законодавчих актів як «положение». Даний акт, як правило, складався з певної кількості постанов на адресу установ, організацій або навіть окремих осіб. Так, «Положение Комитета Министров» від 1826 р. під назвою «О неназначении вдовам и сиротам чиновников, служивим по выборам от Дворянства, в единовременную выдачу годовых окладов их жалованья из казны», виплати призначалися тільки тим, чиї батьки знаходилися на коронній службі [279, с. 42].

«Высочайше утвержденным положением Комитета Министров» від 1839 р. малолітніх дітей, які залишалися без догляду, після відправлення їхніх батьків за ґрати, відправляли також в прикази громадської опіки: «дозволить тюремным Комитетам помещать содержащихся в тюрьмах малолетнихарестантскихдетей (кроме грудных младенцев) в заведения Приказов Общественного Призрения, хотябы и в богадельнии, с тем, чтоб издержки, потребные на содержание их, в продолжении того времени, пока они будут находиться в ведении Приказов (т.е. до выпуска родителей их из тюрьмы), относимы были на се отпускаемых из казны...» [287, с. 641].

На дітей вдів нижчих військових чинів призначалося військове утримання. «Высочайше утвержденное положение Военного Совета, объявленное Сенату Управляющим Военным Министерством» містило наступні положення: «...на детей вдовых нижних воинских чинов, находящихся в безсрочном и продолжительном отпусках, которыя отданы будут на постороннее воспитание, производить сиротское содержание, в мере, установленной для детей овдовевших служащих нижних воинских чинов, остающихся при них на воспитание, т.е. производить на них от казны: до семи лет половинную дачу солдатського пайка, а с семи до четырнадцати полную, и сверх того деньгами: живущим в Санкт-Петербурге. по девяносту копеек, в Москве и тех местах, где войска довольствуются прибавочным жалованьем, по сороку пяти копеек, в прочих же за тем губерниях по тридцати копеек, серебром в месяц» [293, с. 597].

20 червня 1836 р. згідно з «Высочайше утвержденным положением Комитета Министров» в Одесі було відкрито Будинок призріння сиріт, який переходив під контроль Жіночого благодійного товариства в місті Одеса [285, с. 756]. Та лише через дев'ять років видано «Высочайше утвержденные дополнительные правила к Высочайше утвержденному 20 июня 1836 года положению Дома призрения сирот, состоящего в ведении Женского Благотворительного Общества в городе Одесса» [290, с. 133]. Подібні законодавчі акти виникли в результаті потреби доповнень або корегування вже існуючих законів. Правила установи визначали, що брали до сиротинця лише дітей «лиц свободного состояния»; за будинком закріплювалося приміщення «на площади старого базара в Одессе каменных лавок в трех корпусах под номером 1, 3 и 4»; на території розміщувалася своя домашня церква; усі будівлі звільнялися «от всяких обывательских повинностей»; Будинок призріння сиріт перебував під керівництвом директора, якого обирав секретар товариства; за установою закріплювалося шістьдесят вихованців, за кожного нового пансіонера мали сплачувати по п'ятдесят п'ять рублів сріблом за рік; в майбутньому планувалося залишити на виховання лише дівчат, а хлопців передати на виховання до ремісничих майстерень, або до сирітських будинків, якщо останні мали вільні місця [290, с. 133]. Цікаво, «Высочайше утвержденным положением Комитета Министров» 1855 року кількість вихованців сиротинця закріплювалася у розмірі двадцяти [295, с. 294].

Важливим досягненням законодавчої політики Миколи I в питанні опіки стало створення наприкінці 1836 р. «Высочайше утвержденного положения Комитета Министров» з красномовною назвою «О положении для управления Сиротскими домами, состоящими под ведением Приказов Общественного Призрения», оприлюднений лише наступного, 1837 року [285, с. 335–353]. Документ складався з чотирьох глав та ста вісімдесяти трьох параграфів, у яких методично описувався механізм прийняття сиріт до сирітських установ, їх утримання навчання та подальше розподілення. Цікаво, що потрапити до

сиротинців діти могли лише один раз на рік – у липні, у віці від семи до одинадцяти років [285, с. 337].

Ще після смерті імператриці Марії Федорівни, Микола I «Высочайше утвержденным положением Комитета Министров» від 28 жовтня 1828 р. об'єднав усі установи, що перебували під її покровительством, у єдине відомство – IV відділення власної його імператорської величності канцелярії закладів імператриці Марії для управління благодійними установами [315, с. 143]. У 1852 р. відповідне відомство заснувало в Херсоні на Забалці Миколаївський дитячий притулок, у якому доглядалося 70 дівчаток [345, с. 499]. Головна мета новоствореного органу – широкомасштабна філантропічна і навчальна діяльність.

У 1860 р. з'явилося «Высочайше утвержденное положение о Главном Управлении Учреждений Императрицы Марии», де під 12-ма пунктами містилася інформація відносно підпорядкування закладів відомства Марії Федорівни [298, с. 42–43]. Не відмінялася законодавча ініціатива Державної Ради. Якщо ж безпритульні, іменовані на той час «бродягами», за якихось причин, не були придатні до військової служби, на них чекали прикази громадського піклування. Дане положення трактувалося в «Высочайше утвержденном мнении Государственного совета» [288, с. 122–124].

«Высочайше утвержденным мнением Государственного совета» з 1847 р. вихованців сирітських будинків приказів громадського піклування та виховних будинків записували «в податное звание», надаючи певні права, а саме – обирати рід діяльності та приписуватися до міщанських та цехових товариств, навіть без згоди на те останніх [291, с. 61–62]. Траплялися випадки, коли діти не пам'ятали власного походження. В такому разі «Высочайше утвержденным мнением Государственного совета» затверджувалося: «...при распределении непомнящих юродства малолетних бродяг мужескаго пола, моложе восьми лет, а равно тех, из бродяг мужчин, имеющих от восьми до семнадцати лет, которые признаны будут к помещению в батальоны военных кантонистов негодными; малолетних же бродяг женскаго пола оставлять в

заведениях приказов общественного призрения до семнадцатилетняго возраста, а по достижении ими онаго, приписывать их к податным обществам и выпускать из приказов общественного призрения на собственное пропитание, в местах их нахождения» [293, с. 566].

«Высочайше утвержденным мнением Государственного совета» у 1837 р. було затверджено відправлення грудних дітей (після смерті матерів, які вирушили у Сибір за чоловіками) до виховних будинків або приказів громадського піклування, де вони утримувалися до повноліття [286, с. 186–187]. Така ж доля спіткала й малолітніх дітей поміщичих селян, яких відправляли до Сибіру за рішенням власника. Якщо той із батьків, хто залишився, «не в силах вести с собою всех», дітей відправляли до приказів громадського піклування [286, с. 820].

З'являються спеціальні законодавчі акти, покликані розв'язати конкретну проблему. Так, у березні 1830 р. виходять «Высочайше утвержденные правила для обязанной службы воспитанников Приказов Общественного Призрения, определенным в работники по казенным заведениям». Даний законодавчий акт складався зі спеціальних пунктів, затверджених резолюцією імператора. Вихованці приказів громадського піклування, «определенные в работники по казенным заведениям», мали проходити обов'язкову військову службу [281, с. 189].

Важливим нововведенням у кримінальному праві Російської імперії у 1845 р. стала глава четверта «Про злоупивання опікунів та піклувальників» розділу одинадцятого «Укладу про кримінальні покарання». Опікуни притягалися до кримінальної відповідальності в разі нецільового використання майна опікуваного, спонукання до вчинення злочину, змушування до вступу у шлюб чи монашество [359, с. 673–674].

У 1832 р. в затвердженому «Своде законов Российской империи» сьома частина належала відомостям про Статути благочиння (томи XIII–XIV). «Свод Учреждений и Уставов о Общественном Призрении» 1832 р., що складався з 2-х книг і, в свою чергу, підрозділяються на глави і відділення, містили 1436

статей. 981 із них закріплювали правові основи діяльності приказів громадського піклування [342, с. 73–102]. Розділ I «Свода законів Российской империи», у якому йшлося про громадське піклування, присвячений нормам, що визначали склад приказу, предмети ведення, порядок провадження справ, порядок взаємодії з вищестоящими інстанціями, питання відповідальності та звітності. Окремо визначено права Одеського приказу громадського піклування, якому надавався статус особливого в силу географічного розташування та національних особливостей [341, с. 21–30]. При Одеському приказі громадського піклування у 1842 р. «Высочайше утвержденным положением Комитета Министров, объявленным Министром Внутренних Дел» було відкрито «Сберегательную Кассу» [289, с. 686–687].

До 1864 р. слабким місцем Російського законодавства залишалося питання про покарання малолітніх правопорушників. Фактично діяло укладання про покарання від 1845 р. і його наступна редакція в 1857 р. [359]. Стосовно малолітніх правопорушників, дане укладення було досить узагальненим. Так, були змінені вікові групи неповнолітніх, за якими й виносилася міра покарання, встановлені за Катерини II (7–10 років, 10–14 років, 14–21 рік), закріплювалося утримання правопорушників як під наглядом родичів або опікунів, так і у виправних притулках (міра покарання варіювалася в залежності від малоліття або неповноліття дитини) [150, с. 219–235]. Новизною було введення норми, за якою неповнолітні правопорушники звільнялися від покарання – не усвідомлення останніми характеру скоєного злочину (усі діти, які не досягли 7-ми років). Проте, діти, які чинили правопорушні заходи вдруге, каралися як дорослі [572, с. 53]. Відкритим питанням залишалося застосування по відношенню до неповнолітніх злочинців смертної кари.

Таким чином, друга чверть XIX ст., для законодавства стосовно дитячої опіки та піклування, позначилася розгалуженням системи законодавчих актів, що пояснювалося збільшенням їх кількості, і, як наслідок, відсутністю їх систематизації. У зв'язку з цим імператор був вимушений кодифікувати

імперське законодавство, що стало реальністю. Це полегшило ведення юридичної практики та контроль за нею, покращило роботу державного апарату, звільнивши від протиріч та пережитків. Однак, не вирішувало саму проблему безпритульних та бездоглядних дітей. Розпочата ще за часи Олександра I перевірка учасників благодійної діяльності, набула законодавчого характеру. Усі розпочаті справи в сфері опіки та піклування відстежувалися на державному рівні, особливий контроль був над фінансовою частиною будь-якого благодійного заходу.

Буржуазні реформи і, як наслідок, масштабні трансформації у сфері соціально-економічного та політичного життя імперії за правління імператора Олександра II (1855–1881), потягли за собою корегування проблем соціального захисту громадян. До моменту публікації законодавчі акти проходили певні стадії: власне законодавча ініціатива (знаходилася в руках правлячої особи), розробка, обговорення, затвердження та обнародування, публікація. Жодної чітко визначеної процедури обговорення законопроектів не було, опрацювання нових законоположень здійснювалася різними відомствами – чим і пояснюється розгалуження видової структури законодавчих актів. Новим кроком на шляху нововведень стала введена у 1862 р. публікація законів у спеціальному періодичному виданні «Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемых при Правительствующем сенате». Публікація законодавчих актів у періодичному виданні хронологічно відповідала потраплянню їх у Сенат.

Найчисельнішим видом законодавчих актів другої половини XIX ст. виступають положення. У 1863 р. було розглянуто й затверджено «Сенатские определения, объявленные в общем циркуляре Министерства Внутренних Дел, по крестьянскому делу». Законодавчий акт стосувався відпускних платежів малолітніх дітей, які були звільнені від кріпосницької залежності. Закон трактував наступне: «чтобы в Приказах хранились отпускные лишь тех крестьян, которые останутся на попечении Приказов и которым отпускные должны быть выданы по достижении ими совершеннолетия; во всех же

прочих случаях отпускныя могут быть вручены родителям малолетних» [300, с. 39–40]. Тобто, роль приказів громадського піклування залишалася впливовою. Однак, вже в ході проведення ліберальних реформ 60-70-х рр. ХІХ ст. проявилася неспроможність приказів громадського піклування реагувати на умови часу. Прямими правонаступниками губернських приказів громадського піклування стали земства. 1 січня 1864 р. уряд ухвалив «Положення про губернські та повітові земські установи». В Україні було створено 6 губернських і понад 60 повітових земств, зокрема: у Катеринославській і Херсонській – у 1866 р., Таврійській – у 1866–1868 рр. Реформа поширювалася тільки на лівобережні і південні губернії України [428, с. 98].

3 січня 1869 р. було видано «Высочайше утвержденное положение Комитета Министров», згідно з яким Міністерству внутрішніх справ передано право затверджувати статути громадських і приватних філантропічних об'єднань [304, с. 54]. Натомість, кожна установа подібного типу мала надати документ, який засвідчував її фінансову спроможність забезпечити достатні умови для утримання нужденних [304, с. 54]. При створенні мережі філантропічних союзів уряд дуже ретельно стежив за їхньою діяльністю [304, с. 54].

Ще одним видом законодавчих актів даного періоду виступає «Высочайше утвержденное мнение Государственного совета». Одним із таких законів розглядалася доля дітей чиновників. Так, в разі смерті батька, визначався наступний розподіл одноразових виплат між вдовою та дітьми: «... если остается один сын, или одна дочь, им выдается одна четверть всего пособия, и три четверти вдове, при двух детях каждому выдается одна пятая всего пособия, обоим же вместе две пятых, а вдове остальные три пятых, при трех детях каждому выдается одна шестая всего пособия, а всем половина а вдове другая половина, при четырех же и более детях половина пособия должна быть распределяема по равным частям между ними, а другая половина выдаваем вдове» [301, с. 199].

У 1866 році прийнято «Высочайше утвержденное мнение Государственного совета» «Об исправительных приютах» (додаток Д). Даний закон покликаний наново розставити пріоритети у справах державного регулювання питання дитячої безпритульності та бездоглядності. Завдяки даному закону в Російській імперії відкриття виправних дитячих притулків набуло масштабності, а усі заклади, які призначалися для морального та фізичного виправлення неповнолітніх, розділялися на «богоугодные» та «общественнополезные» [176, с. 120–164].

Трьома роками пізніше були ухвалені «Правила про виправні притулки», які склалися з 14 пунктів [275, с. 26–28.]. Згідно з даними правилами, права усіх дітей, які знаходилися на вихованні у відомстві Міністерства внутрішніх справ, визнавалися рівними. Дівчат виховували окремо від хлопців. До закладів даного типу брали не лише безпритульних правопорушників, а й тих, яких приводили самі батьки (за певну платню). Спрощувалася процедура відкриття даних закладів, але для всіх них діяли певні правила щодо умов виховання та навчання дітей. Офіційно вводилося покарання за втечу – ізоляція на 1 місяця, та скорочення терміну утримання на третину за умови бездоганної поведінки.

Законодавчі акти зазначеного періоду свідчать, що саме земства переймають ініціативу відносно призріння дітей-сиріт, незаконнонароджених і безпритульних дітей, а також опікуються їх здоров'ям [564; 567; 597]. Спеціально призначені для цієї діяльності земські заклади намагалися здійснювати диференційований підхід до проблем бездоглядності. Катеринославська та Таврійська губернії відносилися до губерній першої групи за відсотками земських витрат на благодійність, Херсонська – до другої [435, с. 123–125].

Третім видом законодавчих актів періоду буржуазних реформ виступають укази (найчастіше – іменні). Відбулися невеликі зміни й у підпорядкуванні дитячих притулків відомства Імператриці Марії. Відтепер – «общий и высший надзор за всеми детскими приютами, состоящими в

ведомстве Императрицы Марии, как столичными, так и иногородными, поручить, вместо Комитета Главного Попечительства, Главноуправляющему 4 Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцелярии...», про що мова йшла в «Именном, объявленном Сенату Министерством Юстиции» акті [304, с. 433].

На початку 60-х років XIX ст. наслідки воєнних літ змусили громадськість проявити високий інтерес до благодійної діяльності. Враховуючи ці обставини, у 1862 р. імператорським указом надання дозволу на відкриття благодійних товариств отримав міністр внутрішніх справ [300, с. 26–28]. Іменними указами закріплювали право сирітських закладів отримувати пожертвування та називатися на честь пожертвувачів [305, с. 471–472].

Таким чином, законодавчі акти останньої третини XIX ст. відрізняються розширенням своєї видової структури, демонструють переміщення повноважень по контролю за благодійними організаціями до рук місцевих органів самоврядування. Прийняті закони не вносили докорінних змін у справи опіки та піклування над дітьми. Давалися взнаки зайнятості урядовими структурами справами політичними, військовими. Не було чіткої процедури створення законопроектів, а їх розробка перекладалася на численні відомства, що впливало як на термін створення законів, так і на збільшення їх чисельності. Прийняті законодавчі акти стосовно справ дитячої опіки виявляли свою архаїчність.

Законодавча політика в галузі благодійництва за період правління Олександра III (1881–1894), не дивлячись на свою стриманість у порівнянні з попередниками, також відзначилася зростанням кількості благодійних установ. Як правило, не обійшлося без організаційних відступів. Серед законодавчих актів з'явилося багато таких, які мали регіональне спрямування. Також на себе звертає увагу лаконічність в структурі законів. Нових видів законодавчих актів не зустрічаємо, та й серед існуючих спостерігається помітне звуження у використанні. Найбільш поширеним, стосовно опіки та піклування над дітьми, законодавчим актом було «Высочайшее повеление».

Імператор «Высочайшим повелением» перейменує дитячий притулок Государині Цесарєвни Марії Федорівни в Одесі на «приют Государыни Императрицы Марии Федоровны» [322, с. 150]. Крім того, Одеське жіноче благодійне товариство «Высочайшим повелением, объявленным Министром Юстиции» виходило з-під контролю Міністерства внутрішніх справ та з 1883 року «принято в непосредственное ведение Совета Императорскаго Человеколюбиваго Общества» [323, с. 179–180].

Через три роки Одеське жіноче благодійне товариство переживало зміни. Імператор у «Высочайшем повелении, объявленном Управляющим Министерством Юстиции» вводив нові посади, а саме: «Почетный Попечитель, Почетный Блюститель, Почетный Старшина странноприимнаго дома, Секретарь, Врач, Казначей и Архитектор» з відповідними «разрядами по мундирам» [324, с. 273].

Досить вагомим законом у справах опіки та піклування над безпритульними та бездоглядними дітьми став закон 1891 року, який мав назву «Высочайше утвержденное Положение о детских приютах ведомства учреждений Императрицы Марии» [325, с. 529–542]. Документ містив 15 глав, які, більшою мірою, мали за мету описати механізм роботи керівних структур та безпосередньо працівників дитячих притулків. Вищим керівним органом над усіма дитячими притулками за законом ставала Канцелярія по управлінню дитячими притулками відомства закладів імператриці Марії. Загальною метою дитячих притулків ставало «призрение бедных обоого пола детей без различия звания, вероисповедания, сословия и происхождения и доставления им религиозно-нравственного воспитания и первоначального образования» [325, с. 529]. Дане положення суперечило нормам попередніх законів, так як мало на меті надавати виховання усім без виключення безпритульним дітям віком від 3-х до 12-ти років, та, в першу чергу, виховувати релігійні почуття. Так само встановлювалася певна процедура прийому дитини до закладу: виявлення метричних записів про дитину (встановлення віку, імені), приймали у липні місяці (в індивідуальних випадках – за вимогою), призначався

обов'язковий огляд лікаря, робили щеплення від віспи (за його відсутності). Прийом сиріт до сирітських будинків контролювався міським головою відповідного міста, який звітував перед земською управою та приказом громадського піклування. Встановлювали родинні зв'язки дитини, в разі наявності родичів, вони могли взяти дитину на своє піклування. Якщо дитина не мала родичів, над нею встановлював опіку сирітський суд. Однаково необхідно для усіх верств населення було виявлення та опис наявного майна сироти, над яким встановлювався офіційний контроль, а по досягненню дитиною повноліття передавалося в особисте розпорядження [89–100].

В період правління Олександра III вийшло «Высочайше утвержденное мнение Государственного совета» – «О детях узаконенных и усыновленных», що складається з семи розділів, розділених на пункти. Деякі пункти містять «примечания», наприкінці закону – обов'язковий атрибут – резолюція. Інтерес привертає останній розділ – «об усыновлении». В законі сказано, що усиновлювачами можуть виступати «лица всех состояний, без различия пола, если они не имеют собственных законных или узаконенных детей, дозволяется усыновлять своих воспитанников, приемышей и чужих детей...» [325, с. 11–114]. Для самого усиновлювача прописувалися наступні вимоги: вік - до 30 років, бути старшим за дитину не менше, ніж на 18 років, християнське віросповідання [325, с. 112]. Сам же механізм усиновлення (подання прохання, розгляд справи, рішення прокурора) теж чітко прописувався в законі. Щодо визнання дитини незаконнонародженою, закон давав досить чітку відповідь – такою вважали дитину, яка з'явилася на світ у батьків, шлюб яких визнавався недійсним [325, с. 111]. В таких випадках, шляхом судових розглядів, дитину можна було узаконити.

У 1892 р. розпочала свою роботу урядова комісія, яку очолив статс-секретар К. Грот. Завдання комісії полягало в реорганізації доброчинної сфери. Однак, через суттєві розбіжності в поглядах самих членів, найвищого результату не було досягнуто. Земські установи, як і раніше, опікувалися незаконнонародженими дітьми, підкидьками, звертали значну увагу на

медичну опіку безпритульних і бездоглядних, влаштовували ясла, денні притулки, ремісничі класи [480, с. 101–107].

Законоположення про малолітніх робочих під №931 від 1 червня 1882 р. «відкривало» перший номер журналу «Детская помощь»: «дети, не достигнувшие 12 лет, к работам не должны допускаться»; «дети в возрасте 12-13 лет не могут быть занимаемы более 8 часов в сутки, не включая времени на завтрак, обед, ужин, посещение школы и отдых. При этом работа не должна продолжаться более 4 часов кряду» [396, с. 1].

Кінець XIX – початок XX ст. не позначився сплеском законодавчої ініціативи стосовно дитячих опіки та піклування, більшість із яких носили декларативний характер. Вже відомі законодавчі акти мали шаблонний характер. Поява нових державних органів, відповідно їх участь у законотворчій діяльності, знайшли свій відбиток в назвах законів. Досить рідко зустрічаються іменні укази імператора стосовно безпритульних і бездоглядних дітей. Так, «Именной Высочайший указ, данный Сенату» – «О временных правилах об Обществах и Союзах» носив загальний характер. Даним законом посилювався контроль за добродійними організаціями з боку органів місцевої влади. З цією метою в 1906 р. були створені «Губернські в справах про громади присутствія» на чолі з головою адміністрації [331, с. 201–207].

Вже в березні 1906 р., коли діючим імператором був Микола II (1894–1917), затверджено «Высочайше утвержденный одобренный Государственным советом и Государственной Думою закон» – «Тимчасові правила про товариства та спілки», згідно з якими створювалися губернські у справах про товариства присутствія на чолі з головою місцевої адміністрації. Губернатори та градоначальники приймали рішення щодо роботи добродійних спілок, мали право своєю заявою призупинити діяльність організацій. Дане право відкривати благодійні товариства закріплювалося наказом «Про зміни порядку затвердження статутів благодійних закладів і правил для завідування ними» від 1911 р. [334, с. 503]. «Тимчасові правила про товариства та спілки»

залишались основним законодавчим актом для добродійних об'єднань до 1917 р.

Наймасовішими залишаються «повелення». У 1902 р. «Высочайшим повелением, объявленом Министром Юстиции» вводиться звання «член-соревнователь» при дитячих закладах відомства установ імператриці Марії [327, с. 986–987]. В законі прописувалося, що членський внесок тих, хто носив таке звання, складав не менше трьох рублів щорічно. Вони мали спеціальні свідоцтва, натомість, не отримували таких широких прав, як почесні члени.

Наступною зміною в сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх та фактичним оформленням законодавства даної сфери, став закон від 2 червня 1897 р. «Об изменении форм и обрядов судопроизводства по делам малолетних и несовершеннолетних по делам о преступных деяниях малолетних и несовершеннолетних, а также законоположений об их наказуемости» [326, с. 357–365]. За законом неповнолітні правопорушники віком від 10 до 17 років могли доглядатися батьками та опікунами (домашній арешт – якщо доведено необережність скоєного малолітнім), бути поміщеними до спеціальних притулків. Розглядалися окремо справи, коли дитина чинила неправомірні дії під керівництвом дорослих. До 17-річного віку скасовувалися каторга, висилка та поселення, малолітні утримувалися окремо від дорослих [326, с. 357–365].

На кінець XIX – початок XX ст. зростає тенденція перейменування закладів опіки та присвоєння останнім імен почесних піклувальників або відомих діячів. Так, у 1903 році Одеському виправному притулку для неповнолітніх жіночої статі було присвоєно ім'я померлого почесного мирового судді міста Одеси Степана Івановича Раллі [328, с. 916], а в 1910 році Одеському дитячому притулку для хлопчиків – ім'я Великого князя Олексія Миколайовича [333, с. 64]. Поряд із цим, відкривалися й нові притулки. Як приклад – відкриті у тому ж році Софіївський сирітський дитячий притулок в Катеринославській губернії [328, с. 939] та через рік, у 1903 р., дитячий притулок-ясла в місті Одеса [329, с. 971], а також

видозмінений Одеський притулок «Ясла», який з 1909 р. опікувався над дітьми цілодобово [332, с. 915]. Інформація про відкриття даних закладів містилася в «повеленнях», адже їх діяльність мала базуватися на основах вже згаданого «Положення про дитячі притулки...».

Законодавство про безпритульних та бездоглядних дітей не було внормовано до 1909 р., коли вийшов закон «О воспитательно-исправительных учреждениях для несовершеннолетних» [600, с. 27]. Діти, віком від 10 до 17 років, поміщалися у відповідні заклади з метою перевиховання та навчання, утримувалися до досягнення 18-річного віку [344, с. 263–267]. Відкриття виховно-виправних установ, як і раніше, покладалося на державні органи, земства, церкви, приватних осіб. Особливий акцент даного закону робився на навчальній підготовці вихованців: вивчення Закону Божого відповідно до віросповідання дитини, читання, письмо, арифметики за програмою не нижче програми однокласного народного училища Міністерства народної освіти, ремесло, землеробство та інші предмети, які могли викладатися в конкретному закладі .

Гостро поставала проблема зростання чисельності нужденних дітей військовослужбовців убитих або покалічених в результаті військових зіткнень. Японська війна стала поштовхом на вищому законодавчому рівні прописати «Высочайше утвержденные Правила об обеспечении судьбы детей лиц, погибших в войну с Японией», якими мали керуватися установи опіки для підтримки цих дітей. Закон складався зі вступної частини – «Высочайше утвержденного мнения Государственного совета» та 51-го пункту самих правил. Документ зобов'язував спеціально сформовані «Алексеевские комитеты» виплачувати сиротам із казни відшкодування в розмірі від 18 до 36 рублів щорічно (в залежності від місця проживання дитини та звання померлого батька), а також підтримувати в отриманні принаймні початкової освіти [330, с. 525–531; 527]. Характерно, що подальші законопроекти, які розглядали питання допомоги дітям військовослужбовців, спиралися саме на ці «Правила». «Высочайше утвержденное мнение Государственного совета» -

«Об обеспечении детей воинских чинов, погибших при исполнении ими служебных обязанностей в мирное время» складалося лише з 5-ти положень, оскільки опиралися на попередній законодавчий акт [331, с. 19–20].

Суттєвим внеском до започаткування ювенального законодавства стало створення ювенальних судів. Перший суд у справах неповнолітніх у Російській імперії був відкритий у Санкт-Петербурзі 22 січня 1910 р. за ініціативою видатних юристів – вчених і практиків – П.І. Люблінського та І.Я. Фойницького. Станом на 1915 р. більша частина з російських ювенальних судів (судів у справах малолітніх або судів для малолітніх) діяла в українських містах – із семи таких судів п'ять функціонували у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі та Миколаєві [520, с. 6].

За підрахунками О.Денисюк, до 1917 р. на території України було близько 100 притулків для дітей старшого віку [466, с. 132]. Однак, функціональна приналежність даних закладів полягали виключно в матеріальному забезпеченні вихованців, повністю виключаючи виховну та освітню функції.

Отже, дослідження законодавчих актів з питань дитячої безпритульності та бездоглядності, починаючи з періоду правління Катерини II та закінчуючи 1917 р., доцільно розділити на певні періоди:

1) 60-і рр. XVIII ст. – 1825 р. – початок нового етапу у законодавчій сфері щодо опіки та піклування над дітьми, поява нових типів законодавчих актів, які не встигали відповідати викликам часу, не впливали на сутнісні зміни в галузі дитячої філантропії;

2) 1825 – 1880-і рр. – переміщення законодавчих повноважень щодо контролю за благодійними організаціями до різних відомств, що ще більше ускладнює вже до цього сегментарну та нагромаджену систему державного піклування. Законодавчі акти досить однобічні, приймалися з метою врегулювання конкретного питання, не відрізнялися масштабністю дій;

3) кінець XIX – початку XX ст. – робота над законодавчою базою з питань благодійної діяльності відійшла на останній план, видова структура

законів залишається сталою, а керівна роль у процесі організації дитячого благодійного руху переходить суспільству «въ которомъ пробудились самосознаніе и инициатива. Большинство благотворительныхъ учреждений и іюныхъ состоитъ подъ особымъ покровительствомъ Ихъ Императорскихъ Величествъ» [411, с. 340].

Для дослідника історії дитячої безпритульності та бездоглядності імперське законодавство виступає цінним історичним джерелом, оскільки його аналіз дозволяє простежити тенденції формування бази соціального законодавства, що визначає роль держави в подоланні явища «діти вулиці». Загалом, кількість прийнятих законів щодо безпритульних та бездоглядних дітей, по відношенню до загальної кількості прийнятих законів кожним із імператорів, була мізерною (додаток Б). Так, від загальної кількості законодавчих актів, поміщених у ПЗЗ, частка законів, що регулювали положення безпритульних та бездоглядних дітей, не досягала й 1%. Зауважимо на тенденції збільшення законодавчого регулювання проблеми безпритульних і бездоглядних дітей за правління Катерини II та Миколи I (додаток В). Даний факт пояснюється внесенням змін у справи опіки та піклування над дітьми на законодавчому рівні в зазначені періоди. Окрім того, комплексний аналіз законодавчих джерел разом із іншими джерелами дозволяє простежити виконання законів на місцях та визначити їх ефективність.

Наприкінці XVIII – на початку XX ст. повної трансформації законодавства стосовно опіки та піклування над дітьми в Російській імперії не відбулося. Натомість, було проведено оформлення як структури законодавчих актів різного типу, так і самого поняття «закон». Основними видами законодавчих актів, відносно теми опіки та піклування над дітьми, для даного періоду були: укази (іменні, сенатські), «положения», «мнения», «повеления». Форма та стиль даних законів змінювалися, поступово ставали лаконічними та структурними. Завданням правителів було кодифікувати законодавство, тим самим полегшуючи ведення державних справ. ПЗЗ та «Свод» стали першими

збірками законів, які, не зважаючи на свою недоопрацьованість, підвищили ефективність роботи законодавчого апарату. Під час роботи з джерелом варто враховувати суб'єктивну оцінку, яка з'являлася в процесі систематизації законодавчих актів. Аналізуючи вказані збірки законодавчих актів імперської доби, варто відзначити на предметному неспівпадінні законодавчих актів, невизначеність джерельної приналежності певних законів, текстологічному нагромадженні. Негативно впливав на благодійну діяльність державний устрій імперії загалом, який не узгоджувався з європейськими філантропічними традиціями. Не всі тексти законів викладалися в повному обсязі, а деякі, що мали тематичне співпадіння, взагалі відкидалися. З середини XIX ст. поступово утверджується стиль законодавчої мови, спрощується виклад тексту законів. Вже на межі століть питання дитячої філантропії обмежуються значно звуженим багажом законодавчих актів, використовуючи переважно укази, «повелення» та «мнения», що зберігалися до 1917 р.

Таким чином, законодавство Російської імперії даного періоду стосовно питань опіки та піклування мало декларативний характер. Прийняті закони можна назвати свого роду «викликом часу». Документи не завжди мали практичну реалізацію, а ті закони, що приймалися, могли відповідати лише загальним питанням філантропії. Законодавство, яке б розглядало справи опіки та піклування над дітьми в окремих регіонах, зокрема на Півдні України, було практично відсутнім. Держава, задіяна в постійних військових конфліктах і захоплена невирішеними внутрішніми соціально-економічними проблемами, відкладала на задній план проблеми населення, особливо на підконтрольних територіях. Саме тому дана група джерел має підлягати аналізу в комплексі з іншими джерелами.

2.2. Актіві матеріали як джерело з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України

У висвітленні питань дитячої безпритульності та бездоглядності на території Півдня України (друга половина XVIII – початок XX ст.) досить важливим є комплекс актових джерел. Цей вид документів регулює відносини між контрагентами, демонструє «звернення» певних осіб до органів державного управління, і навпаки. За видами документи цієї групи надзвичайно різноманітні, головним чином розподіляються на приватно-правові та публічно-правові [418, с. 95]. Загалом актове джерелознавство виступає досить ваговою темою для дослідника, оскільки деяку інформацію можна виявити виключно в джерелах даного виду. Для XVIII ст. актові джерела привертають увагу дослідників з позиції їх дипломатичної місії, з'являються нові форми актового діловодства, публічно-правові акти починають вперше домінувати над приватно-правовими, а останні поступово втрачають вагу законів [418, с. 140]. Для вилучення повної інформації з актових джерел даного періоду важливо досліджувати репрезентативні комплекси документів. Варто враховувати повноту та правдивість аналізованого документу. Актові джерела багаті на статистичний матеріал. Однак, основною проблемою для дослідника залишається розпорошеність документів даного виду, особливо це стосується приватно-правових, які не передавалися на державне збереження.

Основою методологічного аналізу актових джерел є аналіз структури актів – так званий формулярний аналіз. Для запропонованого періоду формуляри актових джерел не були однаковими та зазнавали змін. Проте, основні частини актового джерела все ж були сталими: вступна частина (позначення адресата та адресанта, вітання), основна частина (преамбула, публічне оголошення, основний текст, розпорядження по суті, заборона порушення документа), заключна частина (місце, час створення, висновок), посвідчувальна частина (підпис). Після аналізу зовнішнього, дослідник має приділити детальну увагу внутрішньому аналізу: вивчення тексту, виділення основних статей і положень, логічний аналіз, історико-юридичний та

історико-політичний аналіз, за необхідності – аналіз статистичної, географічної та інших складових.

Процес становлення філантропічних організацій не був швидким і набув масовості лише в середині ХІХ ст. В цей час зазнає широкого розгалуження мережа освітньо-виховних закладів для дітей на території Півдня України. Переважна більшість благодійних товариств підпорядковувалась МВС. Принципи організації та діяльності добродійних об'єднань усіх типів визначалися статутами. Даний вид актових джерел, як різновид публічно-правового актового джерелознавства, є наймасовішим у висвітленні питань дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України.

За підрахунками дослідниці Ю. Богінської, на кінець ХІХ ст. «в підросійській Україні функціонували 14854 добродійні заклади» [419, с. 62]. Статути благодійних організацій створювалися з метою чіткої регламентації діяльності відповідних закладів, особливо коли мова йшла про відкриття приватних закладів опіки. Найбільшого поширення даний вид актових джерел набув наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли державою чітко контролювався порядок заключення як приватних, так і публічних відносин. Статути благодійних закладів могли друкуватися на сторінках періодичних видань. Якщо відкриття закладу було профінансовано державою, то його статут затверджувався імператором, а сам документ потрапляв до ПЗЗ та «Своду законів Російської імперії». Так само в даних збірках знаходимо й статути загального спрямування відносно питань опіки та піклування.

Основним джерелом з питань опіки та піклування в 50-х рр. ХІХ ст. був «Устав о Общественном Призрении», що містив детальний опис діяльності закладів добродійного спрямування, управління та фінансування цих установ [342, с. 99–100]. Окремі пункти цього документа стосувалися сирітських та виховних будинків. Зокрема, мова йшла про прийняття під опіку даними закладами дітей будь-якого віку, створення для них достатніх умов існування, «управлялись на основании Положения», «городской голова и почетный попечитель могут представлять о всем том, что признают полезным по

управленню сиротским домом» [342, с. 99–100]. Останнє свідчило про контроль дитячими будинками органами місцевого самоврядування, їх остаточну роль у рішенні проблем безпритульності в зазначений період. Спеціальним актом, спільним для всіх благодійних організацій, був «Устав об общественном призрении» в Росії. Він регулював діяльність благодійних закладів, створених приватними особами [342, с. 29]. «Высочайше утвержденный устав Одесского Женского Благотворительного Общества», прийнятий у 1857 р. та доповнений роком пізніше, регулював благодійну діяльність на Півдні України [296, с. 108–114; 297, с. 554–555].

Поряд із тим, на зміну «Уставу об общественном призрении» 1857 р. прийшов «Устав» 1892 р., який мало чим відрізнявся від попередньої версії, та чітко підкреслював існуючі принципи станового розподілу суспільства [345, с. 70–71]. Документ складався з двох книг: перша – «Общее учреждение установлений общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных», друга книга містила інформацію про благодійні заклади та їх статuti, які знаходилися під особливим контролем. Нові положення відзначали запровадження земського та міського самоуправління. Подібні органи могли б стати заміною приказів громадського піклування на певних рівнях. Керівництво за діяльністю благочинних організацій здійснювало Міністерство внутрішніх справ, на місцях – головні керівники губерній, областей. Серед обов'язків органів суспільного призріння визначалися: 1) справи по управлінню благочинними капіталами, майном та господарством; 2) «дела, собственно к призрениюотносящиеся». Окремий розділ уставу 1892 року був присвячений дітям, їх призрінню, утриманню, вихованню, навчанню [342, с. 72].

Виходячи з аналізу статутів дитячих благодійних організацій, усі філантропічні товариства склалися з головного правління (голова, заступник, скарбничий, інші члени) та загальних зборів. Також ідентичними були устрій, склад і фінансова діяльність даних установ [378, с. 2–4]. Статутами визначалися основні функції управління (додаток Є).

З другої половини ХІХ ст., з початком активізації будівництва дитячих установ опіки, статuti починають з'являтися все частіше. «Устав Одесского еврейского сиротского дома», датований 1890 р., засвідчив реорганізацію існуючого при одеській талмуд-торі сирітського відділення для хлопчиків на відділення для єврейських сиріт обох полів із окремими приміщеннями. Статут визначав мету відділення – призріння та виховання сиріт [366, с. 2]. У статуті значилося, що в сирітському будинку під опікою перебували 40-50 хлопчиків і 20–25 дівчаток. До будинку не приймали молодших за 6 і старших за 12 років [366, с. 4–5]. Важливо, що в статуті мова йшла про обов'язкове навчання дітей. Так, «сироты мужескаго пола обучаются в мастерских, устроенных при сиротском доме переплетному, сапожному о другим мастерствам, по усмотрению Попечительнаго Совета, сироты женскаго пола обучаются в стенах заведения рукодельным работам, швейному, башмачному и другим, также по усмотрению Попечительнаго Совета» [366, с. 6]. Після досягнення 17-річного віку учням надавалася довідка про перебування в сиротинці, поведінку та успіхи у навчанні.

Мета закладів опіки та піклування над дітьми, прописана в статутах, відрізнялася. Так, у статуті сирітського будинку в поселенні Грос-Лібенталь основною метою закладу було не лише призріння, а й навчання в дусі християгської віри повних сиріт та напівсиріт (хлопців і дівчат) євангелічно-лютеранської віри [261, с. 1–2].

Найактивнішою участю місцевих громадських організацій різних національних груп у покращенні умов життя безпритульних і бездоглядних відзначилося місто Одеса. Аналіз джерел показує, що тут у другій половині ХІХ ст. існували численні благодійні товариства, зокрема: Німецьке благодійне товариство [362], Сербське благодійне товариство [375], Перське благодійне товариство [372]. У статутах кожного з товариств мова йшла про надання фінансової допомоги нужденним мешканцям, підтримку безнадзорних дітей і підлітків, увага до їх навчання й забезпечення умов для нормального існування.

У 1882 р. роботу розпочинає парафіяльне благодійне товариство при Римсько-католицькому костьолі. Метою товариства, за статутом, було надання допомоги парафіянам: надання коштів, пошук роботи, навчання дітей та ін. Однак, у 1887-1888 рр. у спадщину товариству відійшли два хлібних магазини та грошова допомога в обсязі 10000 руб. [438, с. 397]. Саме в нових приміщеннях було відкрито їдальню на 40 дітей віком від трьох до семи років, створено нові притулки для сиріт, навчальні ремісничі заклади [361, с. 3].

Вірогідніше, першим на території України закладом для неповнолітніх дівчаток був заснований на початку ХХ ст. Одеським товариством виправних притулків виховно-ремісничий притулок, статут якого був затверджений 24 лютого 1901 р. [368, с. 3]. До притулку приймалися дівчатка віком від 10 до 14 років за рішенням суду, безпритульні та бездоглядні або жебрачки. Заклад влаштовувався спочатку на 20 неповнолітніх, за правильністю виховання й навчання спостерігав директор Одеського виправно-виховного притулку для неповнолітніх чоловічої статі [368, с. 4–5]. Крім того, опіка надавалася дітям різних соціальних груп. Так, у грудні 1884 р. було відкрито «Попечительство про бідних вихованців Одеського духовного училища», яке опікувалося дітьми священнослужителів, надаючи допомогу у навчанні в духовних училищах [360, с. 292–294].

Як і раніше, велику увагу питанням опіки над дітьми приділяли філантропи. В Одесі немалий вклад у розвиток благодійності внесла вдова генерала від інфантерії П.П. Ахльостишева. За її сприяння була відкрита лікарня для Будинку призріння сиріт. Зокрема, для останнього були розроблені «Правила», затверджені в листопаді 1845 р. царем. Особливістю в додатку до статуту товариства стало введення щорічного членського внеску – від 8 до 15 руб. [370, с. 10].

Важливими є статути кримських дитячих благодійних товариств та піклувальництв: Сирітського будинку таємного радника Фабра (м. Сімферополь), товариства «Ясли» (м. Керч-Єнікале, піклувальництва товариства «Ясли Заречья» (м. Ялта), Севастопольського товариства по

влаштуванню притулків та сховищ для сиріт-хлопчиків та дешевих їдалень для бідних [201; 363; 365; 374]. Структура вказаних документів досить схожа і складається з наступних пунктів: 1) загальні відомості про заклад та його призначення; 2) способи утримання (фінансові надходження); 3) управління та звітність; 4) прийом, утримання та відрахування дітей-сиріт до притулку; 5) відомості про працівників. В окремих випадках у статуті були присутні додаткові відомості. Так, статuti Одеського опікунського комітету про годувальниць та їхніх дітей несуть інформацію про осіб, які ставали опікунами та жінок-вигодовувальниць. Так, опікунами ставали особи, які одноразово жертвували не менше 50 руб. сріблом, почесні члени мали привносити по 15 руб. сріблом за рік [373, с. 3–4]. Заохоченням для жінок-вигодовувальниць слугували по 20-30 руб. сріблом, які видавав комітет [373, с. 8].

Збереглися статuti «Одесского общества для призрения младенцев и родильниц». В одному з документів маємо відомості про Павлівський притулок, статут закладу [51, с. 28–45]. Притулок почав працювати з 1864 року й опинився під контролем товариства, і утримував як дітей-підкидьків, так і дітей, матері яких приходили кілька разів на день для годування, але самотужки не могли виховувати дитину. Статут товариства демонструє, що інформацію про підкидьків фіксували досить суворо: дата потрапляння до притулку, місце, де знайшли, ім'я (наявне, чи отримане у притулку) дата хрестин (дитину обов'язково хрестили), особливі прикмети, хвороба чи вади (за наявності), людина, яка передала дитину, дата смерті (якщо дитина померла) [369, с. 10,12].

Статuti демонструють механізм потрапляння фінансових потоків до установ опіки. Як приклад, капітал Товариства піклування про хворих дітей в Одесі складався з: приватних пожертвувань, членських внесків, пожертв речами, нерухомого майна, прибутків від вистав і концертів [364, с. 1–4].

Статут Херсонського товариства сприяння фізичному вихованню дітей, виданий у 1896 році, надає інформацію щодо сприяння спортивного розвитку

дітей [377, с. 1]. Активно споруджували спортивні майданчики, влаштовували спортивні ігри та змагання [377, с. 2].

Цікавим є статут притулку при Одеському міщанському товаристві, датований 7 липня 1883 року. В даному притулку опікувалися сиротами віком від 5 до 10 років із найбільш бідних сімей. Заклад мав можливість вмістити не більше 20 вихованців. Він існував, більшою мірою, за рахунок приватних вложень. Так, почесним опікуном закладу міг стати той, на відсотки від пожертв кого можна було б утримувати хоча б одну дитину [376, с. 1–3].

Документи даного виду показують і негативні наслідки явища дитячої злочинності. Статут Одеського товариства патронату над неповнолітніми мав за основу надавати допомогу притягнутим до відповідальності дітям, тим дітям, які вже відбули покарання, або які знаходяться в середовищі, що негативно впливає на них [371, с. 1]. Дітей прагнули застерегти й відвернути від негативних вчинків. Так, у статуті Одеського виховно-ремісничого притулку для неповнолітніх жіночої статі зустрічаємо, що малолітніх злочинців наставляли на новий шлях, надавали певну освіту, а по закінченню – давали одяг, взуття, підшукували роботу або гроші на певний час [368, с. 4–10].

«Устав Одесскаго общества покровительства отбывшим наказание и бесприютным» до своєї компетенції відносив допомогу повнолітнім і неповнолітнім злочинцям будь-якої статі, які відбули покарання; дітям до 14-ти років, які після судового розгляду уникнули покарання; сиротам та безпритульним блукачам. Даний притулок, за своїм спрямуванням, був першим в Україні. [501, с. 143]. Відповідно, метою закладу була «прийти на помощь выше означенным лицам, поддерживая их в религиозном, нравственном и материальном отношении» [367, с. 3]. Важливо зазначити, що товариство розповсюджувало свою діяльність лише на місто Одеса, що зазначалося в статуті (розширити свою діяльність планувалося в разі поліпшення фінансового становища).

Аналіз статутів товариств для дітей-правопорушників дозволяє провести спільну паралель між закладами даного типу, а саме – базування на системі сімейного виховання. Наголос робився на морально-релігійному напрямку у вихованні та освіті, постійному заохоченні до праці. Так, статут Одеського «Товариства виправних притулків», затвердженого 10 січня 1886 р., не лише доводить даний факт, а й демонструє наявний вплив директора на життя та виховання дітей, його власний приклад для вихованців [379, с. 2–18].

Зберігся статут Одеського виховно-ремісничого притулку для дівчат. Джерело, датоване 24 лютого 1901 р., інформує про вікові обмеження для вихованок – 10–14 років, та орієнтує саме на професійне виховання безпритульних, бездоглядних дівчат [368, с. 3–5].

Держархів Миколаївської області (фонд 229, справа 249) зберігає статут товариства піклування про бідних та безпритульних єврейських дітей Миколаєва та Одеси, який за своєю структурою не відрізняються від інших, та має на меті підтримати та допомогти нужденним єврейським дітям [30, арк. 19–30].

Таким чином, статути благочинних організацій є опублікованим історичним джерелом. Найчисленнішим репрезентантом щодо наявної публікації даного виду джерел, виступає журнал «Трудовая помощь». Вказані джерела відображають сутність проблеми безпритульних та бездоглядних дітей із середини, в них підкреслено найбільш гострі сторони проблеми дитячих закладів опіки. Джерела інформують про устрій дитячих будинків, вказують на головні акценти, які розставляє влада під час ухвалення статуту того чи іншого закладу, залишаючи за останніми незначне поле для самостійності. В динаміці дана група джерел демонструє невирішеність головних проблем опіки та піклування над дітьми, що пояснюється неспроможністю влади ухвалити власні амбіції із невирішеними запитами місцевих закладів опіки.

Посвідчення, як вид приватно-правових актових джерел з питань дитячої безпритульності та бездоглядності, виступають у різних форматах. Перш за

все, мають на меті дати конкретну характеристику родині або певній особі. Це надавало можливість органам опіки оцінити соціально-економічні можливості родин, які мали на меті прийняти до себе дитину.

Дане джерело, в рамках проблематики, що вивчається, створювалося з метою представлення його родиною, що прагне узяти дитину на виховання, закладу опіки та піклування. Найчастіше посвідчення родинам видавали на місцях, а вже з ними вони зверталися до притулків. У Фонді 96 Держархіву Одеської області (справа 7) знаходимо приклад такого посвідчення: «Дано сие от НовоЭмстовского Сельского Управления Ильинской волости Одесского уезда Крестьянке собственнице сей на деревни Харитине Рачок, в том, что она желает взять на воспитание питомца мужескаго пола из Одесскаго Городскаго Приюта, – живет с мужем в собственном доме, имеет пару лошадей, одну корову и 5,5 дес. Земли, в чем Сельское Правление с приложением довереностной печати удостоверяет». Ноября 1 дня 1895 года. Ид. Сел. Старосты П. Нечай» [85, арк. 1]. Із документу також видно, що сторона-ініціатор представляла фінансові умови своєї родини. Подана інформація підтверджувалася третьою стороною – сільським старостою.

Вже в період військових зіткнень характер посвідчень змінюється. Відтепер в них йшлося про економічний стан родин військовослужбовців із дітьми, що надавало можливість або забороняло отримувати продуктивні набори. На підтвердження цього факту виступають справи фонду 612 Держархіву Одеської області під назвою «Дело Одесского городского попечительства по призрению семейств солдат, призванных на действительную военную службу», містять відомості щодо харчового утримання родин військовослужбовців [45].

Подібними є документи фонду 213 Державного архіву Миколаївської області. В одному з посвідчень знаходимо відомості про фінансове утримання родини військового: «Электромонтер Виталий Шехуцкий, состоявший на службе по вольному найму во вверенной мне Артиллерии ...зачислен на действительную службу во вверенной мне Артиллерии командиром и

получает жалованья 75 коп. в месяц. Означенное содержание командиру Виталию Шехуцкому, при отсутствии собственных средств не может хватить на прокормление семейства, состоящего из жены и трех дочерей» [41, арк. 230]. Дане джерело дає підстави говорити про невисоке фінансування військових. В результаті представлення подібних посвідчень вищим військовим органам, відбувалися перегляди фінансування підлеглих.

В разі надання родинам військових продовольчої підтримки, для його отримання заводили розрахункову книжку. Документ містив таку інформацію: «1) имя, отчество, фамилия; 2) звание; 3) перечень членов семейства нижнего чина, которым назначено продовольственное пособие с указанием возраста, нетрудоспособности по какой причине и размер пособия по расчету в месяц для каждого лица» [41, арк. 488].

Посвідчення видавали для виявлення місцезнаходження військових: «Дано жене ратника второго разряда Надежде Гимбель, в том, что ее муж Вильгельм Гимбель действующего срока призыва 1907 г. и Управлением Одесскаго Уезднаго Воинскаго Начальника не демобилизован, что подписью и приложением казенной печати удостоверяю. 6 апреля 1918 г.» [45, арк. 57]. Даний документ є підтвердженням мобілізації чоловіка, що давало підстави його родині отримувати продовольчу підтримку з боку держави. Органи опіки керували питаннями видачі продовольчих запасів, або їх припинення: «Городское Попечительство сим удостоверяет, что предъявительница сего, жена призванного по мобилизации солдата Роберта Кюпера – Варвара Кюперь, с двумя детьми, удовлетворена по городу Одессе продовольствием от казны пособием по 1-е мая 1917 г. и на дальнейшее время из списков исключена. Удостоверение это выдано ей в виду заявления ее о выезде из города Одессы» [45, арк. 79]. Посвідчення даного типу могли містити відомості про фінансовий стан родин військових, що давало підставу надавати фінансову та продовольчу підтримку з боку держави [41, арк. 230].

Однак, підтримка родинам військових здійснювалася не лише в форматі фінансової чи продовольчої допомоги. Часто дітям або родичам військових

надавали підтримку «на предмет поступления в одно из высших учебных заведений» [41, арк. 1525].

Посвідчення підтверджували приналежність в родинних стосунках. Найчастіше в таких документах встановлювався соціальний статус, щоб визначити потребу в матеріальній підтримці дітей. З цією метою теж використовували посвідчення: «Дано ей от Овидиопольского мещанского старосты, Матрене Яковлевой Соручан, в том что она действительно жена Овидиопольского мещанина, благонадежная вскормлица детей...» [85, арк. 169].

Крім того, посвідчення видавалися служителями церкви з метою підтвердження факту народження дитини на основі виписок із метричних книг «Дочь крестьянина Прокопия Игнатьева Дидуренко и законной жены его Пелагеи Филипповой Таисия родилась 1912 года октября 21 дня, что ... Свято-Троицкой церкви города Очакова удостоверяется 1917 г. сентября 14 дня» [41, арк. 12]. Виписки з метричних книг супроводжувалися наявністю гербової марки та церковної печатки [41, арк. 75–75 зв.].

Як видно з аналізу даних джерел, з часом змінювався стиль їх оформлення та призначення. Посвідчення, відповідаючи власній назві, підтверджували певні відомості щодо конкретних осіб з метою представлення документу певним органам. Обов'язковою умовою укладення посвідчення від приватної особи було засвідчення підписом третьою стороною (сільський староста, військовий керівник, інша посадова особа).

Невід'ємним джерелом для вивчення питання дитячої безпритульності та бездоглядності виступають свідоцтва. Для проміжку часу, що вивчається, вони носили характер посвідчення, не притаманного відповідним документам на сьогоднішній день.

Свідоцтво видавалося родині, яка усиновлювала дитину з дитячого притулку. В документі містилася інформація про стать, ім'я при народженні дитини, її справжніх батьків (за наявності), хрещення та вік (можливо, приблизний). В разі, якщо до притулку дитина потрапила з вулиці, відомості

про неї брали з поліцейських заяв: «...Одесского уезда... Демьяну Степановичу и жене его Пелагее Дмитриевне Степаненко в том, что согласно их просьбе отдана для присоединению к их семейству питомица Одесского Городского Приюта для призрения младенцев, девочка по имени Марфа, покинутая неизвестными родителями, окрещенная по обряду Православной Веры в Одесской Петропавловского Прихода церкви 14 февраля 1895 года имеющая ныне от роду около одного годика...» [85, арк. 130]. Нові батьки обов'язково отримували від органів опіки настанови, які викладалися у письмовій формі та прикріплювалися до свідоцтва у вигляді умов:

- «1) В чистоте, приучать к трудолюбию;
- 2) Причислена к семейству (550 ст. т. XIII устава об учреждении Приказом по продолжении 1876 г.);
- 3) В случае болезни и неимения средств обязательно отправит ее чрез посредство Городской Управы, в Городскую Больницу для пользования бесплатно» [85, арк. 130].

Діти, які потрапляли до притулків, не обов'язково були покинуті на вулиці. До притулків відправляли і в разі смерті батьків. В таких випадках інформацію про дитину брали з церковних книг, а на основі одержаної інформації складали свідоцтво: «Херсонской губернии предместье Города Одессы урочища Дальника из Книг Церкви Святого Георгия в том, что в 1806 году, ноября 16 числа, родился младенец Григорий от родителей законно венчаных находящихя в урочище Дальник Дворянина Тимофея Серединскаго и жены Его Ерины, мною молитвован выше писанного числа, а крещен также ноября 17-го числа. Восприемником был Шляхтич Григорий Лисогурский...» [64, арк. 4]. До того ж, майновий стан сиріт визначали теж на основі виданого органами опіки свідоцтва [33].

За додаткову платню жінки могли брати на вигодовування чужих дітей. Для визначення морально-психологічного стану таких жінок, останні мусили подавати заяви до органів опіки: «деревня Лизинки Марии Попичкиновой, желающей взять на вскормление грудью с Одесскаго Городского Приюта

ребенка.. хорошего и трезвого поведения взятая на себя обязанности он может исполнять добросовестно» [85, арк. 173].

Загалом, у фонді 96 Держархіву Одеської області лише за неповний календарний 1896 р. міститься 78 свідоцтв про взяття дітей на вигодовування: 44 хлопця та 34 дівчинки [85, арк. 171–362]. Свідоцтво надавалося для підтвердження приналежності сироти до того стану чи розряду, до якого належали батьки. Таким документом засвідчували приналежність дитини «к потомственным почетным гражданам» [96, арк. 3]. Також документ даного виду складався з метою дати характеристику майновому стану сиріт на вимогу вповноважених органів [33, арк. 5].

Отже, свідоцтва, на відміну від посвідчень, частіше видавалися органами опіки окремим особам (усиновлювачам). Дивлячись на широку область призначення даного документу, можна говорити про масовість даного джерела. Вказані джерела знаходимо серед документів приказів громадського піклування.

Своєрідною групою актових джерел виступають довідки про народження дітей, оскільки найчастіше вони представлені виписками з метричних книг: «Как видно из метрических книг, что в ... Никифора Васильева Панченко родились дети... что удостоверяю и казенною печатью 1915 года апреля 21 дня» [41, арк. 66]. Виписки з метричних книг супроводжувалися наявністю гербової марки та церковної печатки [41, арк. 5–5 зв.].

У фонді 228 Держархіву Миколаївської області зберігаються довідки про народження міщан Богоявленсько-Посадської думи за період від лютого 1914 по жовтень 1915 рр. [40, арк. 2–23]. Дане джерело дає можливість відстежувати відсоток дітей, які опинилися без притулку у відношенні до загального числа новонароджених за певний проміжок часу. Довідки, як джерело, мали конкретне призначення, не вирізнялися масовістю.

Для ідентифікації особистості опікунів серед документів часто трапляються паспорти (або – паспортні книги). Даний документ засвідчувався

гербовим зображенням Російської імперії та штампом зі скороченим титулом імператора. Паспортна книжка видавалася на 5 років і містила обов'язкові біографічні позиції (додаток Ж).

Паспорт, на відміну від паспортної книжки, містив аналогічні позиції відносно особи власника, проте на печатці містилася позначка – «на срок не больше одного года» [41, арк. 145]. Для висвітлення питань опіки та піклування над дітьми, не зважаючи на масовість, дане джерело є інформативно обмеженим. Вилучена інформація є лише доповненням до загальної картини опіки над дітьми.

Поодинокими виступають записи відносно дитячої філантропії в заповітах. Даний вид джерел є досить цікавим для дослідника, оскільки представляє подану інформацію в різних аспектах. Звіти демонструють не лише економічну сторону, але й відображають внутрішнє життя родин того часу, певні традиції, світогляд, співпереживання. Дані джерела емоційно насичені, оскільки часто склалися в останні хвилини життя заповідача. Дослідник має можливість працювати із заповітами, представленими у фондах архівів, а також в опублікованих виданнях, найпоширенішими з яких є життєписи різних державних діячів.

Так, у своєму заповіті Марія Федорівна зазначала: «Я благодарю всех тех господ, которые служили этому делу, как в Петербурге, так и в Москве, за их усердие и готовность. Они наверное вспомнят, повторяемое им мною так часто, что все мы должны быть воодушевляемы одною мыслью – сохранять в точности и неизменно все правила дабы уметь придти на помощь вдовам и сиротам, облегчить страждущих» [338].

У фонді V IP НБУВ зберігається заповіт вдови одеського купця 2-ї гільдії Дар'ї Петрівни Харламової. Згідно з волею померлої, частина її статку переходила у розпорядження Одеського приказу суспільної опіки, а саме: «Дом, состоящий во второй части города Одессы в 35 квартале под №2-м отдаю родной сестре... и из доходов дома часть распределять в пособие страждущим бедным семействам...» [111, арк. 2–3]. Окрім цього, частина

майна переходила до вихованця Харламової: «Воспитаннику моему Ивану Гайдукову выдать ... деньгами единовременно 300 руб. серебром, которые до совершеннолетия его... в Банке, и кроме того дать ему же, Гайдукову, икону» [111, арк. 3].

Заповіти склалися особисто заповідачем, або духівником, та обов'язково містили підпис. У справах опіки та піклування над дітьми заповіти виступають цінним джерелом для відображення грошових операцій, переходу майна у спадок від померлих. За своїм характером джерело можна вважати масовим. З'являються як заповіти, що осіли у фондах архівів, зокрема в Держархіві Одеської області, так і ті, що були опубліковані як в науково-популярній літературі, так і в життєписах заповідачів.

Таким чином, в результаті аналізу нормативно-правових актів, попри їх незначну видову різноманітність по відношенню до даної теми, виявлено вагомий інформативний потенціал. Даний комплекс документів демонструє специфіку діяльності благодійних закладів і відбиває урядову політику в сфері піклування на регіональному рівні. Актові джерела дають можливість з'ясувати загальні принципи устрою товариств, механізм їхньої діяльності, правила надходження дітей у заклади даного типу тощо, що дозволяє зрозуміти політику держави по відношенню до них. Решта документів – паспорти, посвідчення, свідоцтва, заповіти складають групу приватно-правового кола. Дана група дозволяє наводити певні підрахунки стосовно кількості дітей, які потребують опіки та піклування, відомості власне про людей, які здійснюють опіку над ними. Загалом, комплекс актових документів доводить, що саме філантропічна діяльність протистояла зростанню безпритульності, підвищувала освітній і культурний рівень місцевого населення. Натомість, держава проявляла свій інтерес і в питаннях надання професійної освіти вихованцям дитячих будинків, грошової та матеріальної підтримки родинам нужденних. Джерела даної групи є масовими, частина з них опубліковані.

Висновки до другого розділу

Аналіз законодавчих актів та актових джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності з 60-х рр. XVIII – до початку XX ст. показав, що серед різних видів джерел дана група посідає важливе місце. Досліджені джерела законодавчого комплексу містяться в «Полном собрании законов Российской империи» та «Своде законов Российской империи», актові – розпорошені між фондами державних обласних архівів Півдня України. Своєю інформативністю, для висвітлення теми дитячої опіки та піклування серед законодавчих актів, виявили іменні укази Сенату, сенатські укази, «высочайшие повеления», «высочайше утвержденные мнения Государственного совета». З аналізу даних законодавчих актів визначено їх структуру, умови створення та мету, загальну тенденцію розвитку філантропії над безпритульними та бездоглядними дітьми загалом в Російській імперії та окремо – на Півдні України. На підставі аналізу законодавчих актів Російської імперії можна простежити певну еволюцію законотворчої діяльності імператорського уряду стосовно питань дитячої опіки та піклування. Поступово встановлювалася структура законодавчих актів. Законодавча політика імперії у справах опіки та піклування над дітьми залежала від позиції імператора. Прийняті закони не вирішували нагальних проблем на місцях, відзначалися своєю архаїчністю та непристосованістю до наявних умов. Спроби реформування законодавства не були вдалими, що пояснюється наявним в Російській імперії ієрархічним устроєм, який важко узгодити із загальностановим принципом благодійної діяльності.

Проаналізована група актових джерел стосовно даної теми дає підстави говорити про розширення мережі благодійних установ та закладів опіки краю. Статути благодійних організацій, завдяки повноті збереженості, дозволяють досліднику повною мірою передати внутрішній устрій дитячих благодійних організацій Півдня України. Документи приватно-правового спрямування більш поодинокі, мета їх створення дає підстави говорити про аутентичність

та достовірність даних джерел. Документи виступають доповненням до загальної картини опіки та піклування над безпритульними та бездоглядними дітьми регіону. Загалом, дана група джерел надає певну кількісну характеристику стосовно вихованців дитячих закладів опіки Півдня України, наводить приклади шляхів потрапляння дітей до цих закладів, представляє умови усиновлення та надає інформацію власне про усиновлювачів.

РОЗДІЛ 3.

МАТЕРІАЛИ ДІЛОВОДСТВА ТА ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ

3.1. Проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України за матеріалами діловодства

Вивчення історії дитячої безпритульності та бездоглядності в 60-і рр. XVIII – на початку XX ст. на території Півдня України неможливе без документів поточного діловодства. Дана група джерел вирізняється масовістю та наявністю складної розгалуженої структури, що становить перепони на шляху їх аналізу. В процесі роботи як приватні, так і державні установи послуговуються величезним багажем діловодної документації. Історику, в першу чергу, варто звернути увагу на первинний комплекс документів, що формується за певними принципами. Важливо визначити типо-видову структуру документів даної групи. Далі – детальний аналіз кожного виду, їх співставлення виявленої інформації як всередині даного виду, так і між джерелами інших груп. Потрібно звертати увагу на діловодство, притаманне окремим приватним установам та організаціям. Саме комплексний аналіз усіх джерел дозволить показати внутрішнє життя різних установ, виконання завдань «зверху», співпрацю між собою.

Друга половина XVIII і майже половина XIX ст. стали фундаментальними для становлення документування в системі державного апарату. Особливість джерел цього виду визначається тим, що вони відображають історичну дійсність з позиції суб'єктів суспільства. Єдиної прийнятої класифікації для джерел даного виду немає. Спираючись на класифікацію І. Ковальченка, за змістовим наповненням нами виділено наступні групи справочинної документації: службове діловодство (рапорти, постанови, відношення, прохання, заяви, розписки, листи, телеграми,

донесення, підписки), звітна документація (звіти, відомості), організаційно-розпорядча документація (протоколи, журнали засідань) [487, с. 181–195, 261–288]. Однак, варто враховувати й часовий розбіг, який впливав на перетворення певних видів документів, або взагалі їх зникнення.

Утопічною є позиція безпечності дослідника під час роботи з даним видом джерел, беручи за основу їх масовість та доступність. Методологічні засади роботи з джерелами даного виду включають в себе атрибуцію тексту, визначення напрямків діяльності установи, що створила документ, її прав та обов'язків, призначення документа, його внутрішня організація (формуляр), етапи створення та розміщення серед інших документів. На основі аналізу документів діловодства різних благодійних організацій, є можливим визначення механізмів впливу на процеси опіки та піклування над дітьми різними установами та товариствами. До того ж, документи даної групи є неоціненним багажем для детального аналізу джерел інших видів.

З періоду другої половини XVIII до початку XX ст. діловодство у справах опіки та піклування над безпритульними та бездоглядними дітьми зростало в геометричній прогресії. Це пояснюється як змінами у сфері організації діловодства, так і збільшенням кількості самих «дітей вулиці» та закладів, що ними опікувалися. За підрахунками дослідниці В. Шпак, до початку 1900 р. в Російській імперії нараховувалося близько 14000 дітей опікуваних за державний кошт, і майже стільки – за участі благодійних товариств [601, с. 217].

Широкого розгалуження матеріали діловодства набувають в період другої половини XVIII ст. після губернських реформ Катерини II. Розмаїття документів даного виду пояснюється складним влаштуванням державного апарату. З 1830 р. вводяться друковані шаблони певних документів, що пришвидшує документообіг. Документи не мали чіткого видового розділення, тому наявний масив джерел, беручи за основу класифікації різних науковців, розділемо на наступні групи: організаційно-розпорядчі, звітні, облікові, інформаційно-довідкові, особові [487, с. 261–268; 488, с. 392–407]. Спробуємо

подати аналіз документів з позиції їх «хронологічної активності».

Службове діловодство першої половини XIX ст. представлене рапортами. Як правило, рапорти мали порядковий номер в документообігу установи, структурно склалися зі звернення до вищестоящої посадової особи (установи), викладення суті та назва установи (ім'я посадової особи), яка рапортувала. Рапорти стосовно опіки та піклування створювали у відповідь на отримання указів та в разі надання інформації про нестандартні ситуації та знайдені рішення.

Серед рапортів «Одесского Попечительного о тюрьмах комитета» за період з 4 лютого 1841 по 24 березня 1841 міститься наступний рапорт: «Исполняющему должность смотрителя Сиротского Дома рапортом от 22 минувшего генваря №25 донёс, что Полиция при отношении за №1019 прислала к нему младенца Макара Непомнящего двух дней сына умершей арестантки Анны Непомнящей для вскармливания и воспитания, который по прошествии двух часов после присылки умер, тело его предано земле по христианскому обряду» [47, арк. 1]. Як бачимо, в результаті засудження матері (за відсутності у дитини батька) долею дітей займалися сирітські будинки. Підтвердженням цього факту виступає наступний рапорт того ж комітету: «Получено назначение по решению Херсонской палаты Уголовного Суда арестованной Аксиньи Науменковой к водворению на жительство находившихся в Сиротском Доме малолетние дети Козьма и Антон. 28 февраля 1841» [47, арк. 2].

Вище вказані рапорти мають характерні специфічні риси ведення діловодства, притаманні комітету, який виступає їх автором. Проте, решта рапортів, стосовно безпритульних та бездоглядних, менш інформативні, і повідомляють лише про отримання імператорського указу, настанови вищестоящих органів та інше. Наступний документ – приклад найбільш масових рапортів: «Рапорт о получении указа. Его Императорского Величества указ, из оной палаты суда... под №1465, о присылке воочую палату осиротских малолетних за 1798-1799 годы, в продолжительном

времени ... дворянской опеке сентября 10 числа получен [44, арк. 1]. Рапорти могли також звільняти опікунів від виконання ними опікунських повноважень в разі смерті малолітніх вихованців [27, арк. 13].

Рідше серед документів можна зустріти «постановления», характерні для першої половини XIX ст. У фонді 292 Держархіву Миколаївської області зберігаються «постановления об обеспечении сирот, умерших родителей, о призрении их и учреждении опеки» за 1829 р. [32]. Особливість даного виду документів – відсутність структурності (суцільний текст), звернення «По указу его импер.величества», що зберігається й пізніше, наявність двох підписів (староста, «письмоводитель»). Після кожної постанови слідував наказ стосовно задоволення чи незадоволення вимоги. «1829 года апреля 22 дня По Указу Его Императорского Величества Николаевский Городовой Сиротский Суд слушав прошение, Николаевского мещанина Пейсиха Бадера, коим прописывает что пять лет тому назад сей суд отдал ему кормить трех детей сирот одесского купца Луки Яншера, с положением за платы ему за каждый месяц по девяти рублей, как же они тепер выросли, и требуют прокормления болем нижли в то время, то ему Бадору никак негодно за такую цену далее содержать их, а потому просит учинить осем должное распоряжение» [32, арк. 35]. В даній справі опікунами над майном померлого та опікунами над дітьми були різні люди. Відповідно, в постанові суду винесено рішення «приказали опекунам имения умершего .... следует ему прибавить...» [32, арк. 35].

Найчастіше, під час розгляду справ стосовно передачі дітей до притулків, серед документів були поширеними відношення, які в XIX ст. прийшли на зміну промеморіям. Відношення фіксували обмін інформацією між установами одного рівня. Документ мав порядковий номер реєстрації, містив у заголовку назву установи, якій був адресований, виклад основного змісту та підпис. Цей вид документів проливає світло саме на причини та механізм потрапляння дітей у відповідні заклади опіки. Проте, збереглися відношення зі скороченим змістом: «принять трехмесячного сына Кириловой Алексея в Приют до годичного возраста» [85, арк. 120]. В разі смерті матері,

дитину пропонували брати під опіку родичів, і лише в результаті їхньої відмови – відправляли до дитячого будинку, як зазначалося в положенні (додаток 3).

Як вже згадувалося раніше, дітей могли просто кидати на вулиці, в кращому випадку поблизу будинків. Часто діти потрапляли до лікарні, де вирішувалася їх подальша доля: «Мальчик неизвестного звания №1794 препровожден был в больницу при ... Городского Детского Приюта от 5 мая 1896 года за №77. Во время пребывания в больнице был крещен и назван Василием...» [85, арк. 156].

Крім того, відношення могли передавати рішення посадовців стосовно прийняття сиріт до навчальних закладів, як наприклад справа 1947 фонду 230 Держархіву Миколаївської області «отношение инспектора департамента Морского министерства о зачислении дочери вдовы Вектон Амалии Самойловны в Павловский институт на казенное содержание» [28, арк. 1–2].

Наступним видом діловодної документації є «прошение», що у ХІХ ст. прийшло на зміну «челобитным». Зазвичай використовували подібний вид документа для висловлення офіційного прохання чи звернення, що мали на меті отримати дозвіл на задоволення певної потреби. Вже у самому заголовку викладалася мета, з якою надсилався документ, імена учасників діалогу. Найчастіше даний вид документів складався з метою: а) «об учреждении опеки над малолетними детьми призванного на действительную военную службу», б) «об учреждении опеки над имуществом и детьми мобилизованного работника ополчения», в) «об учреждении опеки над сиротой и капиталом оставшимся после смерти» [36–37; 39].

Прикладом виступає «Прошение одесского градоначальника Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору о разрешении сбора пожертвований на Еврейский сиротской дом», де міститься інформація про недостатність фінансування вказаного сиротинця лише за участі одного почесного громадянина Абрама Бродського. Важливим є повідомлення про чисельність дітей у даному закладі та розрахунок щодо щорічних витрат. Так,

на жовтень 1867 р. у сирітському будинку перебувало 20 вихованців, утримання яких обходилося по 1900 руб. на рік [161, с. 129–130].

Зберігалось звичне для XIX ст. звернення «милостевый государь» [16, арк. 5]. Структура документу не була складною, містила назву установи та посаду адресата, мету складання даного документа, власне назву документа, основний зміст та відомості про адресанта. Так, у справі «очаковского городского сиротского суда об опеке над малолетними детьми Леона Либермалова Гольперина» за 1872 рік адресант до «прошения опеку над малолетними своими детьми» додає документи: «а) доверенность свою, б) свидетельство о смерти Леона Гольперина, в) удостоверение о рождении детей в браке» [16, арк. 2]. Також зустрічаються виписки з метричних книг, які вказували на точний вік дітей, над якими встановлювали опіку [100, арк. 4].

«Прошения» містили інформацію про залучення додаткового фінансування для заохочення вихованців сирітських закладів до навчання, тобто затвердження стипендій. Одеський єврейський сирітський будинок зберігав пожертвувані піклувальниками та місцевими жителями кошти в Одеській конторі державного банку. За ініціативи одеського міського голови Г. Маразлі пропонувалося залучити кошти, що накопичувалися із відсотків на утримання суми в банку, для затвердження стипендії у даному сирітському закладі. За даними Держархіву Одеської області (фонд 5, справа 1100), «прошения» могли містити вимогу щодо відкриття певного сиротинця чи дитячого закладу опіки, і, в такому разі, у своєму змісті мали розгорнутий план щодо його влаштування [78].

Цінним «представником» діловодної групи документів виступають заяви. Для вказаного періоду характерними є заяви як одних представників дитячих закладів опіки до інших, так і окремих осіб до органів опіки. Часто в подібних документах прослідковується чисельна характеристика дитячих установ та організацій щодо кількості дітей, які в них опікуються.

У вигляді заяви поліція «зверталася» до органів опіки, а саме – Міського Притулку для призріння немовлят в місті Одеса з інформацією про знайдених

підкидьків (додаток І). Найчастіше дітей знаходили без будь-якої наявної інформації про батьків. Однак, серед заяв поліції знаходимо і такі, в яких вказано імена батьків, які залишили дитину: «Настоящее заявление, вместе с ребенком Надежды Каневской, Марией 3-х месяцев, препровождая в Одесский Городской приют для призрения младенцев, имею честь просить принять этого ребенка на призрение, присовокупая при этом, что к розыску Надежды Каневской приняты меры. Апреля 3 дня 1896 год». [85, арк. 5].

Заяви зустрічаються й серед справ стосовно передачі майна й встановлення опіки над дітьми померлих городян. Якщо ж померлий не мав дітей, то видавалася заява з текстом «никаких наследников после смерти не оставил», а опіка встановлювалася лише над його майном [98, арк. 1]. Окрім того, документ мав правочин і припиняти опіку над дітьми, як приклад – справа 205 фонду 292 Держархіву Миколаївської області, в якій міститься заява «о прекращении опеки над Манею и Лейбою Маклер» від 16-го червня 1903 р. [18, арк. 4].

Під час розгляду справ стосовно передачі майна та дітей померлих під опіку певним особам, одразу складали опис майна, яке передавалося. Так, у справі «Анастасьевского Волостного Правления о сиротах и отчетности опекунов по имуществу и капиталу, оставшемуся после смерти крестьянина деревни Катошино Якова Сидорова Груши (8 августа 1908 – 26 февраля 1917)» в першу чергу представлявся саме опис майна померлого [1, арк. 1]. Документ мав наступні структурні підрозділи: найменування майна, його кількість, вартість після оцінка [1, арк. 1].

Нарешті, звертаємося до аналізу розписок, які, на жаль, не зазнали широкого розповсюдження. Розписками, як правило, теж супроводжували немовлят до притулків: «Контора Приюта имеет честь покорнейше просить Мало-Буяльское Волостное правление отобрать от поселенки .. Марии Георгиевны Бабачаки, находящейся у ея на вскармлении питомца Городского Приюта Емельяна №496 и передать его Крестьянину д. Тузлы Калкутину» [85, арк. 161–161 зв.].

На початку ХХ ст. серед документів діловодства знаходимо довідки, що за своїм змістовим наповненням дублюють посвідчення: «Как видно из метрических книг, что у ... Никифора Васильева Панченко родились дети... что удостоверяю подписью и казенною печатью 1915 года апреля 21 дня. [41, арк. 66].

Поодинокими є документи, які демонстрували сам факт виконання певного обов'язку з боку судових органів або опікунів. Так, у справі «об установлении опеки над имуществом несовершеннолетней дочери учителя Скориной Л.А. (15.7.1913 – 18.11.1917)», що зберігається у 81-му фонді Держархіву Херсонської області, наявний «исполнительный лист» про стягнення коштів на користь піклувальників [93, арк. 42].

Найчастіше в поточній документації благодійних організацій серед інформаційно-довідкових джерел зустрічалися листування організацій. Даний вид документів найчастіше використовувався дитячими закладами опіки наприкінці ХVІІІ – у ХІХ ст. Структура листів не вирізнялася складністю та не була сталою, містила назву установи та ім'я посадової особи, якій було адресовано листа, викладення основного змісту, дату, ім'я, посаду та підпис адресанта. Власне, підпис, у звичній для сьогодення формі, практично не зустрічається, а мається на увазі прізвище та ініціали посадової особи-адресата (або назва організації, установи).

Так, серед матеріалів листування між міською управою міста Миколаєва та місцевою опікунською радою за 1874-1875 рр., знаходимо відомості про «освобождение бедных учениц морской женской гимназии от уплаты за обучение» [29, арк. 3]. На підтвердження цього факту виступає діловодна документація училища-хутора для глухонімих дітей у м. Олександрівську Катеринославської губернії. У 1900 р. на зборах Земської управи одноголосно постановили відраховувати щорічно на користь навчального закладу по 1 000 руб., про що сказано в листі одного з членів Земської управи до місцевого губернатора. Подібний спосіб фінансування є поодиноким для того часу, що не може не викликати інтерес з боку дослідників [498].

Ділове листування виникло в результаті письмового обміну інформацією юридичних або фізичних осіб, які представляють певні організації. Від звичайного листування ділове відрізняється наявністю вирішення соціальних проблем, а не розглядом особистих вподобань адресатів. Характерною ознакою такого документа виступає його формалізований характер. Для розгляду питання дитячої безпритульності та бездоглядності другої половини XVIII – початку XX ст. листування між добродійними організаціями та приватними особами важко назвати діловим. Для нього характерним є використання багатьох епітетів та ввічливих форм, які не являються канонами ділового мовлення. Найчастіше таке листування було представлене у формі звернень або прохань. Так, в одному з листів до Археєпископа Гавриїла Херсонського і Таврійського, датованому 24 травня 1843 р. знаходимо: «Одесский Попечительный Комитет о Тюрьмах обязан пополнять издержки, какие на прокормление трёх арестанческих детей потребуются» [58, арк. 1–2].

Деякі листи були «відкритими» та містили накази стосовно фінансування. Наприклад, в одному з листів повідомлялося про невиплату грошових компенсацій вдовам офіцерів загальною сумою 880 бур. сріблом, а також «сделать распоряжение о выдаче означенных вдовам пособий и расписки их в получении такового не отказывать мне доставить (Сергею Ивановичу Знаменскому)» [76, арк. 17].

Документ під назвою «О сиротах колониста Михаэля Мартина и о ссуде, выданной ему на построение дома» є діловим листуванням Одеської Контори з «Попечительным Комитетом» щодо повернення позики, виданої прибувшому у 1818 р. М.Мартіну на будівництво будинку у зв'язку з його смертю у 1821 р. Сиротами залишилися четверо дітей: Андреас (8 років), Томас (6 років), Павло (4 роки), Міхаель (2 роки) [271, с. 64].

Один із листів – «По донесению Екатеринославской Конторы иностранных поселенцев о наследстве, принадлежащем малолетним детям менониста Корнелиуса» – «Попечительным Комитетом», Катеринославською

Канторою та Міністерством Внутрішніх справ підтверджує той факт, що сиротами ставали й діти чужоземців, які теж потребували опіки. Листуванняданих організацій розкриває сутність справи про отримання спадку з Пруссії, що залишився дітям Франца Корнеліуса, їх опікунами Якобом Вінцем та Якобом Фрезеном. Пруське міністерство висунуло ноту з вимогою посвідчення, що опікуни мають право на отримання спадку [271, с. 63].

Значна кількість листів носить звітний характер. Наприклад, про передачу дітей з одного закладу опіки до іншого, кількість прибувших дітей за певний проміжок часу. Так, за період з 26 жовтня по 31 грудня 1896 року, до закладу потрапило 16 осіб жіночої статі та 22 особи чоловічої, серед яких одна дитина була нехрещеною [85, арк. 64–100]. Нехрещених дітей управа охрещувала за православними традиціями, про що повідомлялося також у листуванні.

Документи свідчать, що діти знаходили нові родини (додаток Н). В середньому за місяць могли усиновити до десяти дітей [85, арк. 108–118]. Дані службового листування наводять цифри стипендії, яку отримували найкращі учні школи від земства – 200-250 руб. на рік [104, арк. 42–43]. Листування між окремими установами опіки носило характер уточнення певних відомостей. Ліва частина даних джерел стосується фінансових та майнових питань дітей-сиріт.

Наприкінці XIX ст. поширеними документами даної групи були телеграми, сповіщали дитячі притулки про передачу до них покинутих дітей (додаток О). Направляли телеграми керівні органи опіки та піклування: «В Городской Приют для подкидышей. Правление Павловского Приюта честь имеет просить Городской Приют для подкидышей принять двух новорожденных мальчиков, родившихся сего число в 10 часов утра в Приюте от Мещанки Пелагеи Евтеевой, православной, незамужней, которая вслед за родами скоропостижно скончалась» [85, арк. 160]. Не виникає сумнівів відносно аутентичності та достовірності даного джерела, враховуючи його своєрідність. Подібний вид документів на кінець XIX ст. не був досить

розповсюдженим серед документів у справах дитячої філантропії. Документ, який зберігається у фонді 96 Держархіву Одеської області, показує на одиничність мети його створення – передачу сиріт до закладів опіки.

Серед документів службового діловодства доречно виділити підгрупу документів, адресантами яких були окремі особи. Серед них зустрічаються донесення, прохання, заяви, підписки. Для питань опіки та піклування над дітьми більш характерним є «донесения» окремих осіб. Як правило, даний вид документів діловодства зустрічається у справах про встановлення опіки над майном неповнолітніх та самими неповнолітніми. У фонді 81 Держархіву Херсонської області «Херсонський міський сирітський суд, місто Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії» міститься 242 справи з 1892 по 1919 рр. стосовно встановлення опіки над неповнолітніми дітьми та їх майном. Зокрема, «доношения» повідомляли про майновий стан неповнолітніх, які підлягали під опіку: «доношу Херсонскому Городовому Сиротскому Суду, что кроме получаемой из Херсонского Казначейства пенсии на имя малолетней Лидии Александровой Скориной в сумме 18 р.90 коп. в год и 25 р. хранящихся вкладом в Сберегательной кассе при Архангельском почтовом отделении, другого имущества принадлежащего названной малолетней в городе Херсон и Херсонском уезде не имеется. Июня 26 дня 1913 года» [93, арк. 6].

Звернення місцевих жителів до органів опіки та піклування відображалися в заявах. Через скрутне фінансове становище, або інші життєві обставини, матері залишали власних дітей просто на вулиці: «Господину Приставу Петропавловского Участка города Одессы от Марии Войцеховской... Надежда Каневская принесла мне своего грудного ребенка, уплатила за 1-й месяц и не явилась. У меня свій грудной ребенок и нахожусь в бедственном положении. Прошу отдать ребенка в приют». [85, арк. 6]. Така практика, на жаль була досить розповсюдженою. Лише за період з квітня по жовтень 1896 року до Херсонського поліцейського відділку потрапило 49 немовлят (23 дівчинки та 26 хлопчиків) [44, арк. 7–59].

Найпоширенішим видом заяв були такі, котрі склалися на вимогу встановити опіку над безпритульною чи бездоглядною дитиною або прийняття дитини до притулку (додаток П). Як і більшість документів діловодства, вони не мали чіткої структури. Залишалось звернення «ея Превосходительству, в Общество благотворительного приюта города Николаева», а наприкінці аркуша - саме рішення «принять в приют на воспитание октября 14 дня 1906 г.» [19, арк. 2]. Подібні заяви представлялися й у формі рапортів та додавалися до ще одного виду документів діловодства – «прошений» та подавали дані документи до відповідних органів з метою встановлення опіки над неповнолітніми дітьми, наприклад на період дійсної військової служби [39, арк. 3–5].

Привертають увагу матеріали діловодства Миколаївської міської думи, що зберігаються у фонді Державного архіву Миколаївської області. Прикладом «прошення» є справа «о принятии внучки в женскую прогимназию за счет города» датована 1902 роком, за авторством І. Долганової [35, арк. 2]. Цей документ демонструє допомогу місцевих органів влади не лише безпритульним дітям, а й усім нужденним. До канцелярії Миколаївської міської думи надходили «прошення» з боку товариств опіки та піклування над безпритульними та бездоглядними дітьми з вимогою видачі дозволу для відкриття майстерень [38, арк. 1–2].

Збереглися «прошення», які демонструють бажання батьків віддати дітей до дитячих закладів «дабы воспитать с них порядочных людей» [34, арк. 5].

Особливо гостро постала проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в період і після Першої світової війни. На теренах Херсонської губернії утворювалися різні філантропічні об'єднання, що допомагали родинам тих, хто пішов на фронт. Але цілеспрямованої допомоги саме дитячим закладам опіки в цей час практично не спостерігається. «Прошення», які хронологічно належать до першої чверті ХХ ст., містять заклики до фінансової підтримки нужденних верств населення. В першу чергу до такої групи належали родини військових. У справах Одеської міської опіки над

родинами солдат, покликаних на дійсну військову службу, знаходимо «прошення», стосовно видачі пайкового забезпечення родинам військовослужбовців за період 1917–1918 рр. [45, арк. 1–113]. У фонді 213 Держархіву Миколаївської області зберігаються приклади класичних «прошень» відносно пайкової підтримки родинам військових: «...покорнейше прошу Попечительство сделать распоряжение дотребовать мне недополученные 20 руб. и будущее время выдавать мне полный паек» [41, арк. 509].

Діти, які залишалися з матерями, були вимушені працювати на рівні з дорослими, щоб забезпечити себе і менших братів та сестер їжею. Однак, траплялися випадки, коли старші діти несли військову службу, а менші – харчувалися саме за рахунок пайкового забезпечення старших братів (додаток Р).

Крім того, «прошення» носили й приватний характер, виступаючи зверненнями осіб до органів опіки: «Незаконнорожденный сын крестьянской девицы Херсонской губернии ... Анны Ивановны Бардиной – Федор, шести месяцев от роду, мать его ... умерла ... от побоев, причиненных ей сожителем... Прошу принять ребенка в Приют...» [85, арк. 158]. Як правило, документи даного виду мали довільний характер. Не існувало єдиних вимог до заповнення документу. Знаходимо аналогічний документ за 1915 р. за підписом «просьба» з вимогою отримати «пособие на семью» [41, арк. 824].

До притулку Миколаївського благодійного товариства надходили «прошення» відносно одноразової допомоги не працюючим родинам. Так, за 1907 р. зберігся документ наступного змісту: «к Празднику Светлому Христову Воскресенья я Надежда Калугина имею 3-х малолетних детей самой старшей 10 лет сыну 4 года дочери меньшей 1 год. Муж мой находится без дела 4 месяца и сама хожу ищу поденной работы. Сама нимогу найти работы за что буду вечно благодарить за помощь вашу» [34, арк. 3].

Цікавим є справа 310 фонду 292 ДАМО, в якій міститься «прошення» дочки померлого батька «о признании кому принадлежит хата, состоящая на

Мешковском хуторе оставшаяся после смерти отца... и кто наследник» [23, арк. 3]. Дівчина 17-ти років залишилася з мачухою, а брат вже був одружений. Рішення суду стосовно даного позову відсутнє.

В досить поодиноких випадках батьки забирали дитину з притулку по досягненню ним певного віку. В таких випадках один із батьків давав підписку «в том, что принятого ... в Приют на призрение ... трехмесячного сына обязываюсь взять из Приюта обратно на свое попечине по достижении им годичного возраста Леонида Кирилова» [85, арк. 121].

Менш поширеними документами у справах опіки та піклування були паспорти, паспортні книжки, розрахункові книжки та сімейно-майнові списки. Залучення даних документів було необхідним через наявність у них відомостей про малолітніх дітей, відношення до військової повинності та майновий стан родини [41, арк. 93–95, 125–135, 445, 680–688]. Дані документів ставали підставою для надання родинам державної підтримки.

Таким чином, документи службового діловодства з історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (друга половина XVIII – початок XX ст.) представляють найбільшу групу джерел як за кількістю, так і за змістом. Діловодна документація звертає увагу дослідника на кількість благодійних установ різних типів, внутрішнє функціонування даних установ, питання фінансування, основні заняття вихованців. Звіти, матеріали листування офіційних осіб, донесення являються досить цінним джерелом, оскільки розкривають сутність існування благочинних товариств і закладів опіки зосередини, ілюструють ставлення окремих осіб до справ благодійності та піклування. Джерела розпорошені між архівами. До того ж, важко встановити чіткі вимоги за якими створювався той чи інший документ, оскільки всі вони досить близькі за метою призначення. Відзначимо, що головними питаннями, які визначалися в даних джерелах, були проблеми майна та фінансів дітей-сиріт, умови життя та фінансова забезпеченість родин опікунів, батьків.

Найбільшою групою джерел діловодства з питань дитячої

безпритульності та бездоглядності виступають численні звіти добродійних товариств, сирітських будинків, інших закладів опіки, які представляють групу звітної діловодства. Дані документи збереглися у фондах обласних бібліотек Одеси, Дніпра, НБУ ім. Вернадського. Крім того, звіти багатьох дитячих товариств та організацій публікувалися в місцевій пресі з метою бути побаченими якомога більшою кількістю осіб. Таким джерелом виступає «Сборник Херсонского Земства» [257–259; 272]. Документ може представляти собою як виключно фінансовий звіт [158], так і нести велику кількість фактичних даних про особовий склад товариств, фінансові відомості щодо кошторису, прибутків і видатків за певний період роботи (переважно за один рік), кількість осіб, які отримали допомогу [174]. В даному випадку звіти розглядаються як донесення та набувають свого розповсюдження в процесі зростання закладів опіки та піклування, що припадає на середину – другу половину XIX ст. Документи могли надсилатися до вищих органів регулярно, або створювалися за певною вимогою. Структура документу не була чіткою: звіти створювалися або за структурними підрозділами, або за тематичними. В дослідженні переважно представлені звіти добродійних товариств, які були адресовані відповідним міністерствам і відомствам. Так, Товариство виховно-виправних притулків для малолітніх злочинців, яке перебувало під особистим контролем імператора Миколи II, було підзвітне міністерству юстиції [255].

На початку 60-х рр. XIX ст. громадськість почала проявляти дедалі більший інтерес до благодійної діяльності. У зв'язку з цим збільшилася кількість прохань про дозвіл на відкриття нових добродійних об'єднань. Так, наприклад, у 1861 – 1863 рр. Міністерство внутрішніх справ отримало 43 таких прохання [180, с. 135]. Звіти добродійних товариств повідомляли про відкриття нових сиротинців. Так, «Отчет правления Одесского женского благотворительного общества за 1859 год» містив інформацію про відкриття відділення для сиріт віком до 3 років [249, с. 12]. Місто Одеса, за кількістю дитячих закладів опіки, посідало в губернії перше місце. 2 січня 1873 р. – розпочинає роботу Миколаївське благодійне товариство, яке ще з 1865 р.

утримувало притулок [228, с. 1]. Херсонське товариство сприяння фізичному вихованню дітей у 1911 р. відкрило літню колонію для дітей [224, с. 4].

У звітах товариств обов'язково прописувалася мета закладу. Наприклад, Одеське товариство для піклування про немовлят і породіль не ставило за мету постійне утримування сиріт у закладах опіки [139, с. 630]. Мета закладу була очевидною – «...увеличивающееся число подкидышей, из которых многие были находимы в городских канавах и на улицах большею частью умершими от холода и голола...» [253, с. 4]. Зберігся звіт за 1906 р. «Одесского общества покровительства тем, кто отбыл наказание, и бесприютным состоящего под Августейшим покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны», яке розпочало роботу у 1887 р. [225]. Метою звіту прописувалося забезпечувати підтримку колишнім в'язням у вигляді речей першої необхідності, тимчасового житла, забезпечення їжею та влаштування на роботу [225, с. 1–2]. У 1901 р. за ініціативи першого миколаївського градоначальника контр-адмірала К.М. Тікоцького відкрито Товариство трудової допомоги. Метою його діяльності було виправлення малолітніх жебраків [248, с. 3].

Важливою інформацією, яку містять звіти благодійних організацій, є відомості про членів товариств, їх кількість. Як приклад, на 1 січня 1910 р. у складі Миколаївського благодійного товариства перебувало 13 почесних та 221 дійсний член, а на 1 січня 1911 р. – 13 почесних та 223 дійсних [226, с. 2].

У звіті Михайло-Семенівського сирітського будинку за жовтень 1878 р. містяться відомості про кількість вихованців: на кошти засновниці до дитячого будинку було прийнято 30 вихованців, пізніше – ще 50 дітей, утримання яких здійснювалося за рахунок коштів товариства [139, с. 633]. Звіти Павлівського притулку, присвячені 20-річній діяльності закладу, зберігають цікаві дані, а саме – кількісні підрахунки стосовно дітей, які потрапили до нових родин. Так, 1302 дітей, які підлягали опіці в даному закладі за вказаний період, лише 102 взято на виховання до нових родин, а 214 було повернуто до власних [254, с. 7]. Однак, зважаючи на той факт, що за цей час в притулку померло 823 дитини

(в більшості – діти до одного року), статистика досить непогана [254, с. 7].

Відносно Миколаївського дитячого притулку, також у звітах установи за 1903 р. міститься інформація про чисельність вихованців у розрахунку по соціальним групам. Так, усього у 1903 р. у притулку виховувалися 208 дітей (з них 58 – немовлята), найбільший показник серед міщан, на другому місці – селяни [17, арк. 423]. Найменший показник – серед дворян та купецтва. Окремою графою підраховували кількість підкидьків, дітей невідомого стану, незаконнонароджених. Однак, усі вихованці були православного віросповідання.

Збереглися звіти щодо діяльності «Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых». Документи демонструють чисельність вихованців притулку, їх вік та соціальну характеристику. Так, на 01.01.1900 р. кількість вихованців дорівнювала 55 (32 хлопчика та 23 дівчинки), із них 10 хлопчиків (1–10 років) та 12 дівчат (1–8 років) були «без званий родителей» [236, с. 130–133] (додаток С).

Матеріали діловодства зберегли інформацію щодо діяльності Херсонського благодійного товариства, що спрямовувало свою діяльність на допомогу найбіднішим верствам населення. За ініціативи Марії Олександрівни Олів – дружини Херсонського губернатора, було збудовано та відкрито Будинок працелюбства зі шкільним притулком [250; 251]. У звіті товариства за 1896–1897 рр. кількість вихованців у закладу становила 76 дітей (від 7 до 16 років), а саме товариство мало 8 десятин землі для розведення тутових плантацій [256, с. 2].

Вже у 1901 р. в Одесі розпочинає роботу дамське опікунство над бідними та хворими дітьми, засноване парафіяльним добродійним товариством при римсько-католицькій церкві. У звіті опікунств зазначено, що вже на третій рік своєї роботи, воно змогло відкрити колонію для стаціонарного утримання до 50 дітей, а також забезпечувало близько 360 бідних дітей одягом на суму 1561 руб. 17 коп. [230, с. 15, 26]. Той же документ дає підстави стверджувати, що організація забезпечувала усі соціальні вимоги

нужденних: одяг, ліки, оздоровлення, навіть розваги [230, с. 17–18].

Висока дитяча смертність була поширеним явищем і в європейських країнах. На IV-му міжнародному конгресі по призрінню та благодійності (Мілан, 1906 р.) мова йшла про високу дитячу смертність в ряді європейських країн (від 9% до 22%), натомість в Російській імперії відповідні показники були вражаючими: «25 % новорожденных умирали на первом году жизни и 40 % в течение первых пяти лет» [413, с. 354]. Дана проблема досліджувалася на різних рівнях. Зокрема, в Росії намагалися надавати допомогу нужденним матерям у вигляді пенсій [253, с. 7].

В одному зі звітів Одеського слов'янського добродійного товариства імені Кирила та Мефодія, за періодз 11 травня 1874 по 21 листопада 1875 років, маємо затверджений педагогічною радою режим закладу під назвою «Питомник славянских девиц» (додаток К). В тому ж документі мова йшла про затвердження форми вказаного закладу, а саме: «из глухого под горло платья, фартуха белого парадного и черного для занятый. Бурнусы, и для зимы башлыки, должны быть теплые, покроя простого. Летом обыкновенная соломенная шляпа. Фартухи имеют, как отличительный знак воспитанниц питомника, красную вокруг каемку» [73, арк. 4–4 зв.]. У цьому закладі навчалися не лише місцеві діти. Цікаво, що 9 вихованок (за період 1874–1875 рр.) представляли такі національності як болгарська, сербська та чеська (Бітолія, Велесс, Белград, Руцук, Катарро, Богемія) [73, арк. 5].

Значної уваги у звітній документації приділяли фінансовим питанням. Знаходимо відомості, що з моменту свого відкриття Павлівський притулок в Одесі мав у розпорядженні 10 тис. крб. [253, с. 8] Крім того, щорічні грошові надходження простежувалися не лише від членів-жертвувателів та міських громадян, а й від міських клубів з кожної гри в карти [253, с. 8]. Аналізуючи ряд звітних документів дитячих товариств та закладів опіки, можна відстежити тенденцію стосовно стрімкого зниження пожертв на користь останніх в період війн. В Держархіві Дніпропетровської області (фонд 540, справа 3) зберігається детальний звіт опікунів щодо розходування коштів на утримання

дітей-сиріт селянина Причепи, в якому подаються не лише статті витрат, а й можливі підтвердження (чеки, свідчення очевидців) [2]. До Миколаївського благодійного товариства за 1909 р. грошові надходження були: з катка; від купальні; за гру притулкового оркестру; від проведених влітку гулянь та лотерей-алеґрі; з вистави, влаштованої у цирку 8 травня; від спектаклю, який відбувався в театрі Я.Я. Шеффера, – разом на суму 4722 руб. 82 коп. [226, с. 30]. Грошові суми чи майно організації могли отримувати за заповітами. У 1900 р. грецький підданий Василь Герасимович Інґлезі заповів притулку Миколаївського благодійного товариства кам'яну лавку. Вона повинна була перейти у власність притулку через десять років після його смерті [497, с. 126–129].

У фонді 440 Держархіву Одеської області містяться цінні для нас документи «Отчеты сиротских судов об имениях малолетних мещан – сирот (за 1797 – 1800)» [74]. Сирітські суди звітували щодо наявності на підконтрольних їм територіях сирітських маєтків. В жодні Ратуші сирітських маєтків не виявлено [74, арк. 2–4]. Для прикладу, розглянемо звіт з Григоріопольського вірменського магістрату: «Сироты по обыкновению здешнего народа и по предоставлению о высоком монаршем Правами отдаются под наблюдение со всем их помещением родственникам над коими надзор также по должности имеет...» [74, арк. 5].

Значущим, в плані соціального захисту дітей, є історія існування Одеського єврейського сирітського товариства, яке бере свій початок в 1868 р. як відділення для хлопчиків при Одеській талмуд-торі. За даними звітів, 20 листопада 1868 р. єврейська громада отримала дозвіл Новоросійського генерал-губернатора П. Коцебу на відкриття сирітського будинку, який зазначав, що вважає можливим «дозволить открытие просимой богадельни, относя содержание оной на счет могучих быть пожертвований» [216, с. 4]. Відділення було відкрито 9 травня 1868 р. в пожертвованому А. Бродським будинку і поступило до відомства комітету талмуд-тори під опікою Є. Соловейчика і Ю. Гессена [242, с. 6]. Статут сирітського відділення був

затверджений (з деякими змінами) Міністерством внутрішніх справ 31 грудня 1879 р. [243, с. 5–6], а пізніше обрано місце для будівництва закладу [541, с. 56]. Дані зі звітної документації свідчать: на березень 1880 р. кількість сиріт у відділенні становила 45 хлопчиків; на грудень 1881 р. – 60 хлопчиків і 30 дівчаток; на січень 1891 р. – 162 вихованця (110 хлопчиків і 52 дівчинки); на 1 січня 1900 р. – 235 сиріт (183 хлопця і 52 дівчинки) [229, с. 4]. Це підтверджує той факт, що фінансова підтримка з боку населення та влади давала можливість Опікунській раді збільшувати кількість опікуваних дітей та покращувати якість їх життя. У 1900 р. було додатково відкрито два класи для дівчаток [241, с. 6–7].

Аналіз діловодної документації дає підстави говорити і про життя вихованців після закінчення основного курсу навчання. Так, по закінченні училища і досягненні 12–13-річного віку вихованці переводилися в майстерні або на землеробську ферму, де в вечірні години під керівництвом викладача займалися повторенням пройденого в училищі матеріалу, отримували знання, необхідні реміснику та землеробу [244, с. 6–7]. У звіті сиротинця за 1896 рік є підтвердження про розгалуження навчально-господарської діяльності закладу. Окрім саду, городу, поля, виноградників, худоби, майстерні діти проводили час на екскурсіях (зокрема, на великих садових ділянках), з 1895 року – у власній оранжереї, побудованій зразковій теплиці [245, с. 5–8].

Цікавим є той факт, що звітна документація містила інформацію про покарання в Одеському єврейському сирітському будинку. Наприклад, за порушення дисципліни діяло «взыскание в виде лишения отпуска в субботу» [243, с. 5]. Велику увагу приділяли й якості навчання (особливо знанням з російської мови, математики, Закону Божого та господарської справи). Підтвердженням виступає інформація зі звіту за 1893 р., де вказано, що з 98 дітей переведено до наступного класу – 63, закінчили курс – 9, тобто решта – 26 учнів – залишилися на повторний курс [243, с. 10]. У даному звіті представлено щоденний розклад вихованця Одеського єврейського сирітського будинку (додаток Л). Усі вихованці мали щоденники, в яких детально

описувалися роботи кожного. Записи вважалися вправами з російської. Вони перевірялися та оцінювалися. Ведення щоденника переглядалося щоденно. В суботу діти брали в бібліотеці книги для читання. Також вважалося за потрібне ознайомитися з періодичними виданнями, такими як «Родник» та «Детское чтение» [243, с. 20].

Фінансові справи сиротинця надалі покращилися, про що свідчать звіти наступних років. Вже на 01.01.1896 р. кількість вихованців дорівнювала 185. Вікова характеристика для хлопців стаовила 6-20 років, для дівчат 5-18, а кількість вихованців середнього віку (для хлопців – 8–17, для дівчат – 10–15) була найбільшою (додаток Т). Значна заслуга належала пожертвуваням на користь притулку особистим капіталам одеських банкірів [594, с. 174–186].

Цінність звітної документації досить висока. Дані джерела досить детально вимальовують усі аспекти життя дитячих установ та організацій в регіоні, оскільки мають за мету продемонструвати їх високу дієвість та позитивні зрушення [437, с. 92]. Приділялась увага різним сторонам діяльності закладів опіки. Так, у звіті Товариства піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей за 1901 р. йдеться про те, що допомога надавалася не лише нужденним дітям, а й їх родинам у вигляді необхідних припасів [237, с. 9]. Так само Одеське товариство сприяння фізичному вихованню дітей у звіті за 1896 р. подавало відомості про стрімке накопичення коштів на дитяче оздоровлення та розширення спортивної зацікавленості вихованців [235, с. 3–5; 9]. Така детальність змушує дослідника аналізувати дану групу джерел досить критично, перевіряти дані шляхом співставлення з інформацією інших джерел.

Крім фізичного вховання, одним із напрямків допомоги безпритульним та бездоглядним дітям міста Одеси, стало лікування та оздоровлення. Вже в травні 1888 р. на хуторі Усатово в найманому приміщенні на вісім кімнат була відкрита санітарна станція на 30 осіб, яка мала сезонний графік роботи (в курортний період) [238, с. 5]. Серед дитячих хвороб, з якими потрапляли до станції, за даними звітів, переважали: золотуха, кір, краснуха, скарлатина, дифтерія [238, с. 5]. Звіт закладу за перший рік демонструє досить сумну

статистику, що з 62 дітей, які перебували на оздоровленні, 30 були підкидьками або їхніх батьків було позбавлено батьківських прав, 27 – не мали батька, 3 – були повними сиротами [238, с. 6–7]. Крім того, цікавим є й національна приналежність дітей: 41 – росіяни, 10 – євреї, 6 – німці, 4 – поляки, 1 – італієць [238, с. 6–7].

З 1897 року працювало в Одесі Товариство піклування про хворих дітей [252, с. 3]. Звіт товариства за період з жовтня 1887 по січень 1889 рр. представляв напрямки своєї діяльності: надання допомоги дітям, які мали проблеми зі здоров'ям, за рахунок пожертв, членських внесків, коштів від вистав та концертів [252, с. 3]. Стан здоров'я вихованців благодійних закладів залишав чекати кращого. Частими випадками були тяжкі хвороби у дітей, яких знаходили на вулиці. Так, одними з перших вихованців Одеського виправного притулку стали дев'ятеро хлопців, які мешкали на горищі одного з міських будинків. Лише двоє з них виявилися здоровими, решта заражені коростою, сифілісом та лишаєм [522, с. 62–77].

Проблемами санітарної підтримки умов життя дітей займалися й на Катеринославщині. У 1914 р. у своїй статті «О санитарных попечительствах» лікар Марзеєв писав: «...без сознательного отношения населения, без организованной самодеятельности и поддержки с его стороны, самые лучшие начинания земства – санитарное благоустройство селений, борьба с детской смертностью, приюты-ясли, горячие школьные приварки...» [357, с. 216].

Під час аналізу звітної документації виявлено, що на Миколаївщині працювали станові притулки для малолітніх. Так, Товариство допомоги робітникам міста Миколаєва, які залишилися без заробітку, та їхнім родинам у 1906 р. відкрило школу та притулок для малолітніх. Вже наступного року у притулку було 140 вихованців, яких розділяли на три стани: козаки, селяни, міщани [240, с. 3].

Опіка над сиротами була одним з напрямків діяльності Товариства допомоги бідним євреям міста Миколаєва [237, с. 3]. Такого висновку можна дійти, аналізуючи звітну документацію цієї установи. В одному зі звітів

подано інформацію про додаткові шляхи фінансування закладу – влаштовано благодійну виставу 8 грудня 1901 р., яка принесла 529 руб. 85 коп. прибутку, та благодійний вечір у міському зібранні 3 лютого 1902 р. [239, с. 25]. У звіті за 1906 р. знаходимо інформацію, що восени цього ж року товариство відкрило пересувний шкільний музей, який почав обслуговувати безкоштовні єврейські школи, що отримували субсидії від товариства. Частину грошей на влаштування музею надав Санкт-Петербурзький комітет «Общества распространения просвещения между евреями в России» [231, с. 13].

Метою Товариства допомоги дітям нужденних робітників міста Миколаєва було надавати матеріальну допомогу дітям шкільного і дошкільного віку. Товариство у 1906 р. відкрило притулок для малолітніх та безкоштовну початкову школу. У звіті товариства йшлося, що школа розраховувалася на 30 чоловік, хоча вже через рік існування згадується цифра понад сто учнів [240, с. 2]. Окрім навчання, в школі приділяли увагу влаштуванню свят, що мало підтримати моральний дух нужденних дітей. Оскільки на Миколаївщині не було спеціальних дитячих медичних закладів до 1917 р., товариства займалися й наданням медичної допомоги [471, с. 118]. Також дітьми опікувався медичний персонал (надавалися безкоштовно ліки, в період епідемій дітей підтримували «правильним» харчуванням), найбільшій отримували одяг, надавалися елементарні уроки гігієни, ведення домашніх справ (окремо для хлопців і дівчат), викладалися основи рукоділля [227, с. 3].

Одним із негативних наслідків бездоглядності стало пияцтво серед підростаючого покоління. З 1896 р. у Миколаєві функціонував «особый комитет попечительства о народной трезвости». У 1906 р. при Миколаївському товаристві допомоги дітям нужденних робітників було відкрито безкоштовну школу-майстерню, на функціонування якої комітет виділяв гроші [232, с. 15]. Пізніше комітет розширив сферу своєї діяльності. На період літніх канікул для дітей влаштовували садок-школу, щоб запобігти негативним наслідкам бездоглядності. Щоденно цей садок відвідували 300–400 дітей, але недостатнє фінансування дозволяло забезпечити елементарним харчуванням лише 90

найбідніших дітей. Ці діти щоденно отримували по склянці молока і скибці чорного хліба [232, с. 18]. Установи такого типу підштовхували населення не залишатися байдужими до дітей, які опинилися в умовах впливу вулиці, та запобігати розповсюдженню хуліганства, крадіжок, пияцтва.

Практика передачі дітей на вигодовування була досить розповсюдженою і заохочувалася на Херсонщині. За даними звіту притулку вихованців при Херсонському богоугодному закладі, у 1891 р. за дітей віком від 2 до 10 років видавали від 1 до 3,5 руб. Годувальницям надавали можливість залишити собі дитину, якщо та могла представити посвідчення щодо наявності: православного віросповідання, потрібного майнового становища, доброї поведінки. [247, с. 2]. Від годувальниць вимагали належного ставлення до дітей «и за страх, и за совесть» [494, с. 214–215].

Збереглися звіти земських зборів на Катеринославщині. У місті лише з березня 1914 р. працювало «Уездное Попечительство Детских Приютов ведомства учреждений Императрицы Марии» [223, с. 199]. У звіті Верхньодніпровського повітового земського управління за 1912 р. повідомлялося: «Богоделень и приютов в Верхнеднепровском уезде еще нет, но по инициативе Уездного Земства, по постановлению Уездного Земского Собрания 1912-го года, в городе Верхнеднепровске предположено уже открытие Детского Приюта в память 300 летия празднования Дома Романовых, для которого Городским Управлением отведено очень удобное место, площадью в 1,5 дес., рядом с земской больницей, и предложен находящийся в его распоряжении капитал на благотворительные цели в сумме 641 руб.97 коп.» [223, с. 199]. Земські збори фіксували суми, які направлялися на благодійну діяльність дітям. За даними звіту складено таблицю (додаток У).

Аналізуючи звіти Товариства піклування про жіночу освіту, заснованого у Катеринославі у 1870 р., за 1889–1890 рр. знаходимо замітку щодо прогресії кількості членів товариства зі 105 до 171 особи. Також у документі відзначено, що приватні пожертви за 1889 р. значно перевищували державні: 1365 руб. – від приватної особи, 1200 руб. – від міської думи, 800 – від

Катеринославського губернського земства [234, с. 5–8]. Таким чином, приватна ініціатива у справах опіки посіла перше місце.

Проаналізовано звіти «Олександрівського відділу попечительства Государині Імператриці Марії Федорівни про глухонімих». З 1908 р. школи для глухонімих дітей, підзвітні імператриці, було включено до переліку закритих навчальних закладів із певними пільгами [12, арк. 106–106 зв.]. Дані діловодних матеріалів Держархіву Запорізької області свідчать, що Олександрівська повітова земська управа фінансувала місцеве товариство піклування про підкидьків, товариство піклування про дітей, дитячих притулків [15, арк. 24–25].

Перша світова війна вдарила як проблемі бездоглядності та безпритульності дітей, так і змусила дітей приміряти на себе роль дорослих. Так, за підрахунками Ю. Джумиגי, згідно з матеріалами звітів фабричних інспекторів Петрограду за 1914 р., кількість малолітніх та підлітків у складі робітників Російської імперії значно зросла на 3,7% та 3,8% відповідно [470, с. 378]. Велика кількість дітей як військових, так і звичайних громадян, яких зачепило лихо війни, залишалися напризволяще. З метою надання даху над головою постраждалим дітям у місті Катеринослав 12 липня 1915 р. розпочинає свою роботу гуртожиток для дітей солдат, підконтрольний товариству «Детский городок» [233, с. 3–4]. У звіті товариства за 1915 р. вказано, що фінансування закладу відбувалося за рахунок відрахувань з офіцерських жалувань, а також з пожертвувань нижчих воєнних чинів [233, с. 3–4]. За даними звітів, для дітей військовослужбовців влаштовувався пільговий проїзд у міському транспорті, розпочато будівництво здравниці на Південному березі Криму за кошти Всеросійського збору [7, арк. 3, 6, 11, 12; 9, арк. 71].

Увагу дослідника привертають фінансові звіти опікунів, в котрих детально викладено усі витрати на дітей за певний проміжок часу. Яскравим прикладом є справа 76 фонду 292 Держархіву Миколаївської області «Финансовый отчет опекунов над имуществом Гончаровых и повестки

компаний по обревизировании дел суда (1881)». В документі позначалася дата грошових витрат, їх обсяг, наявність квитанцій та власне призначення. Мета витрат була різноманітною, досліджуючи названий вище документ, знаходимо наступні приклади: «уплочено учителю за содержание и учение Григория Чуйкова за пол месяца 17 руб., ...уплочено извозчику, ... отослано в Москву наследнику Василию Гончарову, ...записано на приход, ...уплочено мещанке ... за очистку ея рабочими помойной ямы ... 15 руб., ...выдано малолетнему Григорию Чуйкову в день праздника его ангела для церкви и на его детские расходы 1 р.50 коп., 2 руб., ... к зубному доктору и окулисту [43, арк. 3–41].

Для сільської місцевості розгляд звітів опікунів був прерогативою сільських сходів. Однак, скликали схід для розгляду подібних справ найчастіше в разі досягнення вихованцями 17-річного віку, з метою звільнення опікунів від своїх повинностей. В результаті складався документ – «приговор сельского схода». Таким прикладом виступає «приговор» Катошинського сільського сходу, винесений «нижеподписавшимися Екатеринославской губернии и уезда, Анастасьевской волости крестьяне села Катошино, состоящего из 93 домохозяев, имеющих право голоса на сходе...» за підписом і печаткою сільського старости [1, арк. 16]. Огляд діяльності училища-хутора для глухонімих дітей в Олександрівську дає підстави стверджувати, що дітей селян були теж відкриті школи-хутори без відриву від родин [11, арк. 3–3 зв.].

«Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1916–1917 гг.», що за своєю приналежністю не відноситься до звітів благодійних організацій, наводить жахливі статистичні дані щодо кількості дітей в дитячих будинках та їх смертність. Так, за 1916 р. Херсонська губерньська земська управа прийняла до притулку 514 дітей (померло – 392), на 1 січня 1917 р. їх загальна кількість становила 1343 [202, с.22].

Таким чином, звіти дитячих закладів опіки та приватних осіб (найчастіше – опікунів) найбільш широко описують проблеми піклування над

дітьми краю саме в ХІХ ст., набуваючи розповсюдження як вид документів діловодства. Інформація, що міститься в них, досить різностороння і описує усі сфери діяльності закладів опіки, головним чином - досягнення в питаннях піклування над дітьми. Даний вид джерел, з одного боку, є невичерпним за змістом інформації, з іншого – варто враховувати обережність його аналізу, перевірку достовірності представлених фактів. На підтримку останнього, варто наголосити, що дані документи підлягали оприлюдненню з метою залучення якомога більшого числа благодійників, що пояснює певне корегування даних. В той же час, досліднику важко знайти документи-відповідники для співставлення інформації. Цей факт залежить від проблеми збереженості джерел, їх розпорошеності. Альтернативою виступають періодичні видання, в яких могли друкуватися документи. Яскравим прикладом можуть слугувати матеріали видання «Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям» [139]. Звіти виходили також окремими виданнями у вигляді невеликих брошур. Проте, більшість звітів являються неопублікованими та зберігають у фондах архівів, зокрема – фонди 96, 273 та 440 Держархіву Одеської області та 292 Держархіву Миколаївської області. В результаті аналізу 48 звітів, які стосувалися дитячих благодійних товариств Півдня України, лише 6 з них опубліковані в періодичних виданнях [139; 153; 247; 257–259]. Інформативний потенціал даного підвиду джерел досить широкий. Звіти подають інформацію про вирішення нагальних питань у сфері благодійності шляхом обговорення членами товариств, склад даних товариств, фінансову ініціативу учасників, актуальні проблеми дитячих закладів опіки.

Цікавим джерелом діловодної документації виступають відомості. Наприкінці ХVІІІ – ХІХ століть відомості іменувалися звітними та носили відповідний характер. Серед документів 440 фонду Держархіву Одеської області зустрічаємо звітні відомості з такими назвами: «Учиненная в Тираспольской Дворянской опеке состоящих в опекунских управлениях сиротских малолетних именях. Сентября 1800 года», «О состоящих в ведении сеи а под управлением определенных опекунов сиротских именях.

Учинена Декабря 1800 года» та ін. [44, арк. 14, 21]. Документи даного виду відображають ситуацію в маєтках сиріт, які були передані, після смерті батьків, в управління опікунам. Найчастіше в подібних відомостях міститься детальний опис майна малолітніх, характеристика його стану. Крім того, відомості склалися як до моменту прийняття маєтку під опіку, так і після, маючи на меті відобразити роботу опікунів, стан ведення ними господарської діяльності. Прикладом складення відомості до потрапляння маєтку під опіку виступає наступний документ: «Умершего капитана Антона Белого наследников малолетних. Михаила, Назара, Исидора Белых, разное звериное имение составляет большей частью в скоте. Скота рогатого коров и телиц 15, бугаи и волов ...14, овец штук 243 и разная хозяйственная рухлядь. Оного питомца опекун помогут капиталы скота, которой к тому ... к определено сеи опеки, означе... малолетних от роду быть первому 9, второму – 6, третьему – 3» [44, арк. 22].

Опікуни могли отримувати під свій контроль навіть цілі поселення з наявним не лише майном, а й населенням. В процесі роботи опікуни звітують перед органами опіки про стан ведення господарства у формі відомості (додаток М). Поряд зі значним пластом службового діловодства, існували документи, призначені для особистого користування. Дана група джерел називається особистим діловодством і призначена для характеристики окремих осіб, родин або певних закладів опіки.

Для висвітлення питання безпритульності та бездоглядності на Півдні України у другій половині XIX ст. розповсюдженими були документи, що становлять групу організаційно-розпорядчого діловодства. Серед них – протоколи засідань різних добродійних установ та організацій. Як правило, протокол – це документ, який повністю цитує все, що відбувалося на засіданні. Структура протоколу не була усталеною, як на сьогоднішній день. Найчастіше протоколи містили дату проведення засідання, імена присутніх, повне описання стану дитячого закладу, про який іде мова, наприкінці – обговорення головних проблем закладу.

Найбільш інформативними виступають протоколи засідань дитячих притулків. Інформація, яка міститься в подібних документах, досить різноманітна: загальна кількість опікуваних у притулку, режим установи, педагогічний склад, питання виховання та навчання, побутові та фінансові питання. Наприклад, протокол засідань дирекції Миколаївського дитячого притулку (1911–1919 рр.) повідомляє про загальну кількість вихованок за 1911 р. – 120, для яких у 1912 році збудували власну лікарню [107, арк. 3, 29].

Збереглися протоколи засідань Товариства піклування за хворими дітьми міста Одеси. Документи містять інформацію щодо пожертвувань на будівництво станції для лікування хворих дітей з боку графа М.Д. Толстого у вигляді надання земельної ділянки під будівництво [278, с. 15]. Однак, не всі діти, які потрапляли на лікування, отримували його безкоштовно. У протоколі зборів товариства за 1890 р. вказано, що менше половини дітей, які лікувалися на станції, отримували лікування цілком безкоштовно, більша ж частина дітей вносила певну суму власних коштів [278, с. 15].

Освіта визначалася першочерговою задачею держави в культурній сфері [431, с. 5]. На засіданнях добродійних товариств не менш важливою темою було обговорення питання успішності учнів. Таку інформацію надають нам протоколи зборів «Питомника славянских девиц» за 1913 р. Усього в закладі на зазначений час перебувало 13 вихованок. Серед дівчат не було абсолютних відмінниць, однак усі вони мали «відмінно» з поведінки. Найкращим знали Закон Божий. Серед інших предметів, які вивчалися, були: російська мова, арифметика, алгебра, геометрія, географія, космографія, історія, «естественная история», фізика, хімія, педагогіка, гігієна, анатомія, французька мова, німецька мова, чистописання, малювання, рукоділля, танці та гімнастика, увага, поведінка, старанність [86, арк. 1].

Гостро стояла проблема зі збільшенням числа дітей-підкидьків, особливо наприкінці XIX ст. Як прописано в протоколах засідань різних товариств опіки та піклування, матері йшли на хитрість, аби залишити дитину. Так, у 1896 р. наглядачеві денного дитячого притулку та притулку «Ясла», місцем

розташування якого був історичний район Одеси Слободка Романівка, повідомлялося, «что 1 дня сего октября неизвестная женщина, назвавшаяся Исаковой, принесла в приют «Ясли» для присмотра девочку и заявила, что она живет на Болгарской улице в доме Юрковского №72 и что ребенок девочка по имени Зина от роду имеет 1 год и 1 месяц, просила присмотреть за ребенком и вечером она возьмет ребенка, так как днем она занята поденной работой. Но, между тем, Исакова до настоящего дня за ребенком не явилась» [85, арк. 60–60 зв.]. Дитину в притулку доглядати не було можливості через нестачу фінансів. Постало питання про відправлення дівчинки до Міського притулку для призріння немовлят, що й було виконано.

Основною причиною, яка змушувала батьків залишати своїх дітей, була фінансова незрілість. Однак, траплялися випадки, коли батьки (або один із батьків) все ж не відмовлялися від власної дитини, а віддавали її в притулок лише на вигодовування, або на утримання в період їх роботи. Так, після смерті дружини Андрія Антиповича Анісімова (жителя міста Одеса) Степаніди Антонівни Анісімової залишилася маленька дівчина чотирьох місяців, яку батько не мав змоги вигодувати. Також залишилося ще троє дітей. В протоколі, присвяченому розгляду цієї справи, йдеться про задоволення потреби батька у вигодовуванні дівчинки за допомоги органів опіки [85, арк. 168].

Збереглися протоколи засідань окремих державних установ, у яких питанням опіки приділено другорядну роль. Так, попечителька Херсонського дитячого притулку дружина губернатора баронеса А. фон Гревеніц звернулася до членів присутствія з торгівельних справ із закликом робити пожертви на її притулок і загалом жертвувати на заклади соціального утримання дітей в повіті [106, арк. 100; 103].

Таким чином, протоколи засідань органів опіки та піклування несуть цінну інформацію як щодо життя вихованців в закладах опіки, так і щодо влаштування дітей в дані заклади, причини розповсюдження явищ дитячої безпритульності та бездоглядності.

Для XIX ст. розповсюдженими стають журнали засідань, які являють собою форму фіксації обговорень та рішень. На відміну від протоколів, журнал фіксував хід засідання більш скорочено, а саме: поставлене питання, думки сторін, прийняте рішення. Журнали, як обліковий вид матеріалів діловодства щодо дитячої безпритульності та бездоглядності, надають відомості про заснування, напрямки роботи, кількість вихованців та опікунський склад сиротинців, кошторис видатків і доходів.

В XIX – на початку XX ст. активно відкриваються окремі заклади для дітей із різними фізичними вадами. Подібним закладом було училище-хутір для глухонімих дітей в місті Олександрівську (нині Запоріжжя) Катеринославської губернії, засновником якого був міський голова Фелікс Францович Мовчановський. Цей заклад опікувався не лише дітьми з повноцінних сімей. За інформацією одного з «Журналов» засідань Катеринославських губернських земських зборів за 1913 рік зі 156 дітей, що навчалися в училищі, 80% були вихідцями з селянських родин, при чому кожна родина давала «подписку», що діти перебуватимуть в училищі протягом 8 років без «отпущений» [175, с. 266]. Цей факт виступає свідченням того, що більшість із цих дітей не мали належного догляду з боку батьків, які, у свою чергу, мушили більшість свого часу віддавати роботі. Щодо чисельності вихованців, то у 1913 році в Олександрівському училищі-хуторі перебувало 156 дітей [175, с. 266].

Крім того, журнали засідань місцевих органів влади містять інформацію й про фінансову підтримку нужденних єврейських дітей. Зокрема, в журналі засідань Катеринославської міської думи за лютий 1903 р. знаходимо запис: «Екатеринославские купцы Меер, Абрам, Вульф, Герш Добрускин внесли в кассу городской управы 2 билета закладных с выигрышами листа Государственного Дворянского Земельного Банка... в пользу бедных еврейских мальчиков на учение вне Талмуд-Торы» [423, с. 45].

Класифікувати джерела даної групи досить складно, оскільки не було чітко визначених критеріїв за якими обирали той чи інший вид документів.

Іншими словами, документи різних видів могли створюватися з однією й тією ж метою, нести в собі однакові вимоги, а за змістом – належати до різних підвидів. Однак, серед усіх документів діловодства виділимо основні види: листування, рапорти, відношення, «прошення», протоколи, журнали, телеграми, звіти, відомості, заяви, розписки, підписки. Складно організувати дані документи за групами, оскільки для зазначеного періоду стерті межі правил оформлення документації, тому в даному переліку є як документи службового, так і особистого діловодства. Нами представлена діаграма щодо співвідношення кількості різновидів документів (додаток Г).

Комплекс діловодної документації, який сформувався в результаті управлінської діяльності опікунських закладів, приватних дитячих установ, належить до найчисленніших і найбільш інформативних у джерельному відношенні різновидів діловодних матеріалів. Чітке розуміння умов його формування, специфіки функціонування, а також особливостей його внутрішньої структури, змістовного наповнення, рівня достовірності зафіксованої інформації дозволяє більш відповідально поставитися до залучення журналів, звітів, «прошений» в якості історичного джерела. Група діловодної документації виступає найінформативнішим з наступних питань: устрій сиротинців, заняття вихованців, освітні питання, роль піклувальників у подоланні явищ безпритульності та бездоглядності. Джерела містять інформацію щодо чисельності сирітських установ, національної приналежності вихованців цих закладів, появи вихованців у притулках та засоби роботи з ними, еволюцію установ дитячого типу. Складність, під час дослідження вказаного комплексу джерел, викликає їх розпорошеність по архівним установам регіону, втрата багатьох документів. Крім того, важливо пам'ятати про призначення цих документів та мету їх створення, що пояснює їх масовість та структурність. Звітна облікова документація визначилися низьким рівнем аутентичності та достовірності, що пояснюється метою створення документів. Проте, без використання документів діловодства неможливе повноцінне дослідження діяльності закладів опіки на території

Півдня України в боротьбі з подоланням явищ дитячої безпритульності та бездоглядності.

3.2. Відображення стану системи опіки дітьми у статистичних джерелах

Для вивчення історії дитячої безпритульності та бездоглядності Півдня України велике значення мають статистичні джерела та довідкові матеріали. Вони охоплюють досить різноманітні за змістом і формою відомості, які виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження обліку та звітності, були утворені для святкування ювілейних дат міст як описи історії краю. Даний вид джерел має надзвичайно багато різновидів залежно від того, в яких галузях вона застосовується. Статистичні відомості виступають досить точним інструментом пізнання процесів у суспільстві.

Статистичні джерела до вивчення дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України доцільно розділити на два періоди: для першої половини XIX ст. переважають статистичні описи, у 70–80-х рр. XIX ст. з'являється земська (відомча) статистика. Документи обох періодів мають характерні ознаки: 1) належність до двох джерельних родів – документального та описового, що зумовило наявність статистичної та описової частин; 2) варіативність якісних та кількісних ознак; 3) наявність елементів статистичного та географічного оброблень; 4) наявність обов'язкових структурних елементів; 5) використання великої кількості першоджерел; 6) залучення для виконання проекту на різних етапах певної категорії службовців [512, с. 28–29].

Велику цінність для джерелознавчого дослідження являє «Новороссийский календарь». Видання виходило в Одесі у 1834–1893 рр., в ньому містилася уся нагальна й необхідна в повсякденному житті інформація. В виданні наводиться хронологічний перелік важливих подій, пов'язаних із Новоросійським краєм і Бессарабією. Особливо цікавий короткий каталог-

путівник, в якому в алфавітному порядку перелічено найбільш великі й історично цікаві міста і місцевості краю. Подібного роду зібрання актуальної інформації завжди мають велику історичну цінність, оскільки являють структуру державної влади в провінції, дають інформацію, хто в даний час займав ті чи інші державні та громадські посади.

В одному з видань Новоросійського календаря представлено інформацію про відкриття в м. Катеринославі у 1859 р. при дитячому притулку нічліжного відділення. Найпомітнішу роль при цьому відіграла піклувальниця Г.О. Струкова, яка посідала місце члена Губернського піклування дитячих притулків [188, с. 391]. Зазначається, що після розширення притулку збільшується й кількість персоналу. Так, у наглядки з'явилася помічниця П. Трухницька, яка не була дворянкою, а представляла міщанський стан [189, с. 406].

У Катеринославській губернії у розглянутий період був відкритий ще один дитячий притулок, підконтрольний Відомству імператриці Марії. Сталося це в 1859 р. в м. Новомосковську. Такі відомості збереглися в «Новороссийском календаре», який вийшов у 1863 р. [190, с. 207]. Притулок отримав назву Олександрівського. Біля його витоків стояли титулярний радник А. Лебедєв і купці С. Петренко та А. Мінаков, що пожертвували сумарно понад 3 тис. 500 руб. З них 2 тис. руб. були покладені в банк як основний капітал для забезпечення існування добродійного закладу [190, с. 208]. До 1863 р. дитячий притулок у Новомосковську розміщувався в найманому будинку. Проте, зусилля його попечительки Олександри Андріївни Короленко та доглядки Пелагеї Семенівни Патракеєвої привернути увагу закладів опіки до вирішення питання щодо придбання постійного приміщення для притулку, увінчалися успіхом. Для притулку було придбано невелику садибу з будинком, надвірними будівлями та прилеглою територією. Оскільки Новомосковськ не був ані заможним, ані густонаселеним містом, кількість безпритульних дітей не набагато перевищувало 10 осіб, причому всі вони були сироти, які не мали засобів для існування.

На сторінках видання знаходимо інформацію про Одеський міський будинок для сиріт. Так, у 1834 р. в ньому опікувалися вже 100 вихованців. Заклад давав початкову освіту і сприяв отриманню професійних навичок. На утримання будинку для сиріт Одеський приказ щорічно виділяв 20000 руб.. [186, с. 128]. Простежуючи інформацію щодо кількості вихованців, скажемо що через два роки їх було вже 119 [187, с. 130]. Гостро поставала проблема з медичним забезпеченням. На той же 1836 р. в одеській лікарні було 79 малюків [187, с. 131].

У розв'язанні даного питання не обійтися без енциклопедичних видань. Даний тип джерел надає інформацію не лише стосовно економічних та організаційних питань закладів опіки та піклування, часто енциклопедії виступають носіями правових основ діяльності даних організацій. Поширеним було оприлюднення загальних основ діяльності сирітських будинків. Наприклад в одному з енциклопедичних видань містилося «Положение» 1836 р., що стосувалося роботи сирітських будинків [138, с. 419]. Багато інформації відносно відкриття певних закладів опіки знаходимо в географічних довідниках та словниках. Наприклад, «Географическо-статистический словарь Российской империи» повідомляє про відкриття в Херсоні Миколаївського дитячого притулку у 1852 р. та виховання в ньому виключно дівчат [345, с. 499].

Свідчення наявних видів описових статистичних джерел повноцінно доповнюють земські статистичні матеріали. Особливу цінність дані джерела представляють наявним соціально-економічним аналізом населення південного регіону, станом освіти та наявністю благодійних закладів, їх кошториси. Можливим є відстеження факторів формування групи соціально незахищених дітей, заходів місцевих органів влади та приватної ініціативи у подоланні даного явища. Здійснення статистиками індивідуального підходу до укладання описово-статистичного джерела, робить кожен з них унікальним з точки зору історії формування та розвитку закладів опіки на Півдні України. Видання відрізняються формою подання матеріалу та його детальністю.

Детальний розгляд даної групи джерел забезпечить можливість порівняння відомостей і визначення на цій основі найбільш достовірних.

Завдяки інформації, яку подають дані видання, отримуємо численні дані щодо фінансових видатків земств на справи благодійності та боротьбу із безпритульністю та бездоглядністю. Губернські земства витрачали на організацію суспільної опіки значно більшу частину свого бюджету, ніж повітові. В південних губерніях у 1907 р. ними було асигновано: у Таврійській – 10 %, Херсонській – 4,93 %, Катеринославській – 3,2 %, [346, с. 138–139].

Деякі історичні джерела можуть містити в собі статистичні дані, подаючи їх при цьому нецілеспрямовано. Так, наприклад, у справах Одеського Міського Притулку для піклування про немовлят за 1895 р. міститься цікава інформація про дітей, яких залишили у притулку: «в том, что ... трехмесячного сына обяыываюьсь взять из Приюта обратно на свое попечение по достижении им годовичного возраста Леонида Кирилова» [85, с. 121]. Спираючись на наступні данні, не важко підрахувати, що за вказаний рік таких немовлят було вісім [85, с. 122–129]. За цей же рік маємо відомості і про усиновлених дітей, кількість яких сягнула 26 [85, с. 130–155]. Таким шляхом можна підрахувати кількість дітей прийнятих до дитячих притулків внаслідок смерті батьків або якщо батьки залишили дитину, не маючи змоги її виховувати. На жаль, статистичні дані щодо останніх показників досить високі і не завжди підлягають точному підрахунку. Дітей залишали не тільки в дитячих будинках внаслідок відмови від них, частими були випадки, коли дітей знаходили просто на вулиці або підкинутими. Загальна кількість дитячих закладів опіки різного спрямування на 1902 р. становила 1896 [337, с. 383–384].

Натомість, класичним статистичним джерелом виступає «Книга для подкидышей за 1910 год», в якій зафіксовано більше 500 покинутих дітей [46]. Аналогічні збірки В Держархіві Одеської області (фонд 96) демонструють критичну ситуацію з покинутими дітьми у 1879–1924 рр., проте вони не дозволяють зробити точні статистичні підрахунки, через недоступність читачеві.

Довідкові видання виступають історичними джерелами, аналіз котрих необхідний для реконструкції повної картини дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України. Серед видань даного типу в першу чергу варто відзначити «Памятные книги» — офіційні щорічні довідниками в Російській імперії. Виходили з середини 30-х рр. XIX ст., видавалися органами внутрішніх справ. З позиції джерелознавчого аналізу, пам'ятні книжки зберігають цінну інформацію стосовно динаміки соціального складу населення, занять населення, претворень в економіці, культурі, побуті. В різних губерніях видання мали свої особливості, але переважно в більшість складалася з наступних розділів: 1) адрес-календарі (перелік усіх губернських установ та організацій із особовим складом); 2) адміністративні довідники (адміністративний поділ, засоби зв'язку, сполучення, промислові та торгові підприємства, заклади освіти та культури, лікарні і т.д.); 3) статистичні огляди; 4) навчально-краєзнавчі довідники.

Стосовно питання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України, пам'ятні книжки мають неоціненне значення. Хронологічно джерела даного виду, представлені в дослідженні, датуються останньою третиною XIX – початком XX ст. Даний вид джерел надає не лише перелік закладів опіки та піклування, благодійних організацій, а й надає певні статистичні відомості, дані стосовно устрою та функціонування даних закладів. Так, «Памятная книга Херсонской губернии на 1910» зберігає свідчення відкриття Миколаївським товариством у притулку для дітей старшого віку народної школи за статутом 1828 р. Дана подія датується 28 жовтня 1903 р. [266, с. 37].

Окрім цього, даний вид джерел може містити непряму інформацію. Наприклад, «Памятная книжка Херсонского городского общественного управления на 1878 год» яскраво демонструє, що Міністерство внутрішніх справ виступало координатором процесу опіки та піклування, включаючи, в першу чергу, фінансові потоки. Підтвердженням цього факту був циркуляр херсонського губернатора від 10 лютого 1878 р. за №16 [265, с.56–58].

Пам'ятні книжки подекуди навіть слугували своєрідним джерелом для відзначення щедрих благодійних вчинків, з метою донести корисні діяння загалу та увічнити їх. В 70-і рр. XIX ст. Наталя Іванівна Гладкова (вдова місцевого купця) поблизу Михайлівського монастиря збудувала притулок для 50 хлопців. За її ініціативи на території закладу звели домашню церкву. На утримання даного закладу було внесено в Державний банк величезну, за тодішніми підрахунками, суму – 103200 руб. Дана подія зафіксована у «Памятной книге Одесского градоначальства на 1879 г.» і виступає прикладом виявлення значного інтересу з боку філантропів до питань опіки та піклування над дітьми [263, с. 52].

В деяких губерніях пам'ятні книжки видавалися не в повному обсязі. Найчастіше в подібних випадках вся інформація знаходилася в адрес-календарях. Історія видання адрес-календарів починається з 60-х рр. XVIII ст. Можна виділити два види адрес-календарів: загальноросійські та обласні (губернські). Видавництво загальноросійських адрес-календарів знаходилося у віданні канцелярії Імператорської Академії Наук. Інформацію для адрес-календарів збирали автономно, що пояснює складність у виборі методики аналізу даного джерела. Поряд із цим виникає проблема повноти видання.

Адрес-календарі представляли собою як окрему частину пам'ятної книжки, так і видавалися окремо. Подібні видання починалися церковним календарем, далі подавали основну інформацію по міністерствам та відомствам (включаючи розділ «благодійні заклади та товариства»), підрозділи обов'язкові постанови та довідковий відділ [115–118]. Прикладом такого видання є «Путеводитель и адрес-календарь г. Николаева». Даний адрес-календар несе цінну інформацію відносно дат заснування дитячих закладів опіки. Так, у 1845 р. розпочало свою роботу Жіноче благодійне товариство у м. Миколаєві [335, с. 25]. «Адрес-календарь и справочная книжка города Николаева» - це довідник органів державної та місцевої влади, установ та організацій. У виданні знаходимо численні статистичні дані по кількості

опікуваних дітей. Миколаївське благодійне товариство на 1900 р. здійснювало опіку над 138 дітьми молодшого віку та 139 – старшого [115, с. 180].

Подібну інформацію знаходимо й у Херсонському адрес-календарі на 1896 р. У 60-і рр. XIX ст. роботу розпочало Херсонське благодійне товариство, а вже у 1871 р., за сприяння дружини генерал-майора Старинкевича, прийнято статут товариства [389, с. 79]. Під опікою цього товариства у 90-і рр. XIX ст. відкрито вже згадуваний Будинок працелюбства, заснований за сприяння М.О.Олів.

Звичайно, найбільше відомостей адрес-календарі надавали відносно розташування закладів опіки та піклування: у 1915 р. Одеське товариство виправних притулків розташовувалось на розі Хуторської вулиці та Високого провулку, будинок № 11, а виправний притулок – у власному будинку на Великій Фонтанській дорозі [127, с. 403], Одеське товариство опіки над хворими дітьми у 1917 р. знаходилося на Старопортофранківській вулиці, 38 [128, с. 82]. Вже у 13-му розділі адрес-календаря Одеського градоначальства на 1900 р. «одесское городовое попечительство детских приютов нараховувалася близько 50 закладів і товариств, що сприяли допомозі безпритульним і бездоглядним дітям із адресами та координатами почесних членів, вихователів, піклувальників [121, с. 214–272].

Довідкові видання також представлені географічними та історичними довідниками, словниками. Серед даних підгруп важливо виділити видання загального спрямування та ті, які були присвячені виключно питанням благодійності. Складність аналізу даних джерел полягає у розбіжності даних у різних виданнях. Важливим є знайти істину, опираючись на аналіз кількох історичних джерел. Наприклад, у різних виданнях стосовно благодійної діяльності на Півдні України існує розбіжність з приводу дати заснування першого в українських губерніях дитячого закладу Головного опікуництва дитячих притулків (місто Катеринослав). Видання першої половини XIX ст. вказують на дату 16 грудня 1841 р. [155, с. 61], у другій половині XIX – на початку XX ст. – 14 грудня 1840 р. [134, с. 231].

Зрештою, найбільш повним довідником щодо питань опіки та піклування над дітьми є видання «Благотворительные учреждения Российской империи (составленные По высочайшему повелению Собственной е. и. в. Канцелярией по учреждениям императрицы Марии)». Дане видання послуговується трьома томами. Найбільш інформативно стосовно вказаної проблематики є другий том. Алгоритм, за яким подано інформацію по кожній філантропічній установі, наступний: 1) рік заснування, 2) відомче підпорядкування, 3) нерухомість, 4) капітали, 5) поточні коти та витрати (за 1898 р.) [135–137].

Загальні довідкові видання направлені на огляд усіх галузей діяльності людини за певний проміжок часу, тому питанням благодійності в них надається мало інформації. Так, довідкове видання «Весь Екатеринослав» вміщує підрозділ «Благотворительные и другие учреждения», де подано дані про Катеринославське губернсько попечительство дитячих притулків, у віданні якого були 100 вихованців дитячого притулку, подавався перелік членів-піклувальників та вихователів [113, с. 312].

«Только тогда может получиться обеспечение дело призрения, если повсюду в городе бедный, действительно нуждающийся, будет найден теми, которые помогут, убедятся в его бедности, оказывать ему, прежде всего элементарное пособие и затем рекомендовать его для призрения тем обществам или учреждениям, которые делают своей задачей определить вид призрения» [410, с. 124–125]. Дане висловлювання знаходимо в одному з сучасних довідкових видань. Загальні статистичні дані щодо кількості благодійних установ також представлені в джерелах даного виду, хоча показники в них базуються на загальноімперських підрахунках. Відомство закладів імператриці Марії Федорівни першим узяло під свою опіку усі виховні будинки та освітні заклади для дітей. У 1855 р. під його контролем було 365 навчальних і благодійних організацій, а у 1900 р. – більше 500, причому загальна кількість вихованців у дитячих будинках, лікарнях та богадільнях перевищувала 60 тис. осіб. [410, с. 24].

Таким чином, вказані збірки виступають репрезентантом типових «реєстрів» благодійних товариств та організацій в регіоні. Завдяки їх комплексному аналізу є можливим порівняння даних по кожній губернії. Крім того, даний вид джерел є прекрасним доповненням у плані порівняння статистичних даних.

Своєрідною групою статистичних джерел є «обзори» діяльності благодійних закладів, які також мають направленість загальну та спеціальну (огляди благодійних товариств, установ опіки та піклування). Даний вид документів демонструє напрямки діяльності опікунських установ: заняття в сиротинцях, шляхи фінансування, інформація про почесних членів [200, с. 79–85]. Часто огляди були направлені на висвітлення діяльності конкретного органу управління чи закладу. Так, на початку ХХ ст. маємо згадки про діяльність Катеринославського губернського земського попечительства імені Ф. Келлера (граф, герой турецької війни), яке дало старт роботі «Товариства народних дитячих будинків» у 1915 р. [183, с. 157]. Вшановуючи мужність та героїзм загиблого, в обзори повідомляється про масштабність діяльності даного попечительства, активне залучення небайдужих до проблем опіки та піклування над нужденними.

Подібною до другого тому видання «Благотворительность в России» є «Сборник сведений о благотворительности в России с краткими очерками благотворительных учреждений в С.-Петербурге и Москве», виданий Відомством установ імператриці Марії у 1899 р.. Для детальнішого розуміння усіх представлених даних, наведемо приклад таблиці, в якій подано кількість дітей, які користувалися благодійною допомогою в Херсонській губернії, та відповідну кількість закладів, що їй надавали (додаток Ф). Стосовно Катеринославської губернії, представлено 4 заклади, що здійснювали відповідну філантропічну діяльність [339, с. 227–237]. Цінною інформацією у «Сборнике сведений о благотворительности в России» виступає аналіз фінансових витрат вказаними закладами, доходи товариств, наявний капітал, сума членських внесків, загальна кількість прибутків та витрат.

Щорічні огляди відображають механізм потрапляння дітей до притулків. Даний вид джерел дає підстави стверджувати, що вже наприкінці XIX ст. процес передачі дітей до закладів опіки значно спростився. Як доказ, маємо данні відносно Херсонського притулку: 1866 р. – прийнято 7 немовлят, 1898 р. – 584 [392, с. 4].

Цінними, з позиції своєї інформативності, виступають ювілейні видання. Так, «Издание городского общественного управления к столетию города» повідомляє про відкриття в Одесі першого приватного притулку – 24 березня 1835 р. [203, с. 713]. Також у даному виданні знаходимо інформацію стосовно діяльності одного з найбільших сиротинців – Михайло-Семенівського сирітського будинку, включеного у 1883 р. до складу Імператорського Людинолюбного товариства. Місто сплачувало за утримання 50 сиріт 8400 крб., величезною була приватна ініціатива, яка повністю забезпечувала щонайменше 20% вихованців [203, с. 714]. В подібних джерелах можна знайти детальну інформацію відносно організації та діяльності дитячих установ. Перш за все, повідомлялося про початок діяльності притулків, прийняття статутів як товариств опіки, так і підконтрольних їм закладів. Наприклад, «Очерк благотворительной деятельности общества для помощи бедным г. Одессы за 25 лет (1878–1903)» повідомляє про прийняття 14 жовтня 1878 р. статуту «Товариства допомоги бідним Одеси» [260, с. 13–14].

Важливою інформацією, яку можна вилучити із джерел даного типу, є постановка мети діяльності певного закладу опіки. Так, метою діяльності Одеського товариства заступництва відбувшим покарання та безпритульним було протистояти подальшому розтлінню вчорашніх малолітніх в'язнів [154, с. 9–15]. Засоби для досягнення цієї мети вбачалися в бесідах, читанні, роботі. Ювілейні видання, маючи на меті якомога позитивніше висвітлити підсумки проведеної роботи, надавали загальні статистичні дані стосовно опікуваних. Так, Відомство установ імператриці Марії на 1894 р. створювало опіку над 176 притулками для дітей середнього віку (близько 14000 вихованців), в тому числі 4000 вихованців перебували на повному забезпеченні [114, с. 179].

Як відомо, масовими були виплати товариствами грошових підтримок нужденним учням та студентам. За матеріалами описово-статистичного управління по місту Одеса можна зробити підрахунок, згідно з яким на першому місці по чисельності грошових надходжень перебувало Попечительство про бідних студентів (надходження у 1893 р. – 9120 руб.) [203, с.762]. У розрахунку на одного студента – 25 руб. В той же час Попечительство про учнів Маріїнської гімназії у своєму обігу надходжень у 1893 р. показало цифру не значну – 413 руб., а у розрахунку на одного учня – 37 руб.. [203, с. 762].

Ще одним джерелом виступають альманахи – серійні видання, які виходили частіше один раз на рік та за своєю інформативною насиченістю наближалися до календарів-довідників. Даний вид літературного видання був поширеним в Одесі. Альманахи вміщували інформацію про найбільш відомі та колоритні благодійні заклади. Одним із таких закладів був Дитячий притулок імені імператриці Марії Федорівни. Як зазначалося в «Одеському альманасі» на 1894–1895 рр., своє імя заклад отримав лише у 1881 р., хоча свою роботу розпочав ще у 1867 р. [204, с. 46–47]. Факти перейменування на честь видатних діячів, правителів, благодійників мали обов'язково відображатися у виданнях такого типу. Крім того, обов'язковою атрибутикою альманахів була подача інформації про фінансові надходження (іменами ініціаторів грошових вливань), перебудову та благоустрій закладів. Так, наприкінці ХІХ ст. вище згадуваний заклад зазнав фундаментальної реконструкції – було спроектовано двоповерховий будинок з підлогою з білого мармуру, окремими класними кімнатами для різних видів занять рукоділлям, господарські споруди [395, с. 86–89]. Альманахи, як і решта щорічних видань, не містили різкої інформації з критикою діяльності благодійників та не висвітлювали недоліків у їхній роботі, що спонукає дослідника до більш детальної критики даного виду джерел.

Загальнонаукові методи, використані для опрацювання статистичних джерел, дозволили прослідкувати зміни в діяльності окремих благодійних

установ, Спеціальноісторичні методи (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, типологічний) надали оціночне судження стосовно виникнення джерел, їх доповнення, дозволили типологізувати опубліковані джерела. Суто джерелознавчі методи надали можливість класифікувати джерела, вивчити структуру, зміст, інформативні можливості. Інформативний потенціал джерел, які містять статистичні відомості, виявляється важливим для порівняння різних кількісних даних, проведення аналогій між діяльністю різних добродійних організацій. Акцент робиться на незначному фінансуванні дитячих притулків із боку земств. Поряд із цим, дослідження даного питання пов'язано з об'єктивними труднощами, насамперед браком відповідних матеріалів. Отже, аналіз та систематизація описово-статистичних даних про добродійність на Півдні України зроблені на основі дослідження опублікованих історичних джерел.

Загалом, статистичні джерела виступають свого роду описами дитячих закладів опіки вказаного періоду. Завдяки їх вивченню маємо певні аналітичні висновки діячів філантропічного руху XIX – поч. XX ст. стосовно окремих напрямків громадського піклування для покращення ефективності соціального захисту і подолання наявної незахищеності дітей. Даний вид джерел не може виступати в якості самостійного, оскільки не є остаточно достовірним. Врахування цього факту є важливим під час їх аналізу. Однак, численні довідники, словники та географічно-статистичні збірки являються цінним джерелом з позиції загальної характеристики стану опіки та піклування краю. Опираючись на дані з цих джерел, отримуємо базові відомості, без яких неможливий подальший аналіз. Таким чином, описово-статистичні джерела виступають базисом у розв'язанні джерелознавчих питань проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в 60-і рр. XVIII – поч. XX ст.

Висновки до розділу 3

Отже, документи діловодства та статистичні джерела, представлені з позиції джерелознавчого аналізу, являють собою найбільшу як за обсягом, так і за змістом групу джерел. Нами подано класифікацію документів діловодства та представлені найбільш інформативні статистичні видання краю, які зачіпали на своїх сторінках питання дитячої опіки та піклування.

Матеріали діловодства є автентичним джерельним комплексом, оскільки створювалися для внутрішнього користування. Під час аналізу документів за основу брався триетапний метод опрацювання джерел, запропонований А.Л. Шльоцером [418, с. 112]. Отримана інформація дозволяє виявити причини зростання безпритульних дітей, проаналізувати шляхи подолання даного явища. Представлена група джерел відзначається видовою різноманітністю: листування, рапорти, відношення, «прошення», протоколи, журнали, телеграми, звіти, відомості, заяви, розписки, підписки. Діловодна документація звертає увагу дослідника на кількість благодійних установ, їх функціонування, джерела фінансування, заняття вихованців. Документи виступають цінними джерелами, оскільки відтворюють сутність існування благодійних товариств і закладів опіки зсередини, ілюструють ставлення окремих осіб до справ благодійності та піклування в регіоні. Інформативний потенціал статистичних джерел значно вужчий, проте даний вид виступає фундаментом для виявлення структурних підрозділів та їх подальшого аналізу. Складність аналізу даного виду джерел полягає в проблемі його збору та відсутності можливості комплексного аналізу.

В оглядах благодійних товариств наведені відомості про час їх заснування, вихованців, їх заняття, дозвілля. В ювілейних виданнях інформація значно вужча – зазвичай лише час і місце заснування тих чи інших закладів, проте отримана інформація з кількох джерел може порівнюватися та піддаватися критиці. Представлена група джерел не визначається високим рівнем автентичності та достовірності інформації, оскільки деякі показники могли «прикрашатися», проте статистичні матеріали виступають невід'ємним джерелом для отримання саме чисельних показників щодо кількості

безпритульних та бездоглядних дітей на Півдні України, появи нових та реорганізації старих сирітських будинків, їх устрою.

Отже, статистичні матеріали кінця XVIII - початку XX ст., що стосуються безпритульних та бездоглядних дітей Півдня України, надають можливість більш глибоко вивчити питання соціальної історії регіону, політику російського уряду стосовно безпритульних та бездоглядних дітей, простежити темпи розв'язання даної проблеми.

РОЗДІЛ 4.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ТА МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ПРО ОПІКУ ТА ПІКЛУВАННЯ ДІТЬМИ КРАЮ

4.1. Інформативний потенціал періодичних видань

За твердженням вченого Ф. Ступака, «благодійність як суспільний феномен відображає той якісний стан суспільства, коли внутрішня мотивація вчинку із надання допомоги пов'язана не з ідеєю справедливого розподілу і перерозподілу, а з ідеєю солідарності, з усвідомленням того, що бідність і жебрацтво – об'єктивні феномени суспільства» [585, с. 109]. Безумовно, будь-які прояви благодійності «як атрибуту громадянського суспільства», стосовно безпритульних і бездоглядних дітей не могли бути не відображені в місцевій пресі [472, с. 37].

У джерельній базі дослідження дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України провідне місце займають періодичні видання. Даний вид джерел має комплексний і синтетичний характер. По-перше, періодика містить багато форм інформації (документи, статистичні дані, листи, спогади). По-друге, інформація з різних газет надходить до читача оперативно, що говорить про відображення найбільш знакових подій. Широка різноплановість подій, їх неоднозначне висвітлення формують джерельну цінність даного комплексу джерел.

Методика опрацювання періодичного видання вимагає, преш за все, загальної характеристик: причини та умови виникнення того чи іншого періодичного видання, виявлення джерела для пошуку інформації, редакторська політика, цензорська політи, фінансування, тиражування та ін. Крім того, при використанні періодики як історичного джерела враховують суб'єктивізм авторів, який може залежати від ряду факторів: власне бачення журналіста, тиск з боку редакції, політичне замовлення, цензура, інформаційні запити аудиторії. Цікавий підхід для аналізу періодичних видань знаходимо в

роботах А.І. Аكوва. Він пропонує проводити типологічний аналіз джерела за визначенням наступних ознак: первинні (видавець, мета і завдання видання, читацька аудиторія), вторинні (авторство, внутрішня структура), підлеглі (періодичність, обсяг і тираж) [404, с. 16–54]. Дана характеристика джерела є зовнішньою. Щодо внутрішньої характеристики, то тут детально аналізується зовнішній вигляд джерела, структура видання, рубрикація (постійна чи змінна), чи задовольняє видання потреби читацької аудиторії, що може бути здійсненим за допомогою залучення одного номера видання за тиждень, місяць або рік.

Комплекс представленої періодики доцільно розділити на дві групи: газети та журнали. Згідно з прийнятою в джерелознавстві класифікацією періодичних видань за М. Варшавчиком, Г. Боряком, І. Войцехівською, Я. Калакурою, газети та журнали поділяються за профілем (загальні та спеціальні щодо благодійності), масштабом (загальноімперські, губернські, міські, земські, провінційні), періодичністю (щоденні, кілька разів на тиждень, щотижня, кілька разів на місяць, щомісяця) [469, с. 120–122].

Після зняття численних обмежень із періодичних видань Олександром І, у 1804 р. прийнято перше зібрання правил – цензурний статут [453, с. 13]. Поява спеціальної періодики щодо питань філантропії датована другою половиною ХІХ ст., коли суспільство отримало можливість відкрито реагувати на виклики часу. Раніше видань, що цілеспрямовано висвітлювали проблеми знедолених, не існувало. Так, до першої половини ХІХ ст. можна віднести «Журнал императорского Человеколюбивого общества» (1817–1825). На сторінках журналу знаходимо теоретичні статті, присвячені європейському досвіду подолання безпритульності та бездоглядності серед дітей [179, с. 78–85], вітчизняний досвід відомих піклувальників та вихователів [198, с. 20–23].

Чинне місце посідає «Вестник благотворительности», який виходив щомісяця з 1897 по 1902 рр. під редакцією Є.С. Шумигорського. Журнал мав відомчу приналежність – видавався Центральним Управлінням дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії. Видання складалося з

наступних відділів: 1) офіційний відділ; 2) спеціальний відділ; 3) літературний відділ; 4) замітки та повідомлення; 5) хроніка та деяких рубрик. Журнал містив у своєму арсеналі згадку про початок роботи виховного будинку в Москві, який розпочав свою роботу з дня народження імператриці – 21 квітня 1764 р. [147].

«Офіційний відділ» журналу містив інформацію щодо державних розпоряджень у сфері благодійності (постанови уряду, законодавчі проекти), а також повідомляв про опікунську діяльність дворян на Півдні України, призначення їх на посади, запровадження стипендій та ін. Як приклад, у 1897 р. колезький радник Ганзен призначений помічником попечительки Одеського дитячого притулку імені государині-імператриці Марії Федорівни, а рік потому – почесним членом Одеського міського опікунства дитячих притулків [144]. Подібна інформація містилася й у відділі «Хроніка». Наприклад, в одному з номерів «Вестника» в даній рубриці містилася інформація про передачу «Товариству опіки про дітей» в місті Катеринославі будинку в с. Паньківка та пожертвування в розмірі 10 тис. карб. [142]. Окрім того, повідомлялося про запровадження стипендій при навчальних та благодійних закладах. Кошти на виділення стипендії передавали дворяни-попечителі. Так, пожертвування дворянина П.Ф. Родоканакі сприяло започаткуванню з березня 1898 р. в Одеському дитячому притулку імені государині-імператриці Марії Федорівни стипендії від імені її величності [143].

Також в журналі представлені розділи «Специальный отдел», «Заметки и сообщения», «Хроника». Зокрема, розділ «Специальный отдел» вміщує аналіз внутрішнього устрою дитячих будинків, розпорядку [145]. В рубриці «Хроника» повідомляється про численні пожертвування з боку благодійників у вигляді нерухомості, грошових виплат [143]. Розділ «Замітки та повідомлення» представлений різного роду інформацією про допоміжні для дитячих притулків установи. Наприклад, №1 1901 р. вміщує огляд стану Одеської санаторної колонії для туберкульозних учнів єврейського училища [146].

Решта рубрик містили описи дитячих установ, статистичні дані щодо пожертвувань на їх користь, відомості про призначення почесних членів. Відрізнялася змістовим наповненням лише рубрика «Літературний огляд», де містилися рецензії та статті на нові літературні видання. На думку дослідниці Н. Гончарової таке навантаження рубрик дозволяє відносити журнал до тих, що описують «історію дворянської благодійності на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст.» [449, с. 146].

Намагаючись сприяти зменшенню рівня дитячої смертності, редакція журналу пропонувала повернутися до практики, запропонованої Катериною II, коли дітей до п'ятирічного віку віддавали на виховання приватним особам [147]. Журнал ставив собі за мету «покінчити з диким, стихійним убоголюбством, зробити свій внесок в упорядкування допомоги дійсно нужденним, а також узагальнити та поширити передовий досвід опіки серед товариств та установ сфери опіки» [140].

Журнал «Трудовая помощь» виходив у Санкт-Петербурзі протягом 1897–1918 рр. під заголовком: «Журнал, издаваемый Попечительством о домах трудолюбия и работных домах». З 1899 по 1916 виходило по 10 номерів на рік (щомісяця, крім липня і серпня). В номерах 5 і 10 містилися покажчики змісту. Подекуди, покажчики змісту містилися і в інших номерах видання. Так, у 1917 р. вийшло 7 номерів з покажчиком. В перші два роки існування журналу виходило 12 номерів щорічно, деякі випуски виходили об'єднаними (наприклад, у 1898 – номери 3–4, 5–6, 9–12). Редактором журналу був відомий правознавець і публіцист Володимир Федорович Дерюжинський.

Журнал складався з двох відділів – офіційного (мав річну пагінацію) і неофіційного (з піврічною пагінацією). На вкладних аркушах містилися таблиці, фото, карти. Також журнал включав цілі додатки до номерів та навіть огляди законодавчих заходів, адміністративних розпоряджень і заходів органів центрального і місцевого управління у сфері громадського піклування, включаючи земства і міські самоврядування. Мета журналу полягала у висвітленні відомостей для установ трудової допомоги, публікаціях статей

стосовно питань опіки, ознайомленні населення з розвитком трудової допомоги за кордоном і демонстрації життя вітчизняних благодійних установ. Докладно розглядалися установи піклування: будинки працелюбства, тимчасові притулки, дитячі будинки, навчальні майстерні, народні будинки та бібліотеки. Часто зустрічалися наступні заклики: «Филантропическое Общество есть собрание лиц, воодушевленных склонностью к благотворительности и занимающихся оказанием добронравным бедным и страждущим помощи, как средствами, так и познаниями» [349, с. 666].

Структура видання складалася з наступних постійних рубрик: 1) журнали засідань Комітету Піклування, 2) відомості про надходження-витрати, 3) статті щодо розвитку піклування в регіоні, 4) хроніка благодійності в Росії і за кордоном, 5) літературний огляд. Інформація була спрямована на допомогу різним нужденним соціальним групам: безпритульним, покинутим, непрацездатним, хворим, випущеним із в'язниць, жебракам і навіть волоцюгам. Однак, однією з найбільших груп виявлялися безпритульні та бездоглядні діти.

Головними напрямками роботи дитячих притулків, описаними на сторінках журналу, безумовно, були виховання та трудове навчання дітей: «приучить к труду ... научить для использования в дальнейшем» [348, с. 416]. Також метою журналу було сприяння для виявлення серед місцевого населення бажання допомогти безпритульним та бездоглядним дітям, особливо в складних економічних обставинах. На межі століть недостатнє фінансування негативно відзначалося на справах філантропії. Кількість дітей денних притулків збільшилася у 1900 р. до 211 проти 187 у 1899 р., що вплинуло й на вартість утримання однієї дитини в день – 14,2 руб. замість 15,5 [355, с. 481]. Журнал поширює заклик про взяття дітей на утримання до звичайних родин. За родинами слідкували члени попечительного комітету. Виховуючи дитину віком від 2 до 10 років, родина отримувала по 4 руб. щомісяця, від 10 до 15 – по 3 руб. [351, с. 108].

Підтримувалися будь-які починання у питаннях взяття дитини під опіку в родину. Дитячим відділенням при Одеському будинку працелюбства визначалося наступне завдання – «призрение детей, попрошаек помещать в приют на время, а потом отдавали на попечение родственников. Кратковременное прибывание в приюте отражалось на детях крайне вредно, так как они вынуждены проводить время среди взрослых людей, ничем незанятых и немогущих дать им хорошего примера» [354, с. 103–104].

Проте, журнал пропагував допомогу не лише дітям, а й жінкам. Для них влаштовували спеціальні притулки. Щодо мети діяльності Одеського товариства Магдалини для піклування за особами жіночої статі, в журналі повідомлялося: «Цель – прийти на помощь как малолетним, так и совершеннолетним лицам женского пола всех исповеданий (малолетним, круглым сиротам, детям, эксплуатируемым, толкающих на преступление, детям, родители которых замечены в развратном поведении, пьянстве, которые остались без надзора в следствии тюремного заключения» [356, с. 201–202].

Журнал «Трудовая помощь» розміщував відомості про дитячі будинки регіону, режим їх роботи, кількість вихованців, заняття. Так, в Михайло-Семенівському сирітському будинку на 1 січня 1908 року навчалися 151 хлопець, а в Благовіщенському сирітському будинку 160 дівчат. У порівняння, трьома роками раніше у Михайло-Семенівському будинку було 148 вихованців, а у Благовіщенському – 159 [352, с. 328; 348, с. 413].

Варто підкреслити, що в кожному випуску журналу подавалися численні статистичні показники щодо чисельності дитячих притулків, кількості вихованців у них, а також про пожертвування як з боку окремих піклувальників, так і з боку держави. Так, в одному з випусків 1901 року знаходимо: «число детских дневных приютов в Одессе в 1901 году увеличилось ... до 211 против 187 предшествовавшего года... В стоимость содержания одного ребенка в день входило 14,2 вместо 15,5 коп.» [351, с. 481]. Завдяки викладеним на сторінках видання деяких статистичних даних дізнаємося про наявність безпритульних дітей у закладах опіки загального

призначення. «Дом Трудолюбия», відкритий у 1908 р. в Одесі вже в перший рік прийняв 479 чоловік (серед них – 4 неповнолітніх) [353, с. 506]. Як бачимо, аналіз таких статистичних показників передає як стан саме справ опіки та піклування в регіоні, так і ситуацію соціально-економічного добробуту загалом.

Редакція журналу ставила собі за мету популяризацію благодійного спрямування серед населення. В одному з номерів за 1906 рік знаходимо інформацію про утримання хронічно хворих дітей у Виндавському приморському санаторії: «В минувшем году (1904) призречаемых 88 больных детей. 29 из них содержались на специально пожертвованные средства. Остальные платили по 25 руб. зимою и по 15 руб. летом... содержание всех детей за год – 21575 руб.» [352, с. 322].

Цікавим залишається той факт, що більшість статей спрямовані на покращення саме трудової освіти дітей, які перебували під опікою, відкриття будинків працьовитості. Метою такого виховання було забезпечення випускників притулків робочою професією, що надавало ширші можливості для працевлаштування. На сторінках журналу описувалися сезонні роботи хлопців, особливо в літній період, коли трудовій діяльності приділяли більший відсоток часу, ніж навчальній. Так, поняття «щоденник» є похідним від докладного опису денних робіт [350, с. 20]. Особлива увага приділялася і духовному вихованню, оскільки діти щодня мали можливість усамітнення на ранкову і вечірню молитви, в т. ч. і про померлих піклувальників. Значна кількість статей журналу були спрямовані на досягнення комфорту для вихованців дитячих будинків та установ опіки. Серед чинників, які б могли забезпечити кращий рівень емоційного стану вихованців, вищі показники у навчанні, виділяли: «возможность любить воспитанников, наличие идеального состава педагогов, принцип семейного начала, возможность не пустить детей по ложному пути семьи» [484, с. 335–345].

Однак, незадовільна успішність учнів-вихованців закладів опіки була занадто явною темою, яку неможливо було приховати. Журнал «Трудовая

помощь» на своїх сторінках розміщав статті відомих письменників, педагогів, громадських діячів. Відносно причин неуспішності вихованців дитячих притулків також знаходимо статтю Ю. Заволжського, у якій вказано на можливі важелі впливу на ситуацію: «любить воспитанника (возможно ли?), наличие идеального состава педагогов, принцип семейного начала, не пустить по ложному пути» [348, с. 335–336].

Кривава сторінка воєнних літ не оминула й дитячі заклади опіки. Під час Японської війни гроші, пожертвовані притулкам на ласощі, направлялися на військові нужди. Під №7 за 1906 р. журналу «Трудовая помощь» знаходимо: «из сумм на лакомства и удовольствия..., дети пошили постельное белье на 40 копеек» [352, с. 322].

Доречним буде згадати спеціальний благодійний дитячий журнал «Детская помощь», який виходив у Москві з 1885 р. Редактором видання був Г.П. Смирнов-Платонов. У формі невеликої книжки, журнал виходив упродовж 10-ти років з періодичністю 2 рази на місяць, був друкованим органом «Общества попечения о неимущих детях». Структура журналу була наступною: 1) постанови та розпорядження правительства; об'яви, проекти, звернення, звіти «Товариства піклування про нужденних дітей»; 2) літературний відділ (огляди благодійності в різних країнах, листи читачів, мандрівки, проповіді; 3) постійна рубрика «Смесь» (мова йшла про всі новини, які стосувалися журналу; 4) повідомлення про пожертвування, які надійшли до казни [583]. Видання зершило свою історію через нестачу фінансування, але на той момент вже зазнав слави за кордоном. На його сторінках приділяли увагу проблемам сиріт, дитячій праці, фізичному та педагогічному вихованню. Проте, у своєму дослідженні ми не будемо висвітлювати дане видання детально, оскільки «Детская помощь» неодноразово ставав предметом дослідження науковців [450, 583, 585].

Ще одним тимчасовим виданням Одеси став журнал «Утро Одессы», який виходив щопонеділка та після святкових днів. Видання не стосувалося профілю благодійних питань, було покликано висвітлювати злочиння, які

траплялися в місті. Інформація розміщувалася на чотирьох сторінках. Постійних рубрик не було, а увагу читача привертали яскраві заголовки. На третій сторінці видання зазвичай розміщували рубрики, які стосувалися злочинів проти дітей. Так, у другому номері видання, під кричущою назвою «предупреждающая продажа дочери», розміщувалася стаття щодо спроби продажу власної п'ятнадцятирічної дочки тридцяти дворічною жителькою Одеси Марією Малиновською [380]. В ході розслідування, як повідомлялося у виданні, мати потрапила до в'язниці, а дівчинка – під опіку товариства захисту жінок.

Досить невтішним залишається факт, що над дітьми в місті постійно здійснювалися злочини та насилля. Про це йшлося в рубриці «происшествия». Дівчата підлягали насиллю навіть з боку власних батьків: «18-летней девочку Анну Гурьеву изнасиловал отец Федор (52 года), отличавшийся весьма суровым характером. В 13 лет он выгнал дочь из дома, избивал, пытался насиловать. Она тайно приходила домой. После попытки изнасиловать, она хотела отравиться нашатырным спиртом, но была спасена. Но вторая попытка была удачной. Девушка обратилась в Херсонский участок. Производилось строгое дознание» [382].

Також знаходимо відомості відносно побиття хлопців своїми працедавцями - «17 –ти летнего мальчика Абрама Добмейна, хозяин избил до безчувств» [381]. Мав місце й факт насилля над хлопцями: «Над мальчиком Ефремом Вакуленко на Николаевском бульваре вечером 28-летний гражданин Андрей Кобзин хотел произвести насилие, но вовремя подоспел сторож» [383].

«Екатеринославская земская газета» – часопис, що виходив у 1915-1917 рр. у Катеринославі. Головними питаннями стали проблеми війни, місцеві та загальноросійські новини, діяльність земств. Одним із наслідків військових стихій стала масова поява дітей-сиріт. На сторінках видання постійно з'являлися страшні цифри щодо кількості «дітей вулиці». У 1916 р. у Катеринославі нараховувалося 12183 опікуваних дітей воїнів та близько 4000 дітей-біженців [165].

Дітей, що залишилися сиротами, розміщували в дитячих будинках. Сиротинців катастрофічно не вистачало, тому дитячі заклади були переповнені, дітей відправляли в заклади різного профілю. Одним із нових закладів, відкритим у 1916 р., став притулок-колонія для дітей-сиріт у Сергіївсько-Хуторському земському училищі № 60 Катеринославського повіту Біленської волості [163]. Часопис сповіщав і про високу смертність дітей в краї – на 1916 р. вона досягала 80% [164].

Аналіз журнальної періодики показав, що переважна більшість видань, які стосувалися питань опіки та піклування безпритульними та бездоглядними дітьми, належать до другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що пояснюється розширенням мережі періодичних видань загалом. Проте на початку ХХ ст. значно більшою серед періодичних видань була частка газет (губернські, міські, земські). «Рупором правительственной политики на местах» було видання «Губернские ведомости» (з 1837 р.), а з 1838 р. – «Херсонские губернские ведомости», «Таврические губернские ведомости» та «Екатеринославские губернские ведомости» [453, с. 83–84].

Останньою губернською газетою, що видавалася на території Російської імперії, було видання «Таврические губернские ведомости». Газета виходила російською мовою у 1838-1920 рр. в Сімферополі спочатку щотижня, а потім – до трьох разів на тиждень. З 1904 р. – два рази на тиждень. Так, у лютневому випуску за 1871 р. знаходимо звіт Ялтинського благодійного товариства стосовно діяльності першого притулку для хлопчиків під керівництвом відомого громадського діяча А. Фабра. Подана інформація мала привернути увагу населення. Сповіщалося, що відсотки з благодійного капіталу йшли в оплату за навчання випускників закладу у вищих учбових закладах, отримання ними стипендій. Так, з 1876 по 1902 рр. стипендії одержали дев'ятнадцять випускників закладу [153].

Діяльність вказаного притулку була широко відомою, тому часто висвітлювалася на шпальтах місцевих видань. Зокрема, газета «Таврические епархиальные ведомости», що виходила в Криму з 1869 р., у своїй неофіційній

частині публікувала статті стосовно суспільних тем. З приводу питань дитячої опіки та піклування, видання подавало інформацію про відомих благодійників, їх фінансову підтримку сирітського притулку для хлопчиків. Серед найбільш відомих згадують власне самого А.Фабра та [514, с. 453-462]. Подібні статті були поодинокими, частіше за все звертали увагу на популярність філантропічної справи серед громадських діячів краю.

Якщо звернутися до періодичних видань Таврійської губернії, знаходимо широке коло газет та журналів, які повністю або опосередковано висвітлюють окремі питання благочинної політики місцевих органів щодо вирішення питань дитячої безпритульності та бездоглядності. Проте, комплексно проаналізувати періодичні видання Криму не вдалося через обмеженість у доступі до видань. До того ж, величезна кількість газет та журналів були втрачені в період військових зіткнень.

«Херсонские губернские ведомости» – офіційна російськомовна газета, яка першою виходила в Херсоні у 1838-1919 рр. Спочатку видання виходило щотижня, наприкінці – 3 рази на тиждень. Газета складалася з офіційного та неофіційного відділів. У першому публікувалися розпорядження та накази місцевої влади, у другому – історія, соціально-економічне життя міста, статистика, географія.

У лютому 1846 р. видання опублікувало цікавий історичний факт. Великий князь Костянтин Миколайович, будучи в 1845 р. в Миколаєві, пожертвував Миколаївському жіночому благодійному товариству 500 руб. [386]. Даний факт увійшов в історію завдяки масштабам пожертвування, оскільки дана сума стала рекордною з боку однієї людини за 1 рік. Вже через 10 років військовий губернатор Миколаєва пожертвував товариству 1000 руб. [389].

На сторінках видання знаходимо інформацію стосовно тих установ та організацій, які вносили кошти до Миколаївського жіночого благодійного товариства. Аналізуючи ряд видань, можна простежити часову активність окремих пожертвувачів. Наприклад, Миколаївська реміснича управа регулярно

виділяла товариству кошти. Внески управи були незначними, в середньому – 30 руб. [387].

Товариство отримувало допомогу не лише за рахунок фінансових вливань піклувальників. Так, в родині почесного громадянина міста Бухтєєва щонеділі влаштовували обіди для бідних [387].

Важливо відзначити, що в період воєнних років товариство витрачало значно більше коштів на допомогу нужденним родинам. Більшу частину капіталу склали не приватні пожертви, а влаштовані концерти, лотереї, вистави. Вже з 40-х рр. XIX ст., завдяки накопиченню коштів, можна говорити про стабільне зростання каси товариства [390].

На сторінках травневого видання 1855 р. міститься інформація про кількість вихованок Миколаївського дитячого притулку в місті Херсоні, яке було відкрито у 1851 р. і поступово перепрофілювалося у притулок для дівчат. У даному номері відзначена кількість вихованок – 45 [388].

На півдні Російської імперії процес становлення притулків виявився розтягнутим у часі, що відображало ступінь соціально-економічного та культурного розвитку краю. Цінним джерелом для висвітлення справ доброчинності на території Катеринославської губернії виступає видання «Екатеринославские губернские ведомости» (1838–1865). Саме на сторінках цього журналу показано еволюцію благодійних установ краю.

Журнал складався з офіційної та неофіційної частин. Офіційна частина була представлена двома відділами: 1) розпорядження уряду, об'яви та повідомлення; 2) об'яви, повідомлення та виклики. Неофіційна частина була ширшою: селянське питання, звіти товариств, про виїзди за кордон. Кожна з частин мала декілька постійних рубрик.

Першим на південних територіях виник дитячий притулок у місті Катеринослав. Він був заснований 14 грудня 1841 [166]. Спочатку в ньому на правах приходять вихованців розміщувалося 27 дітей, а 1845 р. в ньому перебували вже 40 дітей [167]. Кошти на його утримання були незначні і до початку тяжкого 1848 склали всього 464 руб. 14 коп. Тим часом, кращим

представникам купецтва Катеринослава аж ніяк не були чужі філантропічні устремління: І. Колесников в 1842 р. заповів притулку 1000 руб., А. Белявський, почесний старшина притулку, передав притулку будинок і перебудував його за свої гроші (більше 1187 руб.) [168].

На сторінках видання зафіксовано діяльність Училища Військового відомства, до якого приймали не лише дітей зі знатних родин. Крім того, «дети дворян и обер-офицеров по бедности родителей, отправляли в училища на сет принадлежащих дворянству сумм той губернии, где проживают» [169].

З 1827 р. за розпорядженням генерал-губернатора М. Воронцова, і під його контролем, виходила двічі на тиждень двома мовами (російською та французькою) газета «Одесский Вестник». Інформація розміщувалася на чотирьох сторінках двома колонками, вирізняючи видання серед інших своєю змістовою різноманітністю. Річна підписка коштувала 25 копійок. Тираж видання у 1828 р. становив 2000 екземплярів [453, с. 57–58].

Редактором російської частини був відомий громадський діяч, публіцист, етнограф Олексій Іраклієвич Льовшин. З 1831 р. російський варіант газети було переформатовано в повноцінне самостійне видання. Пізніше, у 1857-58 рр., видання перейшло у видання Рішельєвського ліцею, але в період реформ 60–70-х рр. XIX ст. знову повернулося під контроль генерал-губернатора. Програма видання складалася з наступних рубрик: 1) внутренние известия, 2) иностранные известия (до обмеження Миколою I «во избежании влияния европейской революции»), 3) статьи и фельетоны, 4) торговый бюллетень, 5) объявления [453, с. 60–65].

На сторінках газети зустрічаємо інформацію щодо діяльності Одеського приказу громадського піклування. У 20-і рр. XIX ст. під контроль приказу переходить Дівоче училище, яке зорієнтовувало свою діяльність не лише на дітей заможних представників суспільства, а й на вихідців зі звичайних сімей, або навіть сирітських будинків. Навчання дівчат було безкоштовним. Приказ виділяв 8.000 руб. на розвиток училища щорічно, а кількість учениць досягло 150-190 осіб [205].

Оскільки кількість дитячих притулків у місті Одеса була значною, відповідно й питання дитячого піклування ширше висвітлювалося засобами масової інформації. Створене у 1829 р. Новоросійське жіноче благодійне товариство набуло широкого розголосу в пресі. Висвітлення проблем даного закладу на сторінка «Одесского Вестника» свідчило про залучення заможних представниць суспільства до благодійної діяльності. У 1836 р. товариство було перейменоване на Одеське жіноче благодійне товариство. Очолила його дружина тамтешнього генерал-губернатора Єлизавета Ксавер'ївна Воронцова. Товариство, що постало в період голодних років, першочерговою метою ставило надання допомоги знедоленим і сиротам. Кошти для цього збирали за рахунок пожертв небайдужих одеситів, театральних вистав, які влаштовувало саме товариство та ін. На певний проміжок часу Одеське жіноче благодійне товариство стало головним елементом у системі внутрішнього соціального піклування. В результаті об'єднання зусиль пожертв одеських жителів, Новоросійське жіноче товариство на 1834 р. у своїй скарбниці нараховувало суму в 107000 руб., з яких 62000 руб. становили пожертви, а 26 000 руб. надійшли від проведення лотерей, концертів, вистав, організованих керівниками товариства [206].

Сирітський будинок або з 1836 р. – Будинок піклування про сиріт Одеського жіночого благодійного товариства, був побудований у віддаленому від центру міста дачному районі. Безперечною перевагою його розташування була наявність там колодязів з прісною водою, що була дефіцитом для Одеси. На досить великій ділянці вихованці та співробітники даного закладу розбили сад, що складався з багатьох тисяч «лісових, фруктових і шовковичних дерев», а також кущів винограду [214]. Наявність плодового саду забезпечувала дітей власними фруктами, дозволяючи підтримувати імунну систему вихованців на належному рівні, враховуючи поширення в ті часи такої хвороби, як сухоти (туберкульоз).

У 1841 р. на території, що належала сирітському будинку, була зведена церква Благовіщення Пресвятої Богородиці. Витрати на її будівництво і

оздоблення перевищили 4250 руб., що повністю покрито добровільними внесками «благодійників всіх станів» [208]. Церква, розташовувалась на відстані від інших храмів і не мала тому «конкуренції» в окрузі, користувалася достатньою увагою місцевих парафіян, щоб не тільки повністю покривати витрати, пов'язані з її діяльністю, а й приносити певний прибуток. За інформацією одеської преси того часу, Будинок піклування сиріт та прилегла до нього територія утримувалися у зразковому порядку [213]. Характерно, що протягом 30–40-і рр. ХІХ ст. майже кожна п'ята випускниця дитячого будинку долучалася до виховання менших дітей. До того ж, вихованці сиротинця долучалися до роботи в інших містах. Про це свідчить, наприклад, відправка 4-х дівчат «наглядачками» в інституті Св. Ніни в Тифлісі [420, с.748–755].

У 1841 р. на сторінках журналу з'являється замітка про створення в Одесі притулку для дітей на честь укладання шлюбу між спадкоємцем престолу Олександром Миколайовичем і його нареченою Марією Олександрівною. Фінансування закладу покладалося на плечі місцевого купецтва, а будинок планувалося назвати «Олександрівський» [209]. Однак кількість зібраних купецтвом засобів (4970 руб. асигнаціями) визнали недостатнім для створення притулку, після чого в Одесі була відкрита підписка по збору коштів на його будівництво. У цей період почало свою діяльність Одеське міське піклування дитячих притулків. Головою його був Д. Ахлестишев, а його дружина Пелагея Павлівна Ахлестишева стала першою попечителькою Олександрівського притулку, внівши в справу його створення важливу лепту як власними засобами, так і залученням жертводавців [205]. У 1846 р. в їх розпорядженні на влаштування притулку налічувалося близько 10 000 руб. [210].

Серед організацій, які проявляли інтерес до Миколаївського жіночого благодійного товариства, «Одесский Вестник» виділяє Миколаївську міську поліцію та Миколаївську міську думу, хоча пожертви з їхньої сторони не були регулярними [215]. Почесний громадянин міста Миколаєва Бухтєєв у 1849 р. передав Миколаївському жіночому благодійному товариству 155 пудів хліба,

які були направлені на підтримку бідних родин Миколаєва [212].

На думку відомого краєзнавця Ф. Домброва: «Печать должна стать координатором процесса благотворительности» [453, с. 86]. Таким виданням і став «Одесский Вестник». Починаючи з 1850-х рр. на сторінках видання публікують статті, інформацію відносно благодійних лотерей, звітів, імен піклувальників. Так, у березні 1860 р. вийшла друком стаття Г. Звержанського «Исторический очерк попечительного комитета об иностранных поселенцах юного края России», присвячена першому очільнику комітета І. Инзову (1818–1846) [453, с. 112].

Своєрідною є історія благодійної діяльності в місті Миколаєві, яка неодноразово оприлюднювалася на сторінках періодичних видань. «Николаевский вестник» – суспільно-політична та літературна газета, яка виходила в Миколаєві з 1865 по 1885 р. спочатку 1-2 рази на тиждень, а у 80-і рр. XIX ст. – щоденно. У 1885 р. при останньому редакторі Юрковському газету переформатовано у «Листок объявлений», а далі – перейменовано в «Южанин». «Николаевский вестник» виступає періодичним джерелом, з якого дізнаємося про фінансову стабільність Миколаївського жіночого благодійного товариства у др. пол. XIX ст. У 1863 р. товариство організувало «Дом призрения престарелых и детей», приміщення для якого було виділено почесним громадянином Ф.І. Соболевим. У січневому випуску видання за 1865 р. зазначалося, що видатки за початкове утримання опікуваних склали більше 2 тис. руб. [186]. Будинок призріння надавав також початкову освіту. Діти, які не були вихованцями будинку, могли також навчатися в даній школі за окрему платню. У вільний час вихованці читали молитви, привчалися до ремісничої справи.

Але це не стало перепорою на шляху допомоги дівчатам із бідних родин. У віці 7 років таких дівчат брали під опіку, сприяючи отриманню початкової освіти, переважно в приватному пансіоні. Приблизно в 12-річному віці товариство відправляло їх на подальше навчання. У випуску за лютий

1865 р. повідомлялося, що в 60-і рр. XIX ст. товариство мало можливість сплатити за навчання однієї з пансіонерок у Санкт-Петербурзі [184].

Проте, видання публікувало не лише позитивні сторони товариства. Аналізуючи видання за 1867 р., можна зробити висновок, що число померлих вихованців дитячих закладів опіки наближувалося до числа взятих у нові родини. Так, у нові родини за вказаний рік потрапило 13 хлопців та 11 дівчат, натомість померло 9 хлопців та 5 дівчат [185].

В період з 1869 по 1872 рр. в Одесі видавалася щоденна газета для широкого вжитку «Новороссийские ведомости». Видання зачіпало питання політичного, соціального, економічного та культурного планів. Структура газети складалася з наступних рубрик: «телеграммы», «Одесса», «городской дневник», «Россия» (новости по городам), «действия правительства», «иностранные известия», «одесская биржа», «объявления».

Відомості стосовно безпритульних та бездоглядних дітей найчастіше містилися в рубриках «Одесса», «городской дневник» та «Россия». В газеті повідомлялися рішення суду у справах опіки та піклування, а саме: «об определении прав наследства детей ... к имуществу, оставшемуся после смерти мужа ...», «о неправильности действий опекунов над имуществом умершей жены ...», «о капитале, вложенном в банк умершим коллежским секретарем Заиончевским ... на сумму 473 руб. и подлежащему к выдаче жене умершего» [193].

Розповсюдженням явищем для Одеси др. пол. XIX ст. було кидати немовлят напризволяще. Так, в рубриці «Городскойдневник» 30 жовтня 1869 р. містилася замітка про покинуте немовля «...принадлежащий повидимому богатым родителям, судя по его кружевным пеленкам и батистовым рубашенкам. При ребенке была записка, в коей извещалось, что «плод любви несчастной» имеет два месяца от роду, и что он мужескаго пола» [195].

Видання друкувало різні статті відносно критики даного явища. Цікавою є стаття відносно розкриття причин подібної поведінки з боку матерів: «Медицинское исследование и наблюдение утверждает, что молодые

незамужние женщины, обвиняемые в убийстве своих новорожденных детей, совершали преступление под влиянием нравственной борьбы, доходящей до крайних пределов в следствии физиологических процессов родов, что вдвойне увеличивает невменяемость их поступков» [194].

З газети дізнаємося й про лютуючі наприкінці 1869 р. епідемії, від яких страждали та помирили діти. Причинами швидкої смерті дітей в передмістях Одеси «от кори и оспы» стало те, «что матери не обращаются за пособием к докторам, а по прежнему пользуются услугами бабок, которыя заботятся не об излечении заболевшего, а о получении пятиалтынного за свои труды» [197].

Рубрика «Одесса» найчастіше дарувала читачам детальну інформацію стосовно життя сирітських будинків регіону. На жаль, фінансове становище більшості притулків залишали чекати кращого. Утримання дітей обходилося досить дорого, а по суті, не приносило майже ніякої користі, тому що «прокормив их до 12-тилетнего возраста, земство, на основании закона, выпускает их без всяких средств к существованию, словом, на произвол судьбы – жить или умереть в бродяжестве» [192]. Завдяки публікуванню проблеми, до дитячих установ надходили приватні пожертви, які дозволяли вводити вихованцям стипендії та переводити їх після досягнення певного віку до ремесляних училищ.

Рідше за все інформація стосовно опіки та піклування в регіоні містилася в рубриці «объявления». Проте, траплялися наступні: «концерты общества любителей 30 октября и 16 ноября, в пользу сирот женского пола» [196].

З 1875 р. у Миколаєві стала збільшуватись кількість людей, які стікались сюди з різних міст у пошуках роботи. Поміж них траплялися особи найбільш збіднілого прошарку, які не мали навіть де переночувати. Занепокоївшись таким станом речей, військовий губернатор Миколаєва М.А.Аркас 17 січня 1875 р. запропонував поліцмейстеру, капітанові 1 рангу Стройнікову, відшукати кошти на відкриття в місті нічліжного будинку. В тому ж році він був відкритий, а його утримання покладалось на «Товариство нічліжних

будинків». Ця подія висвітлена в періодичному виданні «Южанин», що дає підстави стверджувати, що миколаївське «Товариство нічліжних будинків» було створене окремими особами ще в 1875 р., а його статут був затверджений лише 30 грудня 1885 р. [393]. Міська управа поступилася Товариству ділянкою землі, де і був влаштований притулок. У 1901 р. в ньому знаходилось 23 хлопчики віком від 7 до 17 років [394]. Товариство рятувало безпритульних дітей від «морального розтління» і, висвітлюючи головні аспекти своєї діяльності на сторінках «Южанина», залучало до благодійної діяльності широкі верстви населення.

Газета «Александровские новости» вперше побачила світ 2 травня 1910 р. за ініціативи А.Б. Шрайбера як політичне, суспільне, науково-літературне та торгово-промислове видання. Найчастіше дані про справу благодійності черпаємо зі статей про окремі заклади опіки, а також з рубрики «Местная хроника». Як приклад, відомості про влаштування балів-маскарадів Дамським благодійним гуртком, метою котрих було влаштування жіночої професійної школи [129]. Даний гурток опікувався жінками єврейського походження. Крім того, важливо відзначити, що вказане видання висвітлювало інформацію про діяльність різних закладів опіки Олександрівська, щодо матеріальної допомоги бідним учням та про приватні пожертви.

«Одесский листок» – російськомовна газета, що виходила в Одесі з 1880 по 1920 рр. (з 1872 по 1880 рр. – «Одесский листок объявленный»). Особливо популярним видання стало після революції 1905–1907 рр., коли його тираж сягнув до 40 тисяч примірників в день. Газета містила наступні відділи: «Телеграммы «Одесского листка», Русская печать, Дневник, Русская почта, Фельетон». Засновником та першим редактором був В.В. Навроцький. На сторінках видання висвітлювали суспільно-політичне становище імперії, діяльність земств, зачіпали проблемні сторони Півдня України. Гострою соціальною проблемою в роки Першої світової війни стало збільшення безпритульних та бездоглядних дітей. Вже з 1 січня по 1 листопада 1914 р. газета вказує цифру в 719 підкидьків [217].

Одеські видання не лише вказували на становище явища «діти вулиці», а й долучилися до підтримки дітей, надаючи їм заробити продажем преси [219]. Тих дітей, які за віковою ознакою не могли заробляти собі на життя, відправляли до спеціально влаштованих притулків на день, поки матері знаходилися на роботі [217].

В період Першої світової війни діти солдатів отримували щоденні пайки, вартість яких (в залежності від віку) коливалася від 1 руб. 78 коп. до 3 руб. 56 коп. [222]. Також «Одесский листок» повідомляв про влаштування щоденних обідів як для дорослих, так окремо і для дітей [221]. Доброчинні установи та товариства збирали кошти для нужденних родин. На середину вересня 1914 р. сума внесків сягала 135 760 руб. 16 коп. [218].

«Одесский листок» яскраво відображав труднощі працюючих жінок в період Першої світової війни. Для тих дітей, матері яких були вимушені працювати цілий день, відкривали притулки. Так, за ініціативи та спонсорства місцевого судді П. Цуркана, розпочав свою роботу денний притулок на 100 дітей, де неповнолітніх навчали грамоті, співу, рукоділлю [217]. Гострою залишалася проблема з дівчатами-підлітками. Щоб уникнути негативних наслідків, матері могли залишати їх у Товаристві захисту жінок [220].

Маємо відомості стосовно дитячої праці. Одеським градоначальником І. Сосновським виданий наказ, за яким дітям військових першочергово надавалося право продажу газет і журналів до 9-ї години вечора, з заробітною платнею нижче, ніж у дорослих [219]. Такі працівники отримували посвідчення з фотокарткою та підписом власника друкарні [219].

Негативними наслідками війни підчас були жебракування дітей, злочини, стрімке зростання самих «дітей вулиці». Журнал повідомляє, що лише з 1 січня по 1 листопада 1914 р. до одеського міського сирітського притулку їх надійшло 719 [217].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являлися видання, які виходили тимчасово. Даний факт пояснюється нестабільною політичною ситуацією в державі. Одним із таких видань став «Детский листок» – спеціальна дитяча

газета. Виходячи в період Першої світової війни, «Детский листок» ставив за мету відволікти дітей від картин військових, зацікавивши їх справами навчання. Видання складалося з двох сторінок і містило рубрики як для дітей, так і для вчителів, батьків. Вже в першому номері, який вийшов у вересні 1915 р. з позначкою «временно еженедельно», в рубриці «война и дети» чітко прописувався заклик до населення: «...Дети не только не приносят и не могут принести на войне никакой пользы, но и мешают взрослым людям делать их большое и серьезное дело отражения коварного врага... Учителя и учительницы 3-го и следующих классов могут заняться обучением детей ушедших на позиции воинов и беженцев и снабжать их необходимыми учебными пособиями и письменными принадлежностями... и собирать книги для раненых» [156].

Цікавим виданням про діяльність земських установ Катеринославщини була газета «Вестник Екатеринославского земства», що виходила з 1903 р. Її першим редактором став голова земської губернської управи М. Родзянко. Програма видання складалася з наступних розділів: 1) урядові закони та розпорядження, що стосувалися краю; 2) діяльність земств і міст Катеринославщини; 3) місцева хроніка; 4) замітки з економічних, етнографічних та історичних питань краю; 5) сільськогосподарські відомості; 6) фінансовий огляд; 7) лікарські хронічки; 8) заяви, питання-відповіді; 9) оголошення та реклама. Саме в розділах про місцеві події, оголошення, заяви і знаходимо інформацію щодо діяльності закладів опіки та піклування краю.

На межі століть На Катеринославщині гостро постала проблема організації діяльності ясел. Не вистачало працівників, були порушення санітарних норм. В газеті зустрічаємо оголошення з закликом допомоги в даній справі як до місцевих жителів, та власне до органів влади [148, с. 180]. Саме тоді біля земської губернської лікарні було встановлено колиску, в якій залишали підкидьків, що надавало можливість своєчасно надати дитині допомогу. Лише за сім місяців 1903–1904 рр. були залишені близько 100 дітей [149, с. 646].

На жаль, каменем на шляху дослідника залишається збереженість періодичних видань Катеринославщини, незначний обсяг газет і журналів, що дійшли до нашого часу. Даний факт не дозволяє провести комплексне дослідження джерела, виявити тенденційність певного питання.

Увагу дослідника привертають місцеві церковні видання, що найчастіше іменувалися «епархиальные ведомости». «Херсонские епархиальные ведомости» видавалися з 60-х рр. XIX ст. двічі на місяць. Журнал являв собою офіційне видання єпархії, а програма затверджена Синодом. Офіційна частина видання містила розпорядження вищих духовних органів, неофіційна – роботи духівників, теми для проповідей, заклики до благодійності, історико-статистичні описи єпархій, поради священників.

Саме неофіційний відділ видання повідомляв про відкриття притулків для дітей священнослужителів. Так, в Херсонській губернії в 60-х рр. XIX ст. було відкрито притулок для священнослужителів, вдів, безпритульних дівчат духовного звання (рідко до нього приймали й хлопців). Видання повідомляло, що на будівництво притулку місцевий протоієрей М.С. Перепелицин пожертвував усе своє майно [389]. Надалі ж притулок переходив під опіку Єпархіальному опікунству бідними духовного звання. Журнал, зі звіту навчально-виховної частини притулку за 1874 р., подавав інформацію про надання дівчатам двокласної освіти, а в разі закінчення 1-го класу з найкращими відмітками, вихованки продовжували навчання в Одеському Архангело-Михайлівському училищі [389]. До 1-го класу ходили дівчата віком від 6 до 9 років, вивчали рахування, читання, вчилися писати, вивчали молитви, символи віри, спів [390]. Вже другий клас зближував з господарськими справами, ремеслами, діти знайомилися з історією, географією, граматиною, арифметикою [390].

Періодичні видання на своїх шпальтах розміщували закони та документи місцевих органів влади. Так, у виданні «Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям» знаходимо численні данні з опублікованих звітів благочинних товариств. Наприклад, 8 жовтня 1878 р.

«Одеське товариство для догляду немовлят та їх матерів» відкрило нове своє приміщення на 40 кімнат, що суттєво покращило його роботу [276]. У подальші роки об'єднання продовжувало свою діяльність. За 14 років (1864–1878) до товариства було прийнято 910 немовлят [276]. Особливу увагу привертає велика кількість померлих дітей – у 14-річний період вона досягла 69 %. Але навіть ця цифра була значно нижчою, ніж в інших подібних закладах Росії і Європи. Так, наприклад, смертність дітей у Паризькому виховному будинку складала в той же період 87 – 90 % [276]. Таке порівняння в опублікованому періодичному виданні зовсім не збігається зі звітними показниками державних установ та організацій.

Окремий інтерес привертають провінційні видання, без яких неможливо повноцінно представити стан благодійної діяльності в регіоні загалом. Комплекс публікацій газети «Александровские новости» яскраво змальовує актуальність проблеми безпритульних та бездоглядних дітей на Півдні України на прикладі невеличкого населеного пункту. На жаль, в процесі дослідження подібних видань стикаємося з проблемами нетривалості виходу видання та наявної практики «статті під диктовку», оскільки найчастіше видавцем і головним редактором виступала одна й та сама людина.

Отже, у висвітленні питань дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України, періодичні видання виступають досить специфічним видом джерел, сповнені суб'єктивізму. Серед інших особливостей – комплексність, синтетичний характер, оперативність та спрямованість подання відомостей. Часто інформація, представлена на сторінках, вкрай однобічна через призму авторського погляду, що вимагає від історика докладного вивчення. Більшість проаналізованих журналів і газет видавалися офіційними державними органами. Періодичні видання даного періоду різноманітні за тематичним забарвленням та рубрикацією. Теми дитячої безпритульності та бездоглядності зачіпалися в різних аспектах. Загалом комплекс періодичних видань виступає інформативним джерелом з наступних питань: внутрішнє життя дитячих закладів опіки, господарська діяльність, справи освіти, роль піклувальників у

подоланні явищ безпритульності та бездоглядності дітей. Активно популяризувалася справа благодійності серед місцевого населення, що висвітлювали періодичні видання. Преса проливала світло на питання чисельності сирітських установ, національний колорит піклувальників, еволюцію закладів дитячого типу. Серед негативних явищ діяльності товариств та закладів опіки, які можна знайти під час аналізу періодичних видань, варто виділити високий рівень явища безпритульних та бездоглядних дітей, фінансова неспроможність родин забезпечувати власних дітей, зростання кількості підкидьків. Дані факти дають підставу стверджувати про неспроможність влади впливати на ситуацію в регіоні. Як бачимо, критика органів опіки та піклування, товариств доброчинності перебувала під гострим наглядом цензури.

Окремо підкреслюється актуальність даної проблеми для зазначеного часу на рівні висвітлення у загальнодержавному періодичному виданні. Загалом було опрацьовано понад 70 номерів періодичних видань Півдня України. Найбільшу цінність виявила періодика міста Одеса, що пояснюється часовою першістю виходу видань та власне більш активною діяльністю дитячих опікунських організацій та товариств у самому місті. Крім того, в місті виходили періодичні видання дитячого спрямування. Можливим є простежити, яка інформація передавалася на розгляд загалу, які заклади найчастіше згадувалися. Широкий спектр статей запропонованої тематики дозволяє розглядати питання дитячої безпритульності та бездоглядності в розрізі з суспільними проблемами.

4.2. Висвітлення проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності в матеріалах особового походження

Серед писемних джерел з історії дитячої безпритульності та бездоглядності Півдня України особливого значення набувають джерела особового походження. Цікавість до даного виду джерел витікає з

особливостей їх написання. Автори рукописів такого виду, беручись за роботу, свідомо обирають ту чи іншу суб'єктивну позицію щодо осіб і явищ, які описуються, мають чітку мету відбиття власної ролі в цих подіях. Зокрема, між даними видами джерел теж існують відмінності, а в деяких із них присутні елементи дослідницького плану. Загалом, інформація, яку несуть в собі джерела особового походження, має піддаватися глибокій критиці ще й тому, що вона може будуватися як на основі власного спостереження, так і на основі розповідей, в яких присутні викривлені елементи, що не завжди відповідають реальності. Проте, саме джерела особового походження передають атмосферу епохи, її колорит, віддзеркалюють суспільні погляди.

Для роботи з джерелами особового походження самого аналізу джерела замало. Перед дослідником постає завдання вивчити епоху, в якій створювалося джерело, а головне – зібрати більше інформації про самого автора. Методологія опрацювання джерел особового походження включає, перш за все, вивчення особистості автора, час і місце описуваних подій. Важливо встановити положення, яке займав автор, від чого залежить уявлення про його обізнаність у певних питаннях, можливі фактори впливу на нього. Для критичного аналізу джерел особового походження є необхідним встановлення джерел, з яких міг почерпнути інформацію автор. Потрібно детально визначити як епоху, в якій створювалося джерело, так і епоху, про яку в даному джерелі йде мова.

Питання дитячої безпритульності та бездоглядності в основному представлені в спогадах, приватному листуванні, щоденниках, некрологах. Усі види джерел різняться своїм інформативним навантаженням, метою створення та, власне, часовим проміжком, у якому були створені. Усі джерела насичені емоційними враженнями, особистими переживаннями свідків подій. Важливо визначити роль особистості в даній проблематиці, оскільки саме людський фактор і був головним важелем у розв'язанні ряду питань стосовно проблем безпритульності та бездоглядності на Півдні України з др. пол. XVIII – до поч.

XX ст. Для аналізу дослідником обрані джерела, які стали доступними для наукового опрацювання.

Історія написана вчинками окремих людей. Справа піклування не є виключенням. Благодійність на Півдні України була неможливою без приватної ініціативи. Дослідник А.І. Прокопенко досить влучно зазначив: «Каждый состоятельный житель Одессы считал своим долгом внести посильный вклад в дело помощи нуждающимся и обездоленным» [559, с. 9–11]. І все ж, першість у справах опіки та піклування відносно заявленого регіону належить імператорським родинам.

Наймасштабнішим видом джерел особового походження, відносно заданої тематики, виступають спогади сучасників подій. Передаючи свої переживання, автори часто видозмінюють реальність. Досліднику важливо знайти істину, не піддавшись емоціям. Відомий громадський діяч, критик та письменник М.Я. Рабинович, відомий під псевдонімом Мордехай Бен-Амі, у 1868–1870 рр. перебував на вихованні у талмуд-торі та сирітському будинку. У своїх спогадах він описав незацікавленість вчителів у наданні вихованцям якісного навчання, застосуванні для останніх цілої системи покарань («удары по голове», «порка», «оставление без обеда») [130, с. 69].

Польський педагог та громадський діяч Юзеф Чеслав Бабіцький вважається засновником опікунської педагогіки, творцем системи опіки над дітьми-сиротами. Величезну увагу у своїх роботах він приділяв організації закладів опіки. Знаходимо його спогади відносно цього: «Організація будинку дитини це не тільки дах над головою, їжа, одяг, і щіточка для зубів: це павутина впливів, гальмувань... це лабораторія людської душі... це оранжерея для рослин» [398, с. 48]. У педагога на першому місці завжди виступала правильна організація, влаштування дитячого закладу. Безумовно, зі значними вимогами він звертався й до працівників закладів опіки. Проте, Бабіцький все ж залишає у своїх роботах висновок щодо неспроможності дитячого закладу виховати соціально адаптовану людину: «Діти, виховані в осередку, недорозвинуті, не можуть працювати, зле почуваються, не мають ідеалів,

нищать і крадуть, брудні й обірвані, некультурні, а також грубі, недовірливі, не мають взірця установки до життя, великий відсоток з числа вихованців марнують себе після його закінчення» [397, с. 66]. Юзеф Чеслав Бабіцький зачіпав у своїх дослідженнях і цілком життєву проблему – фінансування закладів опіки. Для повноцінного розвитку дитини важливими є й матеріальні умови, тому «Опіка повинна опиратися на міцний фундамент постійного бюджету» [604, с. 81].

Ще за життя Марії Федорівни, мережа дитячих притулків, опікуваних її відомством, поступово розширювалася. «Мария Федоровна создала вокруг себя фактически второй двор... сформировала традицию для своих преемниц, которые рассматривали сферу благотворительности как неотъемлимую часть своего государственного статуса» [403, с. 12–16]. За свідченнями дослідника, «оставшись вдовою, государыня императрица Мария Федоровна, по желанию своего августейшего сына, по-прежнему продолжала заведывать как воспитательным обществом благородных девиц, так и другими учебными и благотворительными заведениями и благотетельствовала им с еще большею энергиею» [517, с. 37].

Імператриця приділяла увагу жіночому вихованню, опікуючись рівнем освіти серед молодиць, вмінням вести господарські справи. Їй судилрся стати «сердобольной матерью ... для воспитания и жизни и новое счастье им дарствует» [110, с. 158]. Так, вже у 1844 р. імператор Микола Павлович залишить запис у своїх спогадах щодо закладів даного типу: «В них воспитываются будущия матери семейства, от направления умов и степени образования которых зависит нравственное и умственное направление будущего поколения» [423, с. 8]. Однак, сама імператриця ще з дитинства засвоїла наступний принцип: «...нехорошо, по многим причинам, чтобы женщина приобретала слишком обширные познания. Воспитывать в добрых нравах детей, вести хозяйство, иметь наблюдение за прислугой, блности в расходах бережливость – вот в чём должно состоять её учение и философия» [423, с. 6].

Після смерті Марії Федорівни, справа по управлінню Відомством установ імператриці Марії перейшла до рук Олександри Федорівни. Величезна кількість спогадів щодо її «добродетели» засвідчують її заслуги та вдячність із боку населення. Так, відомий громадський діяч, міністр народного просвітництва, почесний член Імператорської Академії наукграф Сергій Семенович Уваров писав про неї, що «...никогда ни один общественный человек не прилагал к исполнению своего долга такой трудолюбивой деятельности, такой неусыпной бодрости» [590, с. 14]. Певну ініціативу відносно допомоги дітям-сиротам проявляв і піклувальник міста Одеса Іван Микитович Інзов. Джерела несуть наступне підтвердження цього прояву: «... был внимателен к солдатам, слугам, детям-сиротам и мечтал о приюте для сирот в Одессе, где бы их обучали грамоте, и он преподавал бы им ботанику; потому, видимо, что сам рос сиротой» [552, с. 21].

Сучасникам подій, враховуючи їхні психічні портрети, було властивим приділяти певній події важливе місце у своїх спогадах. Як правило, дані події мали ключове місце в житті людей. Так, М.А. Кретчмер, вихованець Сирітського відділення військових кантоністів у Катеринославі, залишив негативні спогади про даний заклад, умови життя та навчання вихованців. Особливий вплив, на його думку, мали звичаї начальства [358].

Листи сучасників досліджуваних подій передають нам наміри людей, можливі приховані позиції відносно когось або чогось. Часто приватне листування проливає світло на зовсім інший бік проблеми, демонструючи завуальованість людини. Імператриця Катерина неодноразово згадувала Бецкого у своїх листах: «Родившись в Швеции, где его отец находился в плену, Бецкой получил хорошее образование, подолгу жил в Европе, был принят в лучших столичных обществах». Не дивно, що на той час він закономірно вважався «главным педагогическим авторитетом в России» [162, с. 203]. У своїх листах І.І. Бецкой писав: «Приводить детей к учению надобно, как в приятное, украшенное цветами поле, а тернии, в оном находящиеся, только раздражают природу, особливо сначала, а сие происходит единственно

от неразумения воспитателя» [131, с. 21]. Тут вже спостерігаємо підвищення ролі вихователів, що не раз зазначалося в законодавстві Катерини II.

У 1774 р. в Петербурзі вийшла друком робота Бецкого «Учреждения и уставы, касающиеся до воспитания обоего пола юношества». Французькою книга була видана раніше, ніж у Росії, в Амстердамі. В своєму листі до Потьомкіна імператриця писала: «При сем прилагаю издание И.И. Бецкого, из которого увидите его нынешнее ума положение», - тим самим виказувала не дуже схвальне відношення до роботи, мотивуючи це тим фактом, що зміст написаного дещо повторює німецького педагога Байєра, який свою працю присвячував Вестфалії, і для Росії жодних корисних відомостей книга не містить [162, с. 213].

Все ж заслуги І.І. Бецкого перед імперією неодноразово оцінювалися Катериною II. Зокрема, у 1782 р. імператриця пожалувала його Кавалером Ордена святого Рівноапостольного Князя Володимира Великого Хреста першого ступеня. В цей час метою його життя стає проект по «выведению» буржуазии. «В чужих государствах, – розмірковував Бецкой, – третий чин народа, заведенный уже за несколько веков, продолжается из рода в род: но как здесь (в России) сей чин ещё не находится, то мнится, в оном и нужда состоит... Прямое намерение нового учреждения (Воспитательного дома)– произвести людей способных служить отечеству делами рук своих в различных искусствах и ремеслах» [131, с. 25].

Однак, втілити свій проект в життя І.І. Бецкому так і не вдалося. Пізніше, відомий історик XIX ст. П.М. Майков напише: «Поступавшие в Воспитательный дом дети, – писал уже упомянутый нами П. Майков, – вообще говоря, умирали в немалом количестве, оставшиеся в живых далеко не получали того воспитания, какое предполагал им дать учредитель дома; они не делались полезными гражданами, не составили собою третий чин в государстве» [525, с. 249]. Дане твердження підтримає сучасна дослідниця О. Веселова: «Воспитательный дом довольно скоро стал местом многочисленных злоупотреблений, которые особенно участились в последние годы жизни

Бецкого. Детей принуждали много работать, а изготовленные ими вещи продавались за бесценок» [429].

Марія Федорівна, ще за життя, шукала людину, якій могла б передати справу свого життя. Таку людину, не байдужу до чужого горя, вона знайшла в особі своєї невістки Олександри Федорівни: «уверена, что Императрица будет проникнута по отношению к этим заведениям искреннею любовью и сердечным вниманием, столь для них необходимым» [412, с. 11]. Уривок із даного листа, датованого 1828 р., демонструє правонаступність Олександри Федорівни очолити відомство, засноване Марією Федорівною. Бажання імператриці й після власної смерті не занепасти справу опіки над нужденними підкреслюється у спогадах її власного «исправителя дел», пізніше – статс-секретаря Г.І. Вілламова: «Желая, чтобы все воспитательныя и благотворительныя учреждения, бывшия под управлением почившей Любезнейшей Родительницы Нашей Государыни Императрицы Марии Федоровны и Ея мудрыми попечениями доведенныя до столь высокой степени благосостояния, продолжали и по кончине ея руководствуемы теми же правилами и пользуясь теми же преимуществами и выгодами» [412, с. 12].

«Люди с властью и богатством должны так жить, чтобы другие прощали им эту власть и богатство» [544, с. 134]. Так у своєму листі М.С. Воронцов передає синові повідомлення про важливість участі у долях десятків інших людей. Сама ж княгиня Є.К. Воронцова опікувалася Михайло-Семенівським сирітським будинком, піклувальником якого був Г.Є. Гагарін-Струдзе. Ось про що княгиня писала йому в листі: «...Дорогой сердцу моему Михайло-Семеновский сиротский дом, находясь под вашим просвещенным и благотворным наблюдением, пойдет верным путем к предназначенной для него цели и к благу призреваемых в оном сирот» [491, с. 238].

Окремий пласт листування становлять листи Ангеліни Нечаєвої до свого чоловіка. Чоловік із робочим візитом певний час проживав в Катеринославі, а вона із сином залишалася в Одесі. У своєму листуванні подружжя зачіпало проблеми «правильного» виховання, освітні питання [183, с. 66; 244].

Своєрідною групою джерел виступають щоденники. Критика даного виду має бути вкрай точною, оскільки найчастіше авторами ставиться перед собою мета увічнити власні діяння, примножуючи їх. Щоденники відображають події, які відбулися нещодавно, тому містять сильне емоційне навантаження автора, або ж навпаки – якщо автор записує події, які відбулися раніше, деякі факти можуть забутись. «Счастье не так слепо, как обыкновенно думают. Часто оно есть ничто иное, как следствие верных и творческих мер, не замеченных толпою, но тем не менее подготовивших известное событие. Еще чаще оно бывает результатом личных качеств, характера и поведения» [162, с. 1]. Особливістю для Російської імперії, «не имевшей ни прецедента, ни продолжения, — женщины на престоле российского монарха», погляди яких у справах благодійності різнилися з чоловічими [568, с. 17]. Саме на вихованні особистості становила наголос імператриця Катерина II, маючи на увазі «следствие верных и творческих мер». Втіленням у життя даного задуму імператриці займався І.І. Бецкой.

Його ідеали виховання були тісно переплетені з ідеалами Руссо: «Один только украшенный и просвещенный науками разум, — писав він, — не делает ещё доброго и прямого гражданина. Требуется «облагороженность сердец» [131, с. 20]. З цією метою усіяко підтримувався інтерес до роботи, «чтоб дети страшились праздности как источника всякого зла и заблуждения» [131, с. 20]. Як бачимо, інтелект відходив на другий план. Приділяється вдосталь уваги трудовому спрямуванню.

Серед щоденних записів Марії Федорівни непоодинокими є наступні: «Всю первую половину дня принимала людей из ведомства» [338]. Участь у справах опіки та піклування вирізнялася серед інших та мала значний пріоритет. Даний напрямок підтримували й інші державні діячі. Так, 19 жовтня 1916 року відбулося урочисте святкування 50 років з моменту вступу імператриці Марії на керівництво Відомством установ імператриці Марії. В цей день у її щоденнику знаходимо запис: «Уже в 10 часов утра приняла генерала Брусилова и Иванова, которые также выразили желание участвовать

в праздновании моего юбилея» [338].

Поряд із цим зустрічаємо ще один особистий запис Марії Федорівни: «Я желаю, чтобы оба моих институты управлялись с тою же заботливостью и вниманием как при мне, поэтому прошу сына моего поручить управление ими моей невестке, супруге Великого князя Михаила; я убеждена, что в таком случае они всегда будут процветать и приносить пользу государству... Я также желаю, чтобы установленные правила зачисления в Институт Марии оставались такими же и при моей невестке, и чтобы всегда были оставлены места для сирот, оставшихся без отца и матери» [338]. Таким чином, після смерті Марії Федорівни, справа по управлінню Відомством установ імператриці Марії перейшла до рук Олександри Федорівни, а піклування медичними установами більшою мірою перейшло до рук молодшої невістки Олени Павлівни. Звичайно, будучи сильною та вольовою жінкою з широкою душею, Марія Федорівна не забувала про підтримку у власних справах з боку усіх небайдужих.

Одним із важливих джерел особового походження з історії дитячої безпритульності та бездоглядності Півдня України виступають некрологи. Даний вид джерел може слугувати основою для вивчення біографії попечителів, піклувальників та вихователів, їх внесок у благодійній діяльності. Структура некрологів включає повідомлення про смерть конкретного суспільного діяча, коротку біографічну довідку, перелік досягнень і, що дуже важливо, оцінку діяльності, час і місце поховання. Характер інформації, яку подають некрологи, беземоційний, стриманий, обов'язково зі словами вдячності, що створює труднощі для об'єктивного аналізу особистості. Проте, некрологи можуть нести маловідому інформацію з життя та діяльності історичних діячів, проливають світло на певні обставини, які спонукали їх до певного рішення. Так, з некрологу присяжного повіреного Я.О. Альберта відомо, що ідея створення у власному будинку на Пушкінській вулиці притулку та майстерні для безпритульних хлопчиків (і тих, хто відбув

покарання) прийшла до нього під час перебування на лікуванні в Європі [159, с. 732].

Некрологи зазвичай публікували на сторінках місцевої преси, що слугувало підставою віднести даний вид джерел до журнально-газетного жанру [432, с. 237]. Авторами некрологів часто були редактори видань. Так, велику роль, на шляху допомоги безпритульним та бездоглядним дітям в Одесі, відіграла вже згадувана дружина князя М.С. Воронцова Єлизавета Ксавер'ївна: «Деятельность княгини завершилась крупнейшим делом, которое останется живым памятником ее крупных общественных заслуг, - основанием в память ее мужа Михайло-Семеновского сиротского дома, построенного на участке одесского женского благотворительного общества в 1873 году. Кроме сооружения здания сиротского дома со всем необходимым, Елисавета Ксаверьевна внесла на содержание приюта капитал в 135 тысяч рублей государственными бумагами и построила при сиротском доме церковь...» [177].

Однією з представниць Одеського жіночого благодійного товариства була активна суспільна діячка графиня Р.С. Едлінг. На сторінках «Одесского вестника» 9 лютого 1844 року опубліковано некролог після її смерті, в якому підкреслено активну участь піклувальниці у діяльності Будинку призріння сиріт в Одесі : «Это благотельное заведение, возникшее здесь почти из ничего в годину общего народного бедствия, устроилось, расширилось и укрепилось одними добровольными пожертвованиями, большею частью по мыслям и по направлению графини Эдлинг» [347].

Виходячи з аналізу матеріалів особового походження, варто зауважити, що дана група джерел є досить інформативною, описує зазначену проблематику «з середини». Найбільшими, за змістовим навантаженням, видами джерел особового походження виступають: спогади, листи учасників подій, щоденники та некрологи. Саме комплексний аналіз даної групи джерел дозволяє цілісно уявити картину стану дитячої безпритульності та бездоглядності, виявити імена піклувальників, порівняти показники офіційних

документів з показниками, зазначеними у особових джерелах, дещо розширити історіографію проблеми. Мемуари учасників подій відбивають їх настрої, плани, переживання, дозволяють оцінити власний інтерес кожного у справах опіки та піклування над дітьми. Однак, аналізуючи даний вид джерел, не варто забувати, що сама особа – автор мемуарів, висуває власну оцінку, враження, інтереси на перший план, залишаючи події загальнодержавного характеру позаду, що впливає на достовірність джерела.

Аналізуючи періодичні видання та матеріали особового походження, варто зауважити, що дані групи джерел виступають комплексними видами, описуючи зазначену проблематику різносторонньо, з урахуванням думок різних представників суспільства. Періодичні видання подають інформацію цілеспрямовано відібрану та систематично представлену. Велика увага приділяється участі дворян у справах опіки. Поява таких видань як «Вестник благотворительности» демонструє загострення проблеми «діти вулиці» на території Півдня України. Натомість, саме комплексний аналіз різних груп періодичних видань дозволяє цілісно уявити картину стану дитячої безпритульності та бездоглядності, виявити імена піклувальників, порівняти кількісні показники, висвітлені в пресі, з показниками офіційних документів. В останньому свою цінність демонструють матеріали особового походження. Не дивлячись на незначну кількість даного комплексу джерел, спогади та листи учасників подій відбивають їх настрої, плани, переживання. І хоча деякі з даних джерел писалися з урахуванням бути висвітленими широкому загалу, в поєднанні з офіційними документами вони відображають ситуацію, близьку до реальності (враховуючи всі недоліки, приховані урядовцями).

Особливістю аналізованих видів історичних джерел є те, що їх матеріали дозволяють відтворити ряд невідомих чи малодосліджених сторінок з проблематики, актуальних саме для досліджуваного періоду. У той же час зауважено, що значний комплекс різнопланових матеріалів періодики та джерел особового походження вимагає ретельного джерелознавчого аналізу, перш за все з точки зору повноти висвітлення подій та достовірності даних.

Поряд із цим, дослідник стикається з проблемою виявлення даних видів джерел. Комплекс періодичних видань зазнав сильних руйнувань в період Великої Вітчизняної війни. Так, в місті Дніпро цілісно збереглася лише одна підшивка видання «Екатеринославские губернские ведомости» за 1858 р., решта видань розпорошені. Стосовно джерел особового походження вітчизняні архіви практично німі, оскільки основний пласт даних матеріалів зосереджений в архівах Російської Федерації. Доступними залишаються тільки опубліковані матеріали, а також мемуари, висвітлені в роботах інших дослідників та державних діячів. Останні матеріали являють собою джерело в джерелі, що вимагає подвійного критичного аналізу.

Висновки до розділу 4

Цінність матеріалів періодичних видань пояснюється їх дотичністю до подій, які вивчаються, та масовістю. На плечі журналів і газет покладалося основне завдання – донести інформацію до народу. В численних повідомленнях, оголошеннях, репортажах знаходимо гостро позначену проблему безпритульних та бездоглядних дітей та приклади її вирішення. Періодичні видання містять детальну інформацію щодо діяльності закладів опіки та піклування дітьми (час відкриття закладів, устрій, імена викладачів та піклувальників, інформація про вихованців), яка підтверджується документами діловодства та є достовірною. З іншого боку, преса, в своєму комплексному аналізі, демонструє динаміку виникнення проблем безпритульних та бездоглядних дітей та реакцію заходів влади та суспільства. Характер проаналізованих статей із газет та журналів доводить подачу інформації для читача в готовому (спрощеному) варіанті. Найбільш активно в місцевій пресі «дитячі теми» виринали в період війн. Матеріали періодичних видань закликали небайдуже місцеве населення протидіяти розповсюдженням явищ дитячої безпритульності та бездоглядності в регіоні.

Суб'єктивним джерелом із зазначеної теми виступають матеріали особового походження. Спогади сучасників подій виражають свою інформативність у висвітленні загальної канви щодо справ опіки та піклування дітьми на Півдні України, їх участь у цих справах, враження та власний досвід. У спогадах відображені найбільш яскраві та знакові моменти з життя авторів. Інформація, що береться з подібного джерела, не визначається високим інформативним навантаженням, але може давати відповіді на питання, на які не могли відповісти інші групи джерел, що доводить їх унікальність. Навпаки, листи написані сучасниками подій, визначаються високим рівнем достовірності інформації. Матеріали переписки насичені емоціями та переживаннями авторів, відображають їх внутрішній світ. В листах високопосадовців знаходимо переживання та постійну участь у справах опіки та піклування безпритульними та бездоглядними дітьми. Важливим джерелом виступають щоденники. Варто зазначити, що щоденники певних державних діячів (наприклад, імператриці Катерини II) створювалися з метою бути висвітленими суспільству, що відображалось на достовірності даних. Проте зі щоденників беремо детальну інформацію відносно особистої причетності тих чи інших діячів до справ безпритульних і бездоглядних дітей. Своєрідними описами усіх позитивних досягнень постають некрологи. Некрологи створюються другою особою та не описують власних думок та вражень. Натомість вони є досить інформативними з високим рівнем достовірності, оскільки створюються з метою визначити усі заслуги посмертно.

Таким чином, періодичні видання та джерела особового походження несуть інформацію, відмінну від тієї, яку пропонують офіційні документи. В той же

час, вилучена інформація може містити в собі замовлений варіант, або сильний емоційний відбиток. Досліднику потрібно ретельно вивчати умови, в яких створювалося джерело. Відкритим питанням залишається виявлення та актуалізація наявних джерел особового походження в архівосховищах та

приватних колекціях.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумок, зазначимо, що вивчення комплексу джерел, присвячених питанням опіки та піклування безпритульними та бездоглядними дітьми на Півдні України в 60-і рр. XVIII – на початку XX ст. є досить складним завданням для дослідників, і надалі залишається актуальним.

В історіографічній практиці склалася потужна інформаційна база стосовно історії виникнення, становлення та розвитку дитячих закладів опіки та піклування на Півдні України в зазначений період. В більшості наявних досліджень вивчалися умови функціонування закладів та меценатська діяльність, оскільки відповідна інформація найбільш повно зосереджена в актуалізованій джерельній базі. Саме питання повного джерелознавчого аналізу залишалось поза увагою. В останні роки світ побачили дослідження, присвячені законодавчій політиці імператорського дому в справах опіки. Роботи деяких істориків побудовані на діловодній документації стосовно фінансування та внутрішнього життя дитячих закладів опіки. Слід відзначити, що недостатність вивчення проблем дитячої безпритульності та бездоглядності пов'язана зі складністю опрацювання джерельної бази, а саме – розпорошеністю архівних матеріалів або їх втратою.

Результатом проведеного дисертаційного дослідження стала реконструкція джерельної бази дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України у 60-х рр. XVIII – початку XX ст., у процесі якої було з'ясовано стан наукової розробки проблеми, досліджено історичні умови, в яких відбувалося виникнення історичних джерел, здійснено всебічний аналіз та визначено їх інформативні можливості.

Особливості формування архівних колекцій призвели до осідання документів по різних фондах обласних державних архівів України (Держархів Дніпропетровської області, Держархів Запорізької області, Держархів Миколаївської області, Держархів Одеської області, Держархів Херсонської області) та бібліотек (НБУВ; Одеська національна наукова бібліотека, Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Первоучителів

слов'янських Кирила та Мефодія). Дослідником були опрацьовані 29 фондів вказаних архівних установ та бібліотек. Внаслідок цілеспрямованого опрацювання матеріалів архівних фондів, до наукового обігу введено значний пласт джерельної інформації, яка підлягає подальшому опрацюванню науковцями (опрацьовано 112 архівних та 284 опублікованих джерел, з них близько 60 вперше введено до наукового обігу).

Корпус опрацьованих джерел представлений наступними групами документів: 1) законодавчі акти (імператорські укази Сенату, сенатські укази, «высочайше утверждённые мнения Государственного совета»); 2) актові матеріали (статути, паспорти, свідоцтва); 3) документи діловодства (службове діловодство, звітна документація, організаційно-розпорядчі документи); 4) статистичні (описова та земська статистика); 5) періодичні видання (газети та журнали); 6) матеріалами особового походження (листування, щоденники, заповіти, некрологи).

Внаслідок аналізу першої групи джерел, виявлено 88 законодавчих актів, які висвітлюють політику царського уряду в справах опіки та піклування над дітьми. Документи зосереджені у томах 16–40 першого зібрання, 1–55 другого зібрання та томах 1–25 третього зібрання «Полного собрания законов Российской империи». Під час роботи над представленою групою джерел, було виявлено їх інформативний потенціал, автентичність, визначено різновиди законодавчих актів, встановлено мету їх створення. Дослідником вказано на їх достовірності та репрезентативності. Починаючи з першої половини XIX ст. імперське законодавство зазнає розширення, що вимагало кодифікації законів. Сталося оформлення як структури законодавчих актів різного типу, так і самого поняття «закон». Основними видами законодавчих актів, відносно теми опіки та піклування над дітьми, для даного періоду були: укази (іменні, сенатські), «положения», «мнения», «повеления». Форма та стиль даних законів змінювалися, поступово ставали лаконічними та стриманими. З середини XIX ст. поступово утверджується стиль законодавчої мови, спрощується виклад тексту законів. Вже на межі століть питання

дитячої безпритульності та бездоглядності координувалися значно звуженою кількістю законодавчих актів, використовуючи переважно укази, «повелення» та «мнєня», що зберігалися до появи нового законодавства 1917 р. Однак, збільшення різновидів законодавчих актів не відзначалося на швидшому розв'язанні кола проблем дитячої безпритульності та бездоглядності. Прийняті закони переважно створювалися за вимогою часу та стосувалися відкриття дитячих закладів опіки, вирішення майнових та спадкових питань. Серед недоліків імперського законодавства варто назвати безсистемність і хаотичність його формування, порушення пріоритетів, незбалансованість, відсутність єдиної термінології. Вказані фактори призводили до декоративності та неефективності законодавства. Таким чином, законодавство не задовольняло вимог місцевого населення та не вирішувало питання дитячої безпритульності та бездоглядності.

Менш масштабним виявився комплекс актових документів. Серед них найчастіше зустрічаємо статути благодійних товариств. Ця група джерел (публічно-правові та приватно-правові документи), окрім архівних установ, зберігається у фондах НБУВ. Акові джерела дають відповіді на локальні питання, а саме: устрій дитячих благодійних організацій Півдня України, участь меценатів у житті цих закладів, вирішення фінансових проблем, пов'язаних як із соціально-економічними, так і з політичними викликами суспільства. Документи приватно-правового спрямування зустрічаються рідше. Інформативний потенціал документів вказаної підгрупи виступає цінним доповненням до питань соціальної приналежності опікуваних, їх майнового статку, часу і місця народження. Паспорти, посвідчення, свідоцтва, заповіти несуть цінну статистичну, біографічну інформацію. Нами були відзначені автентичність та репрезентативність актових джерел. Незначна кількість даних документів цілком логічно пояснюється неспроможністю місцевої влади повноцінно реагувати на проблеми соціального характеру на Півдні України.

Заклади опіки та піклування над безпритульними та бездоглядними дітьми Півдня України послуговувалися величезною кількістю діловодної документації. Нами представлено три групи справочинної документації: службова, звітна, організаційно-розпорядча. Зокрема найбільший інтерес дослідника виявляють наступні підвиди: звіти, журнали засідань, протоколи, доповіді, довідки, службові листи, донесення, рапорти, заяви тощо. Документи показують роботу місцевих органів опіки та піклування на Півдні України, реалізацію їх рішень власне самими закладами опіки. Більша частина цих джерел збереглася у фондах державних архівів Миколаївської, Одеської, Херсонської областей. Комплекс діловодної документації сформувався в результаті управлінської діяльності опікунських закладів, приватних дитячих установ. Перед дослідником постала проблема групування джерел з метою подальшого аналізу. Діловодство 60-х рр. XVIII – початку XX ст. не мало чіткого шаблону, за яким було б прийнято оформлювати документи. Виникає плутанина із приналежністю одного документа до різних видів. Так, один вид документів міг відповідати на різні потреби. Загалом документи діловодства несуть інформацію щодо устрою сиротинців, занять вихованців, освітніх питань, ролі піклувальників у подоланні явищ безпритульності та бездоглядності, чисельності сирітських установ, національної приналежності вихованців закладів, появи вихованців у притулках та засобів роботи з ними. Суттєвою проблемою в процесі роботи із поданим комплексом джерел стала розпорошеність документів. Цей факт стає на заваді повноцінного осмислення призначення документів та мети їх появи. Крім того, не варто забувати, що документи звітного корпусу завжди створювалися з метою бути представленими вищим органам. Таким чином, можна говорити про не завжди правдивий характер одержаної інформації. Не зважаючи на це, ця група джерел різносторонньо та структурно описує стан опіки та піклування над безпритульними та бездоглядними дітьми на Півдні України та вирізняється своєю репрезентативністю.

Статистичні джерела виступають лакмусовим папірцем у висвітленні проблем дитячої безпритульності та бездоглядності 60-х рр. XVIII – початку XX ст. Група статистичних джерел представлена описовою статистикою та земською. Збільшення кількості назв благодійних установ на сторінках довідників, словників та географічно-статистичних збірок пояснюється відповідним збільшенням їх загальної кількості в регіоні та зростанням філантропічного руху загалом. Інформативний потенціал статистичних джерел виявляє тенденцію розширення мережі дитячих закладів опіки, збільшення попиту на фінансування даних закладів. Статистичні джерела, не зважаючи на незначну кількість, виявляються досить репрезентативними для розкриття питань економічного розвитку краю, демографічної ситуації, соціального та національного складу населення, проблем опіки та піклування дітьми на Півдні України в 60-і рр. XVIII – на початку XX ст. загалом. Проблемним залишається збір матеріалів, що тягне за собою відсутність можливості їх комплексного аналізу.

Своєрідною групою джерел, що пояснюється їх суб'єктивізмом, виступають періодичні видання, які проливають світло на проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України. Періодичні видання підлягають подвійній критиці, оскільки створюються під впливом авторської думки, або «на замовлення». Проте періодика чітко реагує на актуальні проблеми певного періоду, висвітлюючи найбільш гострі питання. На сторінках періодичних видань знаходимо відповіді на наступні питання: устрій дитячих закладів опіки, господарська діяльність, навчальний процес, заходи піклувальників. Інформація на сторінках видань представлена в контексті загальних соціальних проблем. Загалом, періодичні видання Півдня України зазнали багатьох втрат в роки війн. Більш повно ці джерела знаходимо у фондах державних обласних архівів, ІР НБУВ; Одеській національній науковій бібліотеці, Дніпропетровській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Первоучителів слов'янських Кирила та Мефодія. Окремо підкреслюється актуальність проблеми для зазначеного часу на рівні висвітлення у місцевих

періодичних виданнях. Широкий спектр запропонованої періодики дозволяє розглядати питання дитячої безпритульності та бездоглядності в розрізі з суспільними проблемами.

Джерела особового походження дають різноманітний матеріал для подальшого дослідження питань опіки та піклування над дітьми Півдня України. В процесі роботи над вказаною групою джерел дослідник застосував ряд спеціальних прийомів, визначив місце, час, мету та умови створення документів, ретельно аналізує та співставляє з іншими матеріалами. Особливістю аналізованих видів історичних джерел є те, що їх матеріали дозволяють відтворити ряд невідомих чи малодосліджених сторінок з проблематики, актуальних саме для досліджуваного періоду. Інформативний потенціал джерел особового походження дозволяє подивитися на стан опіки та піклування над дітьми в регіоні з позиції самих піклувальників, простежити їх інтерес у цій справі. Вказана група джерел відзначається унікальністю та репрезентативністю.

На підставі ґрунтовного аналізу джерел можна прослідкувати еволюцію піклувальницької справи дітьми на прикладі території Півдня України. Так, комплекс проаналізованих документів представляють картину будівництва опікунської політики «зверху», сприяння широкому залученню піклувальників до даної справи. Джерельний масив відповідає усім ознакам автентичності. Документи місцевих органів влади мають високі інформативні можливості для висвітлення механізму втілення законодавчої ініціативи на місцях, проте певні аспекти, зафіксовані в них, в результаті співставлення з рештою документів, дають підстави сумніватися щодо їх достовірності. Джерела також демонструють свою інформативність у висвітленні ряду питань устрою дитячих закладів опіки, щодо чисельності сирітських установ, національного колориту піклувальників, еволюції закладів дитячого типу. Законодавчі акти, актові джерела та документи діловодства відзначаються найвищим ступенем достовірності. Серед документів діловодства ті, що створювалися для внутрішнього користування, відзначаються найвищою достовірністю. Група

діловодної документації визначається високим рівнем інформативності. Своєю різноплановістю визначилися групи статистичних документів, періодичних видань та матеріалів особового дослідження. Останні відзначаються унікальністю збережених матеріалів. Усі групи джерел характеризуються своєю репрезентативністю щодо висвітлених процесів. Комплекс джерел дає багатий фактологічний матеріал для подальшого дослідження проблем дитячої безпритульності та бездоглядності, вимагає критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів, зіставлення їх змісту з іншими джерелами. Також вимагається розширення джерельної бази саме за рахунок джерел особового походження.

Проведений джерелознавчий аналіз дав змогу висвітлити проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності в 60-ті рр. XVIII – на початку XX ст. на території Півдня України. Наукові розробки у цій сфері дозволили виявити рівень наукового опрацювання історичних джерел із заданої проблематики, здійснити евристику щодо представництва джерел історії безпритульності та бездоглядності Півдня України в 60-х рр. XVIII – початку XX ст. в архівосховищах України та класифікувати їх. Розкриття потенційних інформативних можливостей джерельної бази для вивчення історичного контексту дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України дало змогу стверджувати, що на початку XX ст. приватна ініціатива у справах опіки та піклування над дітьми стала домінантною, а проблеми опіки та піклування прямо залежали як від внутрішніх, так і від зовнішніх перетворень в імперії.

Отже, виходячи з аналізу джерел до вивчення дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України зазначеного періоду, зауважимо, що важливим є продовження пошуку архівної спадщини органів піклування над дітьми на Півдні України, аналіз інших груп джерел (публіцистика, художня література). Подальший аналіз сприятиме вилученню досвіду для забезпечення соціальних вимог найбільш незахищеної категорії населення – дітей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Архівні джерела

Державний архів Дніпропетровської області

1. Дело Анастасьевского Волостного Правления о сиротах и отчетности опекунов по имуществу и капиталу, оставшемуся после смерти крестьянина деревни Катошино Я.С. Груши, 1908–1917. // Ф. 540. Оп. 1. Спр. 2. 211 арк.

2. Дело об отчете опекунов о расходовании средств на содержание детей-сирот крестьянина Причепы А..М., 1910–1919. // Ф. 540. Оп. 1. Спр. 3. 40 арк.

3. О введении открытого приема детей в приют для подкидышей в г. Екатеринославе, принятого в Императорских Воспитательных домах. Из приказа городской полиции, 11 февраля 1912. // Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1210. 781 арк.

4. О действиях полиции в случае обнаружения детей-подкидышей и грудных детей, оставляемых в вагонах железных дорог. Из приказа уездной полиции, 25 октября 1908. // Ф. 11. Оп. 1. Спр. 662. 222 арк.

5. О Мариупольском сиротском отделении. Из доклада о ревизии присутственных мест губернии, 1872. // Ф. 11. Оп. 1. Спр. 40. 79 арк.

6. О принятии в ведение Общества попечения о подкидышах и сиротах существующее при Екатеринославской Губернской Земской больнице детское отделение. Из отношения комитета Общества попечения о подкидышах и сиротах, 14 декабря 1904. // Ф. 11. Оп. 1. Спр. 442. 705 арк.

Державний архів Запорізької області

7. Документы о выдаче пособий семьям мобилизованных солдат за 1914–1915 гг. // Ф. 24. Оп. 1. Спр. 524. 127 арк.

8. Документы о деятельности Александровского уездного попечительства детских приютов за 1912–1915 гг. // Ф. 24. Оп. 1. Спр. 449. 38 арк.

9. Документы о сборе пожертвований на строительство двух санаториев в Крыму для раненых и больных солдат и их семей за 1915 г. // Ф. 24. Оп. 1. Спр. 548. 73 арк.

10. Документы об открытии столовой в городском ночлежном приюте за 1916 г. // Ф. 24. Оп. 1. Спр. 595. 5 арк.

11. Краткий очерк о городском училище-хуторе глухонемых в г. Александровске Екатеринославской губ. за 1903–1910 гг. // Ф. 56. Оп. 1. Спр. 285. 15 арк.

12. Отчет Александровского отдела попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых состоящего под Августейшим покровительством Их Императорских Величеств за 1908 г. // Ф. 56. Оп. 1. Спр. 273. 226 арк.

13. Отчет уездному земскому собранию о деятельности управы за 1907 год. Протоколы заседаний санитарного совета, ветеринарного совещания, 1907–1908. // Ф. 56. Оп. 1. Спр. 257. 192 арк.

14. Отчет уездному земскому собранию о деятельности управы за 1912 г. Протоколы ветеринарных совещаний, 1912–1913. // Ф. 56. Оп. 1. Спр. 308. 127 арк.

15. Смета расходов на 1913 г. // Ф. 56. Оп. 1. Спр. 335. 112 арк.

Державний архів Миколаївської області

16. Дело Очаковского городского сиротского суда об опеке над малолетними детьми Леона Либермалова Гольперина, 23 марта 1872. // Ф. 293. Оп. 1. Спр. 1. 11 арк.

17. Дело с отчетами разных учреждений за 1903 г., 5 февраля 1904 – 7 марта 1905. // Ф. 229. Оп. 1. Спр. 703. 454 арк.

18. Заявление о прекращении опеки над Манею и Лейбою Маклер, 16 июня 1903. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 205. 4 арк.

19. Заявления о приеме детей в приют, 1906. // Ф. 310. Оп. 1. Спр. 1. 2 арк.
20. О 100 руб. принадлежащих наследникам Архипова Е. и А. за потерю имущества в Севастополе, 3 февраля 1860 – 23 февраля 1865. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 9. 19 арк.
21. О возбуждении ходатайства дочери Гриньковой М.И. о своем наследстве, 13 июня 1855 – 1858. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 74. 13 арк.
22. О воспрещении занятий в учреждениях в торжественные и праздничные дни, 1830. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 488. 8 арк.
23. О признании кому принадлежит хата, состоящая на Мешковском хуторе оставшаяся после смерти и кто наследник. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 310. 8 арк.
24. О продаже городским приставом Лазаревичем имения сироты Авдицкого, 7 февраля 1838 – 10 мая 1865. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 8. 53 арк.
25. Об опеке над сиротами Ралиуса, 8 ноября 1843 – 23 августа 1846. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 56. 8 арк.
26. Об учреждении опеки над имуществом расточительного купеческого сына Т. Холявко, 4 августа 1883 – 24 июня 1897. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 416. 767 арк.
27. Об учреждении опеки над личностью и имуществом малолетней Двойры (она же Дора) Михелевны Гохбергъ, 10 января 1902 – 28 марта 1908. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 69. 22 арк.
28. Отношение инспектора департамента Морского министерства о зачислении дочери вдовы Вектон Амалии Самойловны в Павловский институт на казенное содержание, 9–30 января 1854. // Ф. 230. Оп. 1. Спр. 1947. 2 арк.
29. Переписка с городской управой и попечительным советом об освобождении бедных учениц морской женской гимназии от уплаты за обучение, 1874–1875. // Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1512. 4 арк.
30. Переписка с местными благотворителями о разрешении на основании «Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях» в

г. Николаеве. Устав общества г. Одессы и г. Николаева, 11 июня – 14 июля 1903 г. // Ф. 229. Оп. 1. Спр. 549. 30 арк.

31. По прошению вдовы титулярного советника Бородиной А. о учреждении опеки над малолетнею дочерью, 26 апреля 1878 – 9 апреля 1888 г. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 39. 8 арк.

32. Постановления об обеспечении сирот, умерших родителей, о призрении и учреждении их опеки, 2 января – 18 декабря 1829. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 487. 149 арк.

33. Предписание канцелярии военного губернатора Николаевской городской полиции о выдаче свидетельства об имущественном состоянии сирот Сонцовых по их прошению, 25–31 мая 1854. // Ф. 230. Оп. 1. Спр. 1933. 5 арк.

34. Приют Николаевского благотворительного общества – Прошения об оказании помощи, 28 марта 1907 – 17 апреля 1907. // Ф. 310. Оп. 1. Спр. 2. 43 арк.

35. Прошение Долгановой И.П. о принятии ее внучки в женскую прогимназию за счет города, 1904. // Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1703. 2 арк.

36. Прошение об учреждении опеки над имуществом и детьми мобилизованного работника ополчения И.Т. Гутченко, 17 июня – 19 июля 1916. // Ф. 228. Оп. 1. Спр. 3. 3 арк.

37. Прошение об учреждении опеки над сиротой и капиталом оставшимся после смерти Д.П. Жайворонкова, 17 июня 1917. // Ф. 228. Оп. 1. Спр. 4. 3 арк.

38. Прошение правления «Общества попечения о бедных и бесприютных детях» о разрешении на устройство при приюте общества картонажной и палитурной мастерской, 12 июня – 20 июня 1907 г. // Ф. 229. Оп. 1. Спр. 1161. 2 арк.

39. Решение думы, прошение, рапорт и другие документы об учреждении опеки над малолетними детьми призванного на действительную

военную службу Богоявленского мещанина Н.Н.Андреева, 3 августа 1914 – 4 апреля 1920. // Ф. 228. Оп. 1. Спр. 2. 9 арк.

40. Справка о рождении мещан Богоявленско-Посадской думы, 1 февраля. 1914 – 22 октября 1915. // Ф. 228. Оп. 1. Спр. 1. 23 арк.

41. Удостоверения и справки, выданные военным чинам для получения их семьями помощи, 1914-1918. // Ф. 213. Оп. 1. Спр. 1. 1831 арк.

42. Указы о выдаче и получении разных опекунских сумм, 9 января 1843 – 22 декабря 1844. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 484. 140 арк.

43. Финансовый отчет опекунов над имуществом Гончаровых и повестки компании по обревизированию дел суда, 1881. // Ф. 292. Оп. 1. Спр. 76. 41 арк.

Державний архів Одеської області

44. Ведомости из отчета и переписка об опеке над именными малолетних дворян-сирот, 1791 – 1800. // Ф. 440. Оп. 1. Спр. 2. 79 арк.

45. Дело Одесского городского попечительства по призрению семейств солдат, призванных на действительную военную службу. Прошения и переписка о выдаче пайкового довольствия семьям военнослужащих, 1917 – 1918. // Ф. 612. Оп. 1. Спр. 5. 113 арк.

46. Книга для подкидышей за 1910 год, 2 января 1910 – 31 декабря 1910. // Ф. 96. Оп. 1. Спр. 50. 349 арк.

47. О детях арестантских в сиротюком доме, 4 февраля 1841 – 24 марта 1841. // Ф. 361. Оп. 1. Спр. 27. 12 арк.

48. О найме квартиры для помещения Одесского Сиротского Дома, 1827. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 11. 11 арк.

49. О передаче Дюковского сада в ведение Одесского попечительного комитета о тюрьмах для устройства приюта для нищих детей в г. Одессе. // Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3484. 16 арк.

50. О покупке для воспитанников Сиротского дома книг и других учебных пособий, 1864. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 29. 22 арк.

51. О помещении детей арестантов в сиротском доме, 24 мая 1843. // Ф. 361. Оп. 1. Спр. 53. 2 арк.
52. О приглашении Титулярного Советника Жукова и протоиерея Святенкова для преподавания уроков воспитанникам Сиротского дома, 1828. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 6. 18 арк.
53. О принятии в Одесский Сиротский дом на воспитание детей рабочего звания, 1832. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 9. 196 арк.
54. О принятии в Сиротский дом малолетнего из мещан Ивана Стецунова. 1835. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 23. 13 арк.
55. О принятии в Сиротский дом малолетнего чиновничьего сына Илария Янковского, 1835. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 26. 105 арк.
56. О принятии на воспитание в сиротский дом из греческих дворян Феодора Крестино и определении его потом на действительную службу в сей Приказ, 1838. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 3. 136 арк.
57. О штате и расписании для подведомственного Одесскому приказу сиротского дома, 1843. // Ф. 1. Оп. 192. Спр. 50. 23 арк.
58. Об Одесском Павловском приюте. Устав и отчет Одесского общества для попечения о младенцах и роженицах и докладные записки директора Павловского приюта о его деятельности, 22 января 1887 г. – 18 декабря 1887 г. // Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1773. 94 арк.
59. Об определении студента Ришельевского лицея Петра Неженца учителем Сиротского дома, о награждении его чином Коллежского Регистратора и о перемещении на учительскую должность, 1833. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 14. 54 арк.
60. Об отводе Женскому благотворительному обществу участка на лимане под постройку помещения для сирот. // Ф. 59. Оп. 2. Спр. 3476. 8 арк.
61. Об отдаче одесскому мещанину Якову Вишневецкому питомцев Сиротского дома для присоединения к семейству, 1864. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 16. 17 арк.

62. Об отправлении в Харьковскую фельдшерскую школу для обучения фельдшерству воспитанников Одесского Сиротского дома ... о возврате этих воспитанников, 1851. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 18. 92 арк.
63. Об отправлении воспитанников Сиротского дома певческий хор и обращение из одного, 1826. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 7. 10 арк.
64. Об увольнении из Сиротского дома и определении на службу воспитанников одного, 1827. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 8. 28 арк.
65. Об устройстве в Одессе заведений для призрения детей, не помнящих родства. // Ф. 2. Оп. 1. Спр. 752. 55 арк.
66. Об устройстве библиотеки при Одесском Сиротском доме, 1844. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 5. 11 арк.
67. Об учреждении в городе Одессе Приказа общественного призрения в Одессе и Отчет строительного комитета о расходах на содержание городского госпиталя и сиротского дома в 1821-1823 гг. // Ф. 59. Оп. 1. Спр. 266. 128 арк.
68. Об учреждении в губерниях Новороссийского края детских приютов, 1840. // Ф. 1. Оп. 192. Спр. 46. 11 арк.
69. Об учреждении в Одессе Комитета благотворительных заведений или Приказа общественного призрения. // Ф. 2. Оп. 1. Спр. 46. 76 арк.
70. Об учреждении в Симферополе детского приюта, 1849. // Ф. 1. Оп. 192. Спр. 204. 16 арк.
71. Об учреждении сиротского дома в Одессе. // Ф. 59. Оп. 2. Спр. 66. 13 арк.
72. Отношения полицейских участков за 1891 год. 2 января 1891 – 31 декабря 1891. // Ф. 96. Оп. 1. Спр. 2. 283 арк.
73. Отчет, 11 мая 1874 – 21 ноября 1875. // Ф. 273. Оп. 1. Спр. 2. 14 арк.
74. Отчеты сиротских судов об имениях малолетних мещан – сирот, 1797 – 1800. // Ф. 440. Оп. 1. Спр. 1. 38 арк.

75. Переписка о внебрачных детях (10 мая 1827 – 19 июля 1849). 1826. // Ф. 630. Оп. 1. Спр. 10. 273 арк.
76. Переписка по делам общества, 1882–1893. // Ф. 273. Оп. 1. Спр. 4. 15 арк.
77. По донесению смотрителя Сиротского дома об от даче сапожнику Карлу Берту на учение воспитанника сиротского дома Егора Чумаченка. // Ф. 362. Оп. 1. Спр. 74. 7 арк.
78. По прошению Александры Дмитриевны Каннабих об организации попечения о несовершеннолетних заключенных и детях арестантов, 7 января 1884 г. – 9 апреля 1887 г. // Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1100. 31 арк.
79. Приказы винаря-суперантенданта об обеспечении имуществом детей первого брака при вторичном замужестве, 1830. // Ф. 630. Оп. 1. Спр. 21. 4 арк.
80. Протоколы заседаний правления, 18 октября 1910 – 14 сентября 1912. // Ф. 273. Оп. 1. Спр. 1. 19 арк.
81. Сведения о пожертвованиях в пользу лютеранського сиротского дома, 1869. // Ф. 630. Оп. 1. Спр. 311. 50 арк.
82. Сведения о приеме сирот в сиротский дом, об уплаченных взносах и списки сирот, 1888–1889. // Ф. 630. Оп. 1. Спр. 296. 20 арк.
83. Сведения об усыновлении детей оставленных родителями, 1881–1908. // Ф. 630. Оп. 1. Спр. 277. 18 арк.
84. Статистические сведения о деятельности благотворительных обществ и заведений, 1855. // Ф. 1. Оп. 173. Спр. 15. 115 арк.
85. Удостоверения за 1895 г. Отношения за 1896 г. // Ф. 96. Оп. 1. Спр. 7. 363 арк.
86. Успеваемость (за 1913 год). // Ф. 273. Оп. 1. Спр. 20. 1 арк.
87. Устав Одесского Славянского благотворительного общества шимени святого К.ирила и Мефодия, 1873. // Ф. 273. Оп. 1. Спр. 1. 5 арк.

88. Дела об установлении опеки над имуществом и несовершеннолетними наследниками умершего Горбатого Д.Л., 14 февраля 1900 – 28 февраля 1918. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 2. 220 арк.

89. Дело об установлении опеки над имуществом и несовершеннолетним сыном мещанина Волынского М.Я., 17 ноября 1909 – 22 июля 1920. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 42. 77 арк.

90. Дело об установлении опеки над имуществом и несовершеннолетними наследниками умершего отставного фельдфебеля Озерова Т.И., 9 августа 1901 – 7 августа 1917. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 8. 68 арк.

91. Дело об установлении опеки над имуществом и несовершеннолетними наследниками умершего штурмана дальнего плавания Павленко П.Т. 30 апреля 1909- 23 июня 1919. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 47. 89 арк.

92. Дело об установлении опеки над имуществом несовершеннолетнего сына умершего дворянина Малицкого С.П., 12 июня 1912 – 27 февраля 1919. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 78. 97 арк.

93. Дело об установлении опеки над имуществом несовершеннолетней дочери учителя Скориной Л.А. 15 июля 1913 – 18 ноября 1917. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 101. 65 арк.

94. Дело об установлении опеки над имуществом несовершеннолетних наследников умершего купца Фиделева З.Е., 7 августа 1910 – 24 апреля 1917. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 59. 80 арк.

95. Дело об установлении опеки над имуществом несовершеннолетних наследников умершего рядового запаса Цисарь И.Х., 18 мая 1906 – 21 мая 1919. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 30. 83 арк.

96. Дело об установлении опеки над имуществом несовершеннолетних наследников умершего почетного гражданина Краснопольского А.Н., 12 мая 1911 – 4 июля 1915. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 64. 47 арк.

97. Дело об установлении опеки над имуществом несовершеннолетних наследников умершего крестьянина Колдашева А.И. 25 сентября 1913 – 6 октября 1915. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 91. 67 арк.

98. Дело об установлении опеки над имуществом несовершеннолетних наследников умершего почтальона Ивашкова Г.Л. 11 января 1914 – 20 сентября 1921. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 116. 20 арк.

99. Дело об установлении опеки над имуществом умершего генерал-майора Аристова М.И. 14 апреля 1914 – 18 января 1916. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 106. 93 арк.

100. Дело по ходотайству Островицкой А.Ф. о назначении ей опекуна Тютюнникова Е.А. 25 сентября 1913 – 6 октября 1915. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 96. 21 арк.

101. Копии протоколов заседаний воспитательного совета сиротского детского дома и фельдшерской школы. // Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2. 46 арк.

102. Отчет Николаевского городского сиротского суда о приходе и расходе ассигнований за 1837 год. // Ф. 1. Оп. 1. Спр. 85. 8 арк.

103. Переписка с канцелярией по управлению детскими приютами Херсонского губернского попечительства детских приютов, 1908–1914. // Ф. 243. Оп. 1. Спр. 1. 54 арк.

104. Переписка с уездными управами о состоянии учебных заведений, 1888. // Ф. 5. Оп. 1. Спр. 9. 112 арк.

105. Постановления заседаний Херсонского городского сиротского суда и переписка с другими округами сиротских судов о передаче опекунских дел по подсудности в другие округа, 9 ноября 1916 – 13 июля 1917. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 162. 54 арк.

106. Протокол заседания присутствия по торговым делам (1914–1915 гг.). // Ф. 7. Оп. 1. Спр. 195. 449 арк.

107. Протоколы заседаний дирекции Николаевского детского приюта, 1911–1919 гг. // Ф. 1. Оп. 1. Спр. 62. 76 арк.

108. Протоколы заседаний сиротского суда и переписка с Херсонским и Бессарабским губернаторами об образовавшемся обезличенном капи тале и использовании его для организации приюта для детей-сирот, 20 марта 1901 – 16 ноября 1914. // Ф. 81. Оп. 1. Спр. 4. 108 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.
Вернадського**

109. Выпись из указа Поречского уездного суда о воспитании помещиком Андреем Колтовским дочери Анны Семеновны Нееловой, Александры. 1835. // Ф. V. Спр. 931. 2 арк.

110. Журналы разных путешествий, предпринятых с 1780 г. Ее Великою Императрицею Всероссийскою. 90-е гг. XVIII ст. // Ф. V. Спр. 726. 172 арк.

111. Завещание Дарьи Петровны Харламовой, урожденной Сомлевой. 1897. // Ф. V. Спр. 994–995 10 арк.

112. Материалы касательно Таврической и Екатеринославской губерний (Из Решетиловского архива походной канцелярии князя Потемкина). Начало XIX в. // Ф. V. Спр. 852. 355 арк.

Опубліковані джерела

113. “Весь Екатеринослав” на 1913 г.: справочная книга. Дніпропетровськ: Типо-Литогр. изд. Л. И. Сатановского, 1913. 403 с. URL: <https://www.libr.dp.ua/fullkr/?pbp=117> (дата звернення: 18.10.2015).

114. 50-летие IV отделения Собственной е.и.в. канцелярии (1828–1878): хроника Ведомства учреждений императрицы Марии, состоящих под непосредственным их имп. величеств покровительством / сост. И.Я. Селезнев. СПб., 1878. 607 с.

115. Адрес-календарь и справочная книжка гор. Николаева (Херс. губ.) на 1900 г. / изд. П.А. Ковалева. Николаев: Тип. сод. Л.П. Белолипским, 1899. 253 с.

116. Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1902 год / Канцелярия Николаевского градоначальника. Николаев: Русская типолитография, 1901. 214 с.

117. Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1904 год / Канцелярия Николаевского градоначальника. Николаев: Русская типолитография, 1903. 265 с.

118. Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1915 год / Канцелярия Николаевского градоначальства. Николаев: Электрич. типолитография бр. Л. и И. Белолипских, 1914. 355 с.

119. Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1898 год: справочное издание. Одеса: Тип. Штаб. Окр., 1897. 577 с.

120. Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1889 год. Одесса: Типография штаба войск Одесского военного округа, 1888. 479, 10 с.

121. Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1890 год: справочное издание. Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1889. 528, 11 с., 1 план.

122. Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1891 год: справочное издание. Одесса: Тип. Одесского военного округа, 1890. LIV, 543 с., из них 80 с. объявл., 1 план.

123. Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1892 год: справочное издание. Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1891. XLVIII, 555 с., из них 80 с. объявл.

124. Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1893 год: справочное издание. Одесса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1892. XLVIII, 568 с., из них 88 с. с объявл.

125. Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1896 год: справочное издание. Одеса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1895. XIV, 400, 223 с.

126. Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1897 год: справочное издание. Одеса: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1897. XIV, 412, 215 с.
127. Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1915 год. Б. м.: Изд. Ведомостей Одес. градоначальства, 1915. 19, 495, LXI с.
128. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 год. – Одесса: Изд. Ведомостей Одесского градоначальства, 1917. [22], 132, [26], ССVII с., 1 план.
129. Александровские новости. № 92. 1 декабря 1910.
130. Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-торе и Сиротском доме (1868-70 г.). *Еврейская старина*. 1914. Выпуск I. С. 62–77.
131. Бецкой И. И. Письма И.И. Бецкого к императрице Екатерине Второй. *Русская старина*, 1896. Т. 88. № 11. URL: <http://bibliotekar.ru/reprint-69/13.htm> (дата звернения: 20.09.2015).
132. Благотворительность в России: [в 2 т.]. СПб.: Б.и., 1907. Т. 1. Обзор состояния общественного призрения и благотворительности. 882 с.
133. Благотворительные общества: Список. СПб., 1899. 66 с.
134. Благотворительные учреждения России. СПб., 1912. 248, 120 с.
135. Благотворительные учреждения Российской империи (Сост. По высочайшему повелению Собственной е. и. в. Канцелярией по учреждениям имп. Марии): [в 3-х т.]. СПб., 1900. Т.1. 360 с.
136. Благотворительные учреждения Российской империи (Сост. По высочайшему повелению Собственной е. и. в. Канцелярией по учреждениям имп. Марии): [в 3-х т.]. СПб., 1900. Т.2. 1980 с.
137. Благотворительные учреждения Российской империи (Сост. По высочайшему повелению Собственной е. и. в. Канцелярией по учреждениям имп. Марии): [в 3-х т.]. СПб., 1900. Т.3. 428 с.

138. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред.. С.Н. Южакова. СПб.: Тип. Книгоиздательства Просвещение, б.г. Т.17. 794 с.

139. Ведомости из отчета “Одесского общества попечения о младенцах и роженицах”. *Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям*. 1878. №20. 15 октября. 714 с.

140. Вестник благотворительности. 1897. №1.

141. Вестник благотворительности. 1897. №10.

142. Вестник благотворительности. 1897. №3.

143. Вестник благотворительности. 1898. №10.

144. Вестник благотворительности. 1898. №7.

145. Вестник благотворительности. 1899. №4.

146. Вестник благотворительности. 1901. №1.

147. Вестник благотворительности. 1902. №2

148. Вестник Екатеринославского земства. 1904. № 17. 550 с.

149. Вестник Екатеринославского земства. 1904. № 21–22. 686 с.

150. Волков В.В. Уложение о наказаниях Уголовных и исправительных / В.В. Волков. СПб., 1914. 476 с.

151. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. Год издания 2-й. Одесса: издательство «Одесские новости», 1912. [10], 72, 76, 184, [4], IV, 210, 4, 364, [4], 248, 20, [2] с.; 1 л. карт.

152. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 г. Год издания 4-й. Одесса: издательство «Одесские новости»; типография «Порядок», 1914. [4], 64, XXVIII, 188, [2], VI, 319, [3], 487, [1] с., 424 стб., 116, 3–16, [4] с.; 1 л. карт.

153. Годовой отчет о деятельности Ялтинского благотворительного общества за 1869/1870 год. *Таврические губернские ведомости*. 1871. 4 февр.

154. Десятилетие Одесского общества покровительства отбывшим наказания и бесприютным: (Ист. записка). Одесса, 1897. 50 с., 1 л. ил.

155. Детские приюты в России. СПб.: Тип. К. Крайя, 1848. 499 с.
156. Детский листок. сентябрь 1915.
157. Джерела з історії Південної України. Т. 3: Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття). Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2003. 488 с.
158. Денежный отчет Ялтинского благотворительного общества по приходу и расходу средств за 1901 год. Ялта, 1902. 16 с.
159. Некролог. Я.О. Альберт. *Детская помощь*. 1888. № 23. С. 731–732.
160. Дневник императрицы Екатерины II. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=182607&p=1>
161. Евреи Одессы и юга Украины / Авт. Сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Вепкова; Гос. архив Одесск. обл.; Междунар. евр. общин. Центр «Мигдаль». Одесса, 2002. (Труды Гос. Архива Одесск. обл. Т. VII), Кн. 1. (Кон. XVIII – нач. XX вв.). 300 с., 16 ил.
162. Екатеринославская земская газета. 1916. № 10.
163. Екатеринославская земская газета. 1916. № 11.
164. Екатеринославская земская газета 1916. № 34.
165. Екатеринославская земская газета 1916. № 43.
166. Екатеринославские губернские ведомости. 1842. 21 марта.
167. Екатеринославские губернские ведомости. 1846. 17 августа.
168. Екатеринославские губернские ведомости. 1850. 28 января.
169. Екатеринославские губернские ведомости. 1858. 15 ноября.
170. Екатеринославский адрес-календарь. Екатеринослав, 1860–1916. на 1864 год. 1864. 326, 29, 26 с., 4 л. фронт. (ил.), табл.
171. Екатеринославский адрес-календарь. Екатеринослав, 1860–1916. на 1875 год. 1875. VI, 165, 88 с.
172. Екатеринославский адрес-календарь. Екатеринослав, 1860–1916. на 1895 год. 1894. II, 274 с.
173. Екатеринославский адрес-календарь. Екатеринослав, 1860–1916. на 1910 год. 1910. XVI, 338 с.

174. Ведомство учреждений Императрицы Марии (1797–1897). Канцелярия по управлению за детскими приютами: отчет за 1895–1905 гг. СПб., 1906. V, 373 с.

175. Журналы Екатеринославского губернского земельного собрания 48-й очередной сессии 1913 г. С приложениями. Екатеринославская типография губернского земства, 1914. LXIII, 1847 с.

176. Законы о детях / Сост. Я.А. Канторович. Спб.: Издание Я.А. Канторовича, 1899. 330 с.

177. Зеленый П. Светлейшая княгиня Елисавета Ксаверьевна Воронцова. Некролог. *Одесский вестник*. 1880. 20 апреля.

178. Земская медицина и санитарное состояние Херсонского уезда в 1909 г. (годовой обзор). / Сост. Е. И. Яковенко. Херсон: Изд. Херс. уездной зем. управы, 1911. 119 с.

179. Известия о Венском сиротском доме. *Журнал императорского Человеколюбивого общества*. 1822. №10. С.78–85.

180. Извлечение из отчета Министерства внутренних дел за 1861, 1862 и 1863 гг. СПб., 1865. 302 с.

181. Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865–1899 гг. Вып. 2. Херсон: Издание Херсонской Губернской Земской Управы, 1906. 299 с.

182. Календарь и справочная книга города Николаева на 1883 год / сост. и изд. В. Ильин. Херсон, 1882. 168 с.

183. Краткий обзор состояния и деятельности Екатеринославского губернского земского попечительства им. Графа Ф.Э. Келлера за 1915 г. Екатеринослав, 1914. 489 с.

184. Николаевский вестник. 1865. 22 февраля.

185. Николаевский вестник. 1867. 1 августа.

186. Николаевский вестник. 1865. 14 января.

187. Новороссийский календарь на 1835 год / Под ред. Бориневича. Одесса: Одес. гор. обществ. упр. 1834. 178 с., 3 л. ил.

188. Новороссийский календарь на 1837 год: Ч. 1-2 / Под ред. Бориневича. Одесса: Одес. гор. обществ. упр. 1836. 172 с., 2 л. ил.
189. Новороссийский календарь на 1858 год / Под ред. Бориневича. Одесса: Одес. гор. обществ. упр. 1857. 514 с.
190. Новороссийский календарь на 1860 год / Под ред. Бориневича. Одесса: Одес. гор. обществ. упр. 1859. 488 с.
191. Новороссийский календарь на 1864 год / Под ред. Бориневича. Одесса: Одес. гор. обществ. упр. 1863. 460 с., 1 табл.
192. Новороссийския ведомости. 1869 г. №55. 6-е декабря.
193. Новороссийския ведомости. 1869 г. №10. 12-е октября.
194. Новороссийския ведомости. 1869 г. №17. 22-е октября.
195. Новороссийския ведомости. 1869 г. №24. 30-е октября.
196. Новороссийския ведомости. 1869 г. №43. 22-е ноября.
197. Новороссийския ведомости. 1869 г. №48. 28-е ноября.
198. О новом опыте призрения малолетних бедных сирот женского пола, сделанные господами камер-юнкером коллежским советником Струдзою и коллежскими асессорами Каменским и Липовским. *Журнал императорского Человеколюбивого общества*. 1817. №1. С.20–23.
199. О подкидышах. *Сборник Херсонского Земства*. 1891. № 10. С. 52–57.
200. Обзор Херсонской губернии за 1895 г. Херсон, 1896. 126 с.
201. Устав Сиротского дома тайного советника Фабра в Симферополе, утвержденный 7 июня 1880 г. Симферополь, 1880. 16 с.
202. Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1916–1917 гг. Б.м.и., б.г.и. 63 с.
203. Одесса. 1794–1894 / издание Городского общественного управления к столетию города. Одесса: тип. А. Шульце, 1894. LXXX, 852 с., 4 л. илл.

204. Одесский альманах: Ежегод. справ. календарь-сборник / Изд. Ю.Н. Сандомирский; [Ред. С.И. Плаксин]. Одесса: Центр. типо-лит., 1894. 520 с. разд. паг., 6 л. ил., карт.
205. Одесский вестник. 1829. 17 марта.
206. Одесский вестник. 1834. 14 марта.
207. Одесский вестник. 1840. 20 апреля.
208. Одесский вестник. 1841. 19 апреля.
209. Одесский вестник. 1841. 7 мая.
210. Одесский вестник. 1846. 16 февраля.
211. Одесский вестник. 1848. 17 марта.
212. Одесский вестник. 1850. 8 марта.
213. Одесский вестник. 1853. 16 апреля.
214. Одесский вестник. 1844. 3 июня.
215. Одесский вестник. 1849. 12 марта.
216. Одесский еврейский сиротский дом (9 мая 1868 – 9 мая 1893 гг.). Одесса: Тип. А. Шульце, 1893. 69 с.
217. Одесский листок. 1914. 19 декабря.
218. Одесский листок. 1914. 22 сентября.
219. Одесский листок. 1914. 29 июля.
220. Одесский листок. 1915. 19 июня.
221. Одесский листок. 1914. 21 августа.
222. Одесский листок. 1914. 26 августа.
223. Отчет Верхнеднепровской Уездной Земской Управы очередного уездного земского собрания за 1913 г. Верхнеднепровск: Тип. Любовского и Гинцбурга, 1914. 218 с.
224. Отчет детской летней колонии для слабых детей за 1911 год. Херсон: Паров. Типо-лит. О.Д. Ходушиной, 1911. 20 с.
225. Отчет комитета Одесского общества попечительства отбывшим наказания и бесприютным, состоящего под Августейшим покровительством

Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны. За 1906 год. Одесса: Тип. «Одес. новости», 1907. 31 с.

226. Отчет Николаевского благотворительного общества. Николаев, 1896-1916. за 1909 год. 1910. 53 с.

227. Отчет Николаевского благотворительного общества Николаев, 1896-1916. за 1910 год. 1911. 71 с.

228. Отчет “Николаевского благотворительного общества” за 1900 г. Николаев, 1901. 40 с.

229. Отчет о десятилетней деятельности попечительного совета Одесского еврейского сиротского дома (с 23 марта 1880 г. по 23 марта 1890 г.). Одесса: Русск. тип. Исаковича, 1890. 14 с.

230. Отчёт о деятельности дамского попечительства обедных и больных детях за 1904 год. Одесса: Тип. Печ. дела, 1905. 47 с.

231. Отчет о деятельности и суммах Общества пособия бедным евреям г. Николаева за 1906 г. Николаев, 1907. 51 с.

232. Отчет о деятельности Николаевского особого комитета попечительства о народной трезвости за 1914 г. Николаев, 1915. 33 с.

233. Отчет о деятельности общества Детский городок Екатеринославской губернии за 1915 год (год первый). Екатеринослав: Тип. Э. Вильтер, 1916. 25 с.

234. Отчет о деятельности общества попечения о женском образовании в г. Екатеринославе за 1889-1890 годы. Екатеринослав, 1891. 41 с.

235. Отчёт о деятельности Одесского общества содействия физическому воспитанию детей за 1896 г. Одесса: Тип. Печат. дела, 1897. 48 с.

236. Отчет Особого отдела по предупреждению слепоты / Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых. 1896–1914. За 1901 год / составлен под редакцией проф. Л. Г. Беллярминова, приват-доцентом В. Н. Долгановым. СПб., 1902. 232 с.

237. Отчет о деятельности правления Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях г. Одессы в 1901 г. Год третий. Одесса, 1902. 65 с.
238. Отчёт о деятельности санитарной станции общества попечения о больных детях г. Одессы за летнийсезон 1888 года. Одесса: Рус. тип. Исаковича, 1888. 19 с.
239. Отчет о суммах Общества пособия бедным евреям г. Николаева”за 1901 г. Николаев, 1902. 65 с.
240. Отчет Общества помощи детям нуждающихся рабочих города Николаева за 1908–1909 у.г. Николаев, 1909. 15 с.
241. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1890 г. Одесса: Русск. тип. Исаковича, 1891. 71 с.
242. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1891 г. Одесса: Русск. тип. Исаковича, 1892. 76 с.
243. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1893 г. Одесса: Тип. Шульце, 1894. 88 с.
244. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1894 г. Одесса: «Экономическая» тип., 1895. 80 с.
245. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1896 г. Одесса: «Экономическая» тип., 1897. 67 с.
246. Отчет по приюту питомцев при Херсонских богоугодных заведениях за 1897 год. Херсон: Изд. Херсонской губернской земской управі, 1898. 69 с.
247. Отчет по Херсонским богоугодным заведениям. *Сборник Херсонского Земства*. 1871. № 11. С. 90–108.
248. Отчет правления Николаевского общества трудовой помощи за 1903 год. Николаев, 1904. 34 с.
249. Отчет правления Одесского женского благотворительного общества за 1859 год. Одесса, 1860. 19 с.

250. Отчет правления Херсонского благотворительного общества за 1896-1897 год. Херсон, 1898. 49 с.

251. Отчет правления Херсонского благотворительного общества за 1908 год. Херсон: Русская типография К.Д. Шрейбера, 1909. 28 с.

252. Отчёт Совета Общества попечения о больных детях г. Одессы с 4-го октября 1887 г. по 1-е января 1889 г. Одесса: Тип. А. Шульце, 1889. 25 с.

253. Отчет Совещательного комитета о деятельности Одесского общества для призрения младенцев и родильниц с 1-го августа 1872 г. по 1-е августа 1873 г.: [Год 9-й]. Одесса, 1873–1916. 1873. 20 с.

254. Отчет Совещательного комитета о деятельности Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1883–1884 г.: [Год 20-й]. Одесса, 1873–1916. 1884. 70 с.

255. Отчёт состоящего под Высочайшим Его Императорского Величества покровительством Одесского общества воспитательно-исправительных приютив для малолетних преступников за 1910 год и сметана 1911 год. Одесса: Типо-лит. М. Железняк, 1911. 57 с.

256. Отчет Херсонского благотворительного общества за 1896–1897 гг. Херсон: Б.и., 1898. 12 с.

257. Отчет Херсонской губернской земской управы по исполнению постановлений губернского земского собрания XXXIX очередной сессии 12–22 ноября 1903 года (к 1 октября 1904 г.). *Сборник Херсонского Земства*. 1904. № 10. С. 154–157.

258. Отчет Херсонской губернской земской управы по исполнению постановлений губернского земского собрания XXVI очередной сессии 1890 года. *Сборник Херсонского Земства*. 1891. № 9. С. 1–12.

259. Отчет Херсонской губернской земской управы по исполнению постановлений губернского земского собрания XXVII очередной сессии 1891 года. *Сборник Херсонского Земства*. 1892. № 9. С. 47–76.

260. Очерк благотворительной деятельности состоящего под высочайшим Ее императорского величества государыни императрицы Марии

Федоровны покровительством Общества для помощи бедным гор. Одессы за XXV лет: (1878-1903) / Сост. А. Е. Егоров. Одесса: Тип. Е. И. Фесенко, 1905. 56 с., 12 л. ил.

261. Устав Сиротского дома в селении Грос-Либенталь Одесского уезда Херсонской губ. Одесса, 1897. 4 с.

262. Памятная книга Одесского градоначальства на 1878 год. Одесса, 1878. [2], 166, VI с., 1 план.

263. Памятная книга Одесского градоначальства на 1879 г. Одесса, 1878. [2], 216 с., 1 план.

264. Памятная книга Одесского градоначальства на 1880 год. Одесса, 1879. 310 с., 1 план.

265. Памятная книжка Херсонского городского общественного управления. Херсон, 1872-1882. Второе полугодие 1878 г. 1879. 205 с.

266. Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год. Сост. Херсонским губернским правлением. Херсон, 1910. 270 с.

267. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год / ред. А.А. Золотарев; Херсонское губернское правление. Ч. 1. Херсон: Типография Херсонского губернского правления, 1911. 268 с.

268. Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 г.: адрес-календарь. Херсон: Тип. Херсонского Губернского Правления, 1912. 377 с.

269. Письма Марии Федоровны к великим князьям Николаю и Михаилу Павловичу. *Русская старина*. 1903. Т. 115. С. 305–314.

270. Письма Марии Федоровны к великим князьям Николаю и Михаилу Павловичу. *Русская старина*. 1903. Т. 113. С. 335–355.

271. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799–1876 (аннотированная опись фонда). Том 2. (18.11.1821–13.07.1823). 4 л.

272. Постановления XV съезда врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии (28 сентября – 8 октября 1904 года). *Сборник Херсонского Земства*. 1904. № 11. С. 398–423.

273. Постановления XXII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания 3–15 декабря 1887 г. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1888. 864 с.

274. Постановления XXIV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания 5–14 декабря 1889 г. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1890. 761 с.

275. Правила об исправительных приютах. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1889. № 1. С. 26–28.

276. Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1878. № 20. 15 октября.

277. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XLI очередной сессии 1–13 декабря 1906 г. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1907. 1605 с.

278. Протоколы общих собраний членов Общества попечению о больных детях города Одессы за 1890год. Одесса: Тип. Штаба Одес. Воен. округа, 1891. 17 с.

279. ПСЗРИ. Собрание Второе. 12 декабря 1825–1827. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т.I. 1527 с.

280. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1828. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т.III. 1648 с.

281. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1830. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1831. Т.V. Отделение 1. 1115 с.

282. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1832. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1833. Т.VII. 1414 с.

283. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1834. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1835. Т.XIX. Отделение 1. 888 с.

284. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1836. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1837. Т.XI. Отделение 1. 895 с.

285. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1836. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1837. Т.XI. Отделение 2. 893 с.

286. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1837. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1838. Т. XII. Отделение 1. 823 с.
287. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1839. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1840. Т. XIV. Отделение 1. 1180 с.
288. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1841. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1842. Т. XVI. Отделение 2. 332 с.
289. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1842. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1843. Т. XVII. Отделение 1. 916 с.
290. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1845. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1846. Т. XX. Отделение 1. 1046 с.
291. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1847. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1848. Т. XXII. Отделение 1. 951 с.
292. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1851. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1852. Т. XXVI. Отделение 1. 756 с.
293. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1852. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1853. Т. XXVII. Отделение 1. 802 с.
294. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1854. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1855. Т. XXIX. Отделение 1. 912 с.
295. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1855. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1856. Т. XXX. Отделение 1. 779 с.
296. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1857. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1858. Т. XXXII. Отделение 1. 1066 с.
297. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1858. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1860. Т. XXXIII. Отделение 1. 802 с.
298. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1860. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1862. Т. XXXV. Отделение 2. 920 с.
299. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1862. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1865. Т. XXXVII. Отделение 1. 837 с.
300. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1863. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1866. Т. XXXVIII. Отделение 1. 942 с.

301. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1863. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1866. Т. XXXVIII. Отделение 2. 1071 с.
302. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1864. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1867. Т. XXXIX. Отделение 1. 976 с.
303. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1866. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1868. Т. XLI. Отделение 2. 1411 с.
304. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1869. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1873. Т. XLIV. Отделение 1. 963 с.
305. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1871. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1874. Т. XLVI. Отделение 1. 937 с.
306. ПСЗРИ. Собрание Второе. 1878. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1880. Т. LIII. Отделение 1. 465 с.
307. ПСЗРИ. Собрание Первое. 28 июня 1762–1765. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XVI. 1120 с.
308. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1765–1766. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XVII. 1135 с.
309. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1767–1769. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XVIII. 1043с.
310. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1775–1780. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XX. 1034 с.
311. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1784–1788. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXII. 1168 с.
312. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1789 – 6 ноября 1796. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXIII. 974 с.
313. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1798–1799. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXV. 932 с.
314. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1800–1801. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXVI. 880 с.
315. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1802–1803. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXVII. 1200 с.

316. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1804–1805. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXVIII. 1352 с.
317. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1806–1807. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXIX. 1392 с.
318. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1815–1816. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXXIII. 1169 с.
319. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1817. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXXIV. 964 с.
320. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1822–1823. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXXVIII. 1357 с.
321. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1824. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXXIX. 695 с.
322. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1 марта – 31 декабря 1881. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1885. Т. I. 637 с.
323. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1883. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1886. Т. III. Отделение 1. 994 с.
324. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1886. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1886. Т. VI. 1261 с.
325. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1891. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1894. Т. XI. 1373 с.
326. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1897. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1900. Т. XVII. 1571 с.
327. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1902. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1904. Т. XXII. Отделение 1. 1162 с.
328. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1903. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1905. Т. XXIII. Отделение 1. 1308 с.
329. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1904. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1907. Т. XXIV. Отделение 1. 1281 с.
330. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1905. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1908. Т. XXV. Отделение 1. 1129 с.

331. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1906. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1909. Т. XXVI. Отделение 1. 1160 с.
332. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1909. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1912. Т. XXIX. Отделение 1. 1052 с.
333. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1910. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1913. Т. XXX. Отделение 1. 1438 с.
334. ПСЗРИ. Собрание Третье. 1911. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1914. Т. XXXI. Отделение 1. 1439 с.
335. Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 год / Е. Павловский, В. Ильин; сост. В. Ильин. Николаев: Типография Управления Николаевского порта (Е.С. Павловского), 1869. 116 с.
336. Пятый годовой отчет о деятельности “Приходского Человеколюбивого общества при Римско-католической церкви” в г. Николаеве. Николаев, 1901. 20 с.
337. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. СПб.: Блиц, 1995. 416 с.
338. С высоты престола. Из архива императрицы Марии Федоровны (1847—1928) [URL: http://www.nasledie-rus.ru/podshivka/6203.php](http://www.nasledie-rus.ru/podshivka/6203.php) (дата звернения: 09.09.2016).
339. Сборник сведений о благотворительности в России с краткими очерками благотворительных учреждений в С.-Петербурге и Москве. СПб., 1899. 1217с., табл.
340. Сборник сведений по общественной благотворительности в России: В 7 т. СПб.: Имп. Человеколюбивое о-во, 1880–1886.
341. Свод законов Российской империи. Том X. Часть I. Законы гражданские. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В.Канцелярии, 1857. 604 с.
342. Свод законов Российской империи. Том XIII. Уставы о народном продовольствии, общественном призрении, и врачебные. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В.Канцелярии, 1857. 996 с.

343. Свод законов Российской империи: в 16-ти томах // под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. Т. X. СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. 385 с.
344. Свод законов Российской империи: в 16-ти томах // под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. Т. XIV. СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. 267 с.
345. Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи. СПб., 1885. 643 с.
346. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1907 г. Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1909. 185 с.
347. Тройницкий А. Графиня Р.С. Эдлинг. Некролог. *Одесский вестник*. 1844. 9 февраля.
348. Трудовая помощь. №1–5. апрель 1909. №4.
349. Трудовая помощь. №1–5. май 1906. №5.
350. Трудовая помощь. №1–5. январь 1889. №1.
351. Трудовая помощь. №1–5. январь 1901. №1.
352. Трудовая помощь. №6–10. май 1906. №7.
353. Трудовая помощь. №6–10. декабрь 1909. №10.
354. Трудовая помощь. №6–10. май 1898. №7.
355. Трудовая помощь. №6–10. октябрь 1901. №8.
356. Трудовая помощь. №6–10. июнь 1898. №8.
357. Труды XI-го губернського съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии: 20–29-го марта 1914 г. Т. III. Екатеринослав: Тип. К.А. Андрущенко, 1914. 446 с.
358. Кретчмер М.А. Воспоминания М.А. Кретчмера. URL: http://www.memoirs.ru/rarhtml/Kret_IV88_3_4_5.htm (дата звернення: 30.09.2015).
359. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных / сост. проф. С.-Петербургскаго университета Н.С. Таганцевым. СПб.: Издание «Книжного магазина для иногородных», 1873. 874 с.

360. Устав «Попечительства о недостаточных воспитанниках Одесского духовного училища». *Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям*. 1885. 15 апреля. С.292–294.
361. Устав «Приходского благотворительного общества при Римско-католической церкви в Одессе». Одесса, Б.г. 7 с.
362. Устав Немецкого благотворительного общества в Одессе: утвержден 10-го июля 1874 года. Одесса, 1900. 12 с.
363. Устав Общества «Ясли» в г. Керчь-Еникале. Керчь, 1895. 15 с.
364. Устав Общества попечения о больных детях г. Одессы. Одесса, 1887. 16 с.
365. Устав попечительства общества о денном детском приюте «Ясли Заречья» в г. Ялте. Ялта, 1911. 16 с.
366. Устав Одесского Еврейского Сиротского Дома. Одесса: Тип. А.Шульце, 1890. 8 с.
367. Устав Одесского общества покровительства отбывшим наказания и безприютным: утвержден 19 августа 1887 года: изменен в 1892 году. Одесса: «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1905. 8 с.
368. Устав Одесского воспитательно-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола. Одесса: Тип. «Полезьа» Я.В. Гринзафта, б.г. 10 с.
369. Устав Одесского общества для призрения младенцев и родильниц. Одесса: Тип. П. Францова, 1873. 17 с.
370. Устав Одесского общества исправительных приютов и список учредителей общества с приложением исторической записки образования общества, составленной О.О. Чижевичем. Одесса: Тип. «Одесского Вестника», 1886. 24 с.
371. Устав Одесского общества патроната над несовершеннолетними. Одесса: Слав.тип. Е. Хрисогелос, 1914. 25 с.
372. Устав Одесского персидского благотворительного общества Одесса, 1913. 20 с.

373. Устав попечительного комитета о кормилицах и их детях. Одесса: В тип. Л. Нитче, 1858. 14 с.
374. Устав Севастопольского общества по устройству приютов и убежищ для сирот-мальчиков и дешевых столовых для бедных. Севастополь, 1902. 19 с.
375. Устав Сербского благотворительного общества в Одессе: утвержден 12 октября 1891 года. Одесса: Б. и., 1891. 7 с.
376. Устав Убежища для Одесского мещанского общества. Одесса: Тип. Р. Гелертера, 1884. – 8 с.
377. Устав Херсонского общества содействия физическому воспитанию детей. Херсон: Тип. губ. правл., 1897. 14 с.
378. Устав Ялтинского благотворительного общества за 1869 год. Ялта, 1869. 12 с.
379. Уставы Одесского общества воспитательно-исправительных приютов: Одесского воспитательно-исправительного приюта и Одесского воспитательно-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола имени почетного мирового судьи Степана Ивановича Ралли: С прил. выписки «Об исправительных приютах», Ист. зап. образования о-ва и списка его учредителей. Одесса: Б. и., 1906. 39 с.
380. Утро Одессы. 1910. №2.
381. Утро Одессы. 1910. №3.
382. Утро Одессы. 1910. №7.
383. Утро Одессы. 1910. №8.
384. Херсонские губернские ведомости. 1846. 9 февраля.
385. Херсонские губернские ведомости. 1850. 2 февраля.
386. Херсонские губернские ведомости. 1855. 26 мая.
387. Херсонские губернские ведомости. 1856. 8 марта.
388. Херсонские губернские ведомости. 1858. 13 февраля.
389. Херсонские епархиальные ведомости. 1875. № 4.
390. Херсонские епархиальные ведомости. 1875. № 7.

391. «Что сделало земство в Херсонском уезде за 50 лет». Херсон, 1913. 87с.
392. Херсонский приют питомцев и его влияние на рождаемость и смертность населения города Херсона с 1886 – 1899. Херсон: Б.и., 1899. 27 с.
393. Южанин. 1893. 19 декабря.
394. Южанин. 1901. 8 февраля.
395. Южно-русский альманах. Одесса: Изд. Ю.Сандомирского, 1900. С. 86-89.
396. «О малолетних, работающих на заводах, фабриках, мануфактурах». *Детская помощь*. 1885. №1. С.1–2.

Література

397. Babicki J.Cz. Istota wychowania. *Wychowanca*. 1929. №1. S.64–66.
398. Babicki J.Cz. Krywda dziecka w zakladzie opiekunczo-wychowawczym. *Opieka nad dzieckiem*. 1928. №1. S.48–51.
399. Bradley Joseph. Voluntary Associations and Civic Culture in Late Imperial Russia. Princeton: Princeton University Press, 1991. 345 p.
400. Lindenmeyr A. The Ethos of Charity in Imperial Russia. *Journal of Social History*. Vol. 23. 1990. № 4. P. 679–694.
401. Lindenmyer A. Charity and the Problem of Unemployment: Industrial Homes in Late Imperial Russia. *Russian Review*. – 1986, vol. 45. – P. 1–22.
402. Ransel D. Mothers of Misery. Child Abandonment in Russia. Princeton University Press. Princeton. 1988. XIV. 330 p.
403. Азерникова И. Деятельность вдовствующей императрицы Марии Федоровны: истоки благотворительности в России. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2010. № 30. С. 12–17.
404. Акопов А. Методика типологического исследования периодических изданий (на примере специальных журналов). Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1985. 96 с.
405. Андреевский И. Новейшие попытки к лучшему устройению призрения бедных. СПб.: тип. В. Безобразова и К, 1874. 30 с.

406. Баранов А., Альбицкий В., Долгова С., Шер С. От Императорского Московского воспитательного дома до Научного центра здоровья детей Российской академии медицинских наук. М.: Союз педиатров России, 2008. 32 с.
407. Беляева Л. Патронат в России: (XIX в. – нач. XX в.). Акад. МВД России. Москва: [б. и.], 1996. 116 с.
408. Беляков В. Сиротские детские учреждения в России. Исторический очерк. М.: Проспект, 1993. 343 с.
409. Бетлій О. Перевинайдення Східної Європи. *Критика*. 2007. № 7–8. URL: http://krytyka.kiev.ua/articles/s.2_7_2007.html (дата звернення: 13.05.2015).
410. Благотворители и меценаты прошлого и настоящего: Словарь-справочник от А до Я. М.: Изд-во «Дело и Сервис», 2003. 256 с.
411. Благотворительная Россия. История частной и общественной благотворительности в России / Под ред. П. Лыкошина. СПб.: Изд. Светл. кн. О.Ф. Имеретинской и П.И. Лыкошина, 1901. Т. 1. 406 с.
412. Благотворительная Россия. История частной и общественной благотворительности в России / Под ред. П. Лыкошина. СПб.: Изд. Светл. кн. О.Ф. Имеретинской и П.И. Лыкошина, 1901. Т. 2. 458 с.
413. Благотворительность в истории России: Новые документы и исследования СПб.: Нестор-История, 2008. 436 с. URL: <https://histrf.ru/biblioteka/book/blaghotvoriteli-nost-v-istorii-rossii> (дата звернення: 28.09.2015).
414. Благотворительные учреждения России. СПб.: Тип. учил. глухонемых, 1912. 383 с.
415. Блонский П. О так называемой моральной дефективности. *Избранные педагогические и психологические сочинения*. В 2-х томах. Том I. М.: Педагогика, 1979. С. 187–201.
416. Блонский П. Основы педагогики М.: Работник просвещения, 1925. 209 с.

417. Бобкова О. Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А.Я. Фабра на Півдні України (30-ті – перша половина 60-х рр. XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» Д, 2007. 20с.
418. Богдашина Е. Источниковедение истории Украины: вопросы теории, методики, истории: учеб.-метод. пособие: авт. пер. С 3-го укр.изд. Харьков: «Издательство Сага», 2012. 234 с.
419. Богінська Ю. Історичні аспекти розвитку опіки дітей у Криму. *Наука і освіта*. 2006. №1/2. С.61–62.
420. Бориневич А. Благотворительность. *Одесса*. 1794–1894. Издание городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1895. С.705–780.
421. Боханов А. Коллекционеры и меценаты в России М.: Наука, 1989. 187 с.
422. Боханов А. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.) М.: Наука, 1992. 260 с.
423. Быстряков А. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска (XVIII – начало XX в.) Д., 2000 г. 142 с.
424. Василевский Л. Беспризорность и дети улицы. Б/м: Пролетарий, 1925. 100 с.
425. Василенко В. Шпиталь в м. Бромле. *Киевская старина*. 1883. № 9/10. С.309–312.
426. Введенская Н. Призрение покинутых детей в Екатеринославской губернии. Екатеринослав: Типография губернского земства 1913. 59 с.
427. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 91 с.
428. Верстюк В. История Украинской ССР. Хронологический справочник. К.: Наук.думка, 1990. 600 с.

429. Веселова А. Воспитательный дом в России и концепция воспитания И.И. Бецкого. *Отечественные записки*. М., 2004. № 3(18). URL: <http://old.strana-oz.ru/?article=873&numid=18> (дата звернення: 19.08.2015).
430. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. 800 с.
431. Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России с XVII в. до учреждения министерств. М.: Книга по Требованию, 2011. 146 с.
432. Воронов В. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. 336 с.
433. Гавловська А. Інститут опіки і піклування на українських землях, в складі Російської імперії (1783–1917 рр.): історико-правові аспекти. *Вісн. Львів. ун-ту. Сер.юрид.* 2006. Вип. 43. С. 43-49. Бібліогр.: 25 назв. укр.
434. Гаврилина Н. Законодательное регулирование социального призрения в России в XVI – XIX вв. *Известия Тульского государственного университета*. Серия: Гуманитарные науки. 2010. № 2. С. 66–74. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/zakonodatelnoe-regulirovanie-sotsialnogo-prizreniya-v-gossii-v-xvi-xix-vv> (дата звернення: 20.09.2015).
435. Гаврилина Н. Роль земских учреждений в развитии общественного призрения во второй половине XIX в. *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета*. 2005. № 11. Т.1. С. 122–131. URL: cyberleninka.ru/article/n/rol-zemskih-uchrezhdeniy-v-razviti-i-obshchestvennogo-prizreniya-vo-vtoroy-polovine-xix-veka (дата звернення: 20.09.2015).
436. Гаген В. Новая организация помощи бедным и борьбы с нищенством в Санкт-Петербурге. СПб.: гос. тип., 1906. 133 с.
437. Гветадзе І. Добродійна діяльність іноземців на Півдні України (XIX – початок XX ст.). *Історія*. № 7 (114). листопад-грудень 2011. С.91–93. URL: <https://docviewer.yandex.ua/view/> (дата звернення: 21.05.2016).
438. Гветадзе І. Функціонування добродійних об'єднань та установ

різної конфесійної приналежності на Півдні України (XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX століття*. 2011. № 19. С. 394–401.

439. Гедё А. Этнонациональные параметры системы опеки над детьми-сиротами и детьми, оставшимися без попечения родителей на юге Украины (XIX – начало XX в.). *Культура и образование*. Февраль 2014. № 2. С. 134–140. URL: <http://vestnik-rzi.ru/2014/02/1332> (дата звернення: 25.01.2017).

440. Гедьо А. Боротьба із дитячою безпритульністю та бездоглядністю на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): етноконфесійний вимір. *Вісник Донецького національного університету*. Сер. Б: Гуманітарні науки. 2014. № 1–2. С. 296–302. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdnug_2014_1-2_47 (дата звернення: 15.02.2016).

441. Гедьо А. Система опіки над дітьми-сиротами в національних громадах Півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції «Україна і світ: проблеми історії»*. 28 листопада 2014. С. 7–10.

442. Георгиевский П. Организация частной благотворительности. *Вестник благотворительности*. 1895. № 5. С.40–49; № 6. С.32–40.

443. Георгиевский П. Призрение бедных и благотворительность. СПб., 1894. 118 с.

444. Герлігі П. Одеса: історія міста, 1794–1914. К.: Критика, 1999. 382 с.

445. Герье В. Русские Дома трудолюбия, состоящие под августейшим попечительством ее величества государыни императрицы Александры Федоровны: по данным 1900 года. М.: Гор. тип., 1900. [2], 25, [11] с., 11 л. ил.

446. Гогель С. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности в России СПб., 1908. 92 с.

447. Гончарова Н. «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело дослідження дворянських опік Півдня України. *Гуманітарний журнал: Питання історії та історіографії*. 2014. Вип. 3–4. С. 29-35.

448. Гончарова Н. Стипендії як форма дворянської благодійності в південноукраїнських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 111. С. 15–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_111_5 (дата звернення: 12.02.2017).

449. Гончарова Н. Благодійна діяльність дворянства Південної України на сторінках «Вестника благотворительности». *Інтелігенція і влада*. 2012. Вип.26: Історія. С.141–147.

450. Горчева А. «Детская помощь»: о благотворительных изданиях, писавших о детях». *Лаборатория детской литературы, журналистики и чтения*. URL: <http://www.dctlitlab.ru/?cat=11&text=76> (дата звернення: 20.03.2016).

451. Горшкова Е. Воспитательные дома и приюты в Российской империи. *Педагогика*. 1995. № 1. С. 117–119.

452. Гребцова І. Системний підхід у вивченні процесу становлення періодичної преси Південного степового регіону Росії (1820–1865). *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Вип. 3. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МФ На УКМА, 2002. С.43–48.

453. Гребцова І. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.): [монографія]. Одеса: Астропринт, 2002. 408 с.

454. Гребцова І. Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX ст.). Одесса: Астропринт, 2007. 280 с., 4 л. ил.

455. Гребцова І. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. Одесса: Астропринт, 2006. 320 с.

456. Гребцова І. Висвітлення в місцевій пресі діяльності закладів піклування і благодійних організацій в Одесі в другій третині XIX ст. *Південний архів: Історичні науки*. Вип. III. Херсон, 2000. С. 48–56.

457. Гребцова І. Регіональна преса першої половини XIX ст. як

джерело вивчення розвитку освіти в південних губерніях України. *Наукові праці*. Серія: Історичні науки. Миколаїв, 2004. Вип. 19, т. 32. С. 128–133.

458. Григорьева И. Источниковедение новой и новейшей истории стран Европы и Америки: учеб.пособие. М.: ИНФРА-М, 2017. 287 с.

459. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації. Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів. К.: Генеза, 1996. 360 с. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf> (дата звернення: 21.02.2017).

460. Гузенко Ю. Громадська благодійність другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: українська історіографія проблеми (1990-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського*: Збірник наукових праць. Випуск 3.29: Історичні науки. Миколаїв: МДУ, 2010. С. 255–264.

461. Гузенко Ю. Діяльність благодійних товариств Миколаєва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці*. Т.5. Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. С.42–47.

462. Гузенко Ю. Становлення і діяльність благодійних об'єднань на півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: на матеріалах Херсонської губернії: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. К., 2004. 241 с.

463. Д'Оссонвиль. Нужда, порок и благотворительность. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1899. [4], VIII, 368 с. URL: <http://www.litfund.ru/auction/94/134/> (дата звернення: 24.06.2015).

464. Дашкевич Я. Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини). *Історичне краєзнавство України*. Львів; Київ; Нью-Йорк, 2004. С. 103–117.

465. Дембо Г. Защита детей от жестокого обращения. *Антология социальной работы*. Т. 3. М., 1995. С.132–140.

466. Денисюк О. Роль просвітницьких товариств та громадських організацій кінця XIX – початку XX ст. у попередженні бродяжництва та бездоглядності дітей. *Український соціум*. 2003. № 1 (2). С. 129–136.
467. Дерюжинский В. Заметки об общественном призрении. М., 1897. 115 с.
468. Дерюжинский В. Общественное призрение у крестьян. СПб., 1899. 21 с.
469. Джерелознавство історії України. Довідник / Ред. кол. М. Варшавчик, Г. Боряк, І. Войцехівська, Я. Калакура та ін. К., 1998. 212 с.
470. Джумига Є. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. – С. 369–379. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu19-20_2011_19_25 (дата звернення: 12.12.2016).
471. Діти Миколаївщини. Витоки і розвиток медичної і соціальної допомоги дітям (1789–2004 рр.): монографія / А. Кісельов, С. Хотіна, В. Єремчук, В. Шатохін. Миколаїв : МДУ, 2006. 143 с.
472. Дмитриєнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність. *Розбудова держави*. 1994. №6. С.37–44.
473. Довгалевская А. Семейное воспитание приемных детей. М., 1948. 112 с.
474. Друганова О. Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття): дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2008. 579 с.
475. Дружкова І. Прикази громадської опіки як кредитні заклади на Півдні України в першій половині XIX ст. (за матеріалами Херсонської губернії). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, ЗНУ, 2006. Вип. XX. С.68–72.

476. Екатерина Вторая. О величии России. Из Особых тетрадей императрицы. М.: Эксмо, 2014. 152 с., ил. URL: http://loveread.me/read_book.php?id=68284&p=1 (дата звернення: 16.12.2015).
477. Ерошкин Н. Государственные учреждения России в дореволюционный период (1801 – 1861 гг.). М. 1957. 78 с.
478. Ерошкин Н. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. М., 1960. 395 с.
479. Ерошкина А. Общественно-политическая и административная деятельность И.И. Бецкого в 60–90 гг. XVIII века: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.02. М., 1993. 23 с.
480. Єрмілов В. Земська медична опіка дітей в Херсонській губернії. *Вісник Черкаського університету*. Серія історичні науки, № 22(355). 2015. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2015. С. 101–107.
481. Жеденов Н. Детские сельскохозяйственные кустарные приюты. Спб.: Книжный магазин Н. Фенц, 1896. 219 с.
482. Жукова Л. По заветам Марфы и Марии. (Благотворительность в XVIII – начале XX века). *Родина*. 1996. №3. URL: http://www.ceninauku.ru/page_17565.htm (дата звернення: 23.12.2015).
483. Забелин А. Вековые опыты наших воспитательных домов. СПб., 1891. 298 с.
484. Заволжский Ю. О причинах неуспешности воспитанников в детских приютах. *Трудовая помощь*. 1909. №4. С. 335–346.
485. Заєць С. Професійна орієнтація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як засіб їх соціальної адаптації (з історії питання). С. 43-49 *Вісник Черкаського університету [Текст]: наук.журн. Вип. №28 (241) Серія Педагогічні науки / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси :Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. 152 с.*

486. Заєць С. Соціальна адаптація знедолених дітей у притулках і сирітських будинках (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2010. 20 с.
487. Источниковедение истории СССР: Учебное пособие / Под ред. И.Д. Ковальченко. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высш. школа, 1981. 496 с.
488. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Данилевский, В. Кабанов, О. Медушевская, М. Румянцева. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.
489. Кайданова О. Беспризорные дети. Л.: Госиздат, 1926. 73 с.
490. Калакура Я. Історичне джерелознавство. Підручник / Авт.: Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко, Б. Корольов, М. Палієнко; Гол. ред. С. Головка. К.: Либідь, 2002. 488 с.
491. Каменский А. Российские реформы: уроки истории. *Вопросы философии*. 2006. № 6. С. 21–39.
492. Каменский А. Сословная политика Екатерины II. *Вопросы истории*. 1995. №3. С.29–45. URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=140946> (дата звернення: 18.12.2015).
493. Каппелер Андреас. Мала історія України / Пер. з нім. О. Блащук. К.: К.І.С., 2007. 264 с.
494. Караманенко С. Приют питомцев Херсонского земства в 1903 году. *Сборник Херсонского Земства*. 1904. № 9. С. 195–225.
495. Кизеветтер А. Местное самоуправление в России IX-XIX ст.: Историч. очерк. – 2-е изд. Пг.: Т-во «Задруга», 1917. 120 с.
496. Ключевский В. Курс русской истории [в 9-ти тт.]: Т.5. М.: МЫСЛЬ, 1989. 479 с.
497. Ковалева О., Чистов В. Очерки истории культуры Южного Прибужья. От истоков до начала XX века. Книга первая. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. Николаев: Тетра, 2000. 239 с.

498. Козыряцкая С. Деятельность училища-хутора глухонемых в городе Александровске в начале XX века. *Музейний вісник*. №7. Запоріжжя, 2007. С.98–112.
499. Корецька Л. Становлення і функціонування соціальних інституцій опіки та піклування на Півдні України II половини XIX – початку XX століть. *Збірник наукових праць: Педагогічні науки*. Херсон, 2012. Вип. 61. С. 376–382.
500. Костина Е. История социальной работы. Владивосток, 2003. 110 с. URL: <http://www.univer5.ru/sotsialnaya-rabota/istoriya-sotsialnoy-raboty-191/Page-50.html> (дата звернення: 24.11.2016).
501. Кравченко О. Товариства опіки над дітьми на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Записки історичного факультету*. 2013. Вип. 23. С. 137–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2013_23_13 (дата звернення: 17.05.2016).
502. Кравченко О. Добродійність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Сер.: Історичні науки. 2012. Вип. 3.33. С. 89–96.
503. Кравченко О. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Сер. : "Історія та географія". 2012. Вип. 44. С. 50–54.
504. Кравченко О. Створення та діяльність відділень опікунства Марії Федорівни над глухонімими в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 169–172.
505. Кравченко О. Добродійні товариства опіки дітей в Одесі (друга половина XIX – початок XX століть). *Скарбниця української культури: Зб. наук. пр.* Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 119–123.
506. Кравченко О. Добродійність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С.64–72.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_38_13 (дата звернення: 14.05.2016).

507. Кравченко О. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2013. № 1088, вип. 17. С.61–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKKhISU_2013_1088_17_10 (дата звернення: 14.05.2016).

508. Красовский Л. Место призрения по действующему русскому законодательству. Б.м., Б.г.

509. Крестовська Н. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження. Львів: Фенікс, 2008. 331 с.

510. Крестовська Н. Правовий захист дитинства: проблема імплементації норм міжнародного гуманітарного права до кримінального законодавства України. *Конституційні гарантії захисту прав людини у сфері правоохоронної діяльності*. Д.: Поліграфіст, 1999. С. 253–259.

511. Кривоносов А. Исторический опыт борьбы с беспризорностью. *Государство и право*. 2007. №7. С.92–98. URL: <http://liber.onu.edu.ua/opacunicode> (дата звернення: 15.03.2016).

512. Крилова А. Описово-статистичні джерела дослідження землеволодіння та землекористування в Північному Приазов'ї (друга половина XIX - початок XX ст.). *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 28–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrse1_2012_13_8 (дата звернення: 13.07.2015).

513. Круль Г. Благотворительно-просветительская деятельность семьи Романовых в Крыму во второй половине XIX – начале XX столетия: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Ялта, 2008. 231 с.

514. Кудрявцев А. Исторический очерк христианской благотворительности. Одесса, 1883. 34 с.

515. Кудрявцев А. Сравнительный очерк разных видов христианской благотворительности: третья публичная лекция о благотворительности. СПб., 1884. 15с.
516. Кулясова Г. Феодосия: век XIX: благотворительность. *Известия Крымского респ. краев. музея*. 2000. №15. С.53–57.
517. Куприянов И. Краткий очерк жизни Ея Императорскаго Величества блаженной памяти государыни императрицы Марии Феодоровны / сост. И. Куприяновым. СПб.: Печатня В. Головина, 1869. II, 90, [5] с.: табл.
518. Курбановский М. Нищенство и благотворительность. *Современник*. 1860. №9. С.249–304.
519. Лазаревский А. Указатель источников для изучения малороссийского края. Випуск I. СПб.: Типография губернского правления, 1858. 122 с.
520. Левитский В. Беспризорные дети и война. *Дети и война*: сб. ст. К.: Изд. Киев. Фребелевск. об-ва, 1915. С. 6–20.
521. Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ. *Великие реформы в России (1856–1874)*: сб. М.: изд-во Моск. ун-та, 1990. С. 183–300.
522. Лисенко С. Приют для малолетних преступников в Одессе. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1890. № 6/7. С. 62–77.
523. Лозинский Е. Новейшие течения в борьбе с детской преступностью. Вырезка из журнала «Русская школа». № 12. С. 1–16.
524. Лозинский Е. Революция и школа. *Педагогический сборник*. 1917. Кн. 7-9. С. 1–43.
525. Майков П. Иван Иванович Бецкой. Опыт его биографии. СПб.: Тип. Тов. «Общественная Польза», 1904. IX, 474, 278 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/maykov_ivan-ivanovich-betskoy_1904/go,764;fs,1 (дата звернення: 23.04.2015).
526. Макарчук С. Джерелознавство історії України: Навч. посібп. Львів: Світ, 2008. 512 с. іл.

527. Максимов Е. Очерки частной благотворительности в России. *Трудовая помощь*. 1898. № 2. С. 148–155; № 3. С. 209–217.

528. Максимов Е. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России. *Общественное и частное призрение в России*. СПб., 1907. С. 30–65.

529. Максимов Е. Законодательные вопросы попечения о нуждающихся. *Трудовая помощь*. 1907. №3. С.320–341.

530. Максимов Е. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России. СПб., 1894. 164 с.

531. Максимов Е. Практическая и законодательная постановка мер общественного призрения. *Русское богатство*. 1896. № 10. С. 19–50.

532. Максимов Е. Особые благотворительные ведомства и учреждения СПб., 1903. 137 с.

533. Максимов Е. Очерки земской деятельности в области общественного призрения. СПб., 1895. 105 с.

534. Максимов Е. Начало государственного призрения в России. *Трудовая помощь*. 1901. №1. С.40–58.

535. Малофеев Н. Специальное образование в России и за рубежом. *Альманах Института коррекционной педагогики РАО*: Книжное приложение: научно-методический журнал. 2000. №1. С. 1–129.

536. Маркевич А. Таврическая губерния во время Крымской войны: по архивным материалам / под ред. Арсения Маркевича. Симферополь, 1905. [4], 260, III с.

537. Материалы для истории Императорского Московского воспитательного дома / [С предисл. В. Драшусова]. Вып. 1. Изданный ко дню столетнего юбилея Воспитательного дома. 1 сент. 1863 г. М.: тип. Семена, 1863. 287 с. разд. паг., 16 л. ил.

538. Мирошниченко В. Защита государством прав и свобод детей-сирот посредством создания сиротских домов в России конца XVIII – XIX вв. *Права и свободы человека*: проблемы реализации, обеспечения и защиты: материалы

международной научно-практической конференции 5–6 июня 2011 года. Пенза – Прага: Научно-издательский центр «Социосфера», 2011. 177 с. С.103–108.

539. Моїсеєва Т. Джерела фінансування благодійних товариств Одеси (кін. XIX – поч. XX). *Інтелігенція і влада*. 2012. Вип. 27. С. 45–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2012_27_7 (дата звернення: 02.04.2015).

540. Моїсеєва Т. Одеське відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих: формування структури та засад діяльності (1887–1915 pp.). *Інтелігенція і влада*. 2008. Вип. 14. С. 35–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2008_14_6 (дата звернення: 02.04.2015).

541. Моїсеєва Т. Одеський Павловський притулок (1864–1884 pp.). *Інтелігенція і влада*. 2007. Вип. 10. С. 18–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2007_10_1 (дата звернення: 02.02.2015).

542. Моїсеєва Т. Одеський єврейський сирітський будинок (1868–1900 pp.). *Інтелігенція і влада*. К., 2005. С.52–63.

543. Мунтян І. Дитяча безпритульність як субкультура в сучасному українському суспільстві: дис. ... канд. соц. Наук: 22.00.04. Львів, 2017. С. 52–53.

544. Муховицкая Л. Воронцовы. Дворяне по рождению. М.: Энтраст Трейдинг, 2015. 256 с. URL: http://loveread.me/view_global.php?id=47516 (дата звернення: 10.10.2015).

545. Накаєва С. «Одесский вестник» як джерело для вивчення діяльності жіночого благодійного товариства в Одесі (перша половина XIX ст.). *Матеріали Першої Міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал світу» 2004*. Т. 29. Історія України. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. С. 16–17.

546. Нарядько А. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 20 с.

547. Неволин К. История российских гражданских законов. Часть первая: Введение и книга первая о союзах семейных. М.: Статут, 2005. 590 с.

548. Негода Ю. Законодавчі акти Російської імперії як джерело історії добродійності іноземців в Україні (XIX – поч. XX ст.). *Наукові праці*. Випуск 142. Том 154. С.82–86. URL: historical-club.org.ua (дата звернення: 15.09.2017).
549. Нечаева А. Охрана детей-сирот в России (История и современность). М.: Дом, 1994. 176 с.
550. Нещеретный П. Исторические корни и традиции развития благотворительности в России. М.: Норма, 2003. 422 с.
551. Новиков Р. Историческое развитие общественного призрения детей и подростков в России, X – начало XX века: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.02. Москва, 2001. 204 с.
552. Оноприенко В. Главный Попечитель. Из жизни и деятельности Ивана Никитича Инзова. Государственный архив Одесской обл., Ассоциация болгар Украины. Одесса: Астропринт, 2007. 51 с.: табл., 8 л. ил.
553. Пахман С. Обычное гражданское право в России. Юридический очерк. СПб., 1879. Т. 2. Семейное право. Наследство и опека. 1879. 400 с.
554. Педагогическое наследие человечества: монография в 2 т. / под ред. Г. Б. Корнетова. Москва: АСОУ, 2013. Т. 2: История отечественного образования и педагогической мысли. 2013. 224 с.
555. Петраш Е. Отчет о деревенских яслях-приюте в с. Николаевке II-й Херсонского уезда в 1902 году. *Врачебная хроника Херсонской губернии*. 1902. № 23–24. С. 193–198.
556. Петрова К. Проблема мотивації благодійності в Російській імперії в сучасній історіографії. *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту*. 2010. Вип. 29. С. 290–294. Бібліогр.: 18 назв. укр.
557. Подоба Ф. К вопросу об учреждениях для призрения и воспитания детей. *Трудовая помощь*. 1898. № 10. С. 270–291.
558. Поляруш С. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1996. 209 с.

559. Прокопенко А. Благотворительность в Одессе. История и современность. *Страницы истории благотворительности в Одессе*. Материалы конференции. Одесса. 4 декабря 1997. Одесса, 2000. С. 96–101.
560. Пусторослев П. Наказательно-исправительные заведения для малолетних и несовершеннолетних преступников. Б/м, 1893. 36 с.
561. Пушкарев Л. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М.: Наука, 1975. 281 с.
562. Пятковский А. Начало Воспитательных домов в России. *Вестник Европы*. 1874. Т.6. С.260–305.
563. Пятковский А. Санкт-Петербургский воспитательный дом под управлением И.И. Бецкого. (Историческое исследование по архивным источникам). *Русская старина*. 1875. Т.12. №1. С.146–160.
564. Рашкович М. Призрение покинутых детей Херсонским губернским земством. *Совещание земских и городских врачей и представителей управ Херсонской губернии (XIV съезд)*. Вып. 2. Херсон, 1901. С. 472–556.
565. Ровинский К. Необходимость пересмотра законодательных постановлений о призрении бедных и попечении о больных. *Антология социальной работы*. В 5 Т. Т.3. Социальная политика и законодательство в социальной работе. М.: Сварогъ – НВФ СПТ, 1995. С. 204–213.
566. Роговский С. О призрении покинутых детей [Доклад]. Б.м. Б.г. 8 с.
567. Росляков М. К вопросу об устройстве яслей. *Врачебная хроника Херсонской губернии*. 1899. № 21–22. С. 242–244.
568. Российское законодательство X–XX веков. Законодательство периода расцвета абсолютизма. М.: «Юридическая литература», 1987. Т. 5. 527 с.
569. Россия в начале XX века / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. М.: Новый хронограф, 2002. 744 с.
570. Рудий Н. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження [Могографія]. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 216 с.

571. Русина Ю. Методология источниковедения: [учеб. пособие]; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. 204 с.

572. Савина Т. Уголовная ответственность несовершеннолетних в российском законодательстве 17–19 веков. *Вектор науки ТГУ*. Серия: Юридические науки. 2012. №3(10). С.52–54.

573. Савочка А. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії (XIX – початок XX століття): дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст.наук: 07.00.01. Сімферополь, 2012. 274 с.

574. Савочка А. Из истории становления благотворительности на юге Украины: Таврический приказ общественного призрения (1802–66 гг.). *VII Таврические научные чтения*, г. Симферополь, 19 мая 2006 г.: сб. материалов: в 2 ч. / Крымский респ. краевед. музей. Симферополь, 2007. Ч.2. С.77–82.

575. Савочка А. Становление и развитие общественных благотворительных организаций в Ялтинском уезде (вторая половина XIX – начало XX века). *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. 2010. Т.23 (62), №1. С.155–167. (Сер.: «Исторические науки»).

576. Святский Н. История богоугодных заведений и благотворительных обществ города Симферополя. *Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии*: Симферополь и его окрестности / сост. Ф.Ф. Лашков. Симферополь, 1890. С.129–150.

577. Сейко Н. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття): автореф дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2009. 44 с.

578. Селиванов А. Библиография о благотворительности. *Вестник благотворительности*. 1901. №3-4. С.78-82; №5-6. С.82–91.

579. Селиванов А. Воспитательные, сиропитательные и, сиротские дома; приюты для, подкидышей и приюты для малолетних. СПб.: тип. Имп. Акад. Наук, 1907. 30 с.

580. Сиринов М. Об изыскании средств на дело призрения несовершеннолетних в воспитательных заведениях. *Трудовая помощь*. 1911. №7. С. 174–179.

581. Соколовский М. Екатерина Великая, как благотворительница (Историко-экономический этюд). *Вестник благотворительности*. СПб., 1902. № 2. С. 13–39. URL: <http://ricolor.org/history/mn/ekv/blag/> (дата звернення: 12.03.2017).

582. Спирина М.Л. Социально-педагогическая защита детей-сирот в России. *Вестник Адыгейского государственного университета*. Серия 3: Педагогика и психология. 2008. № 5. С. 88–91. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-pedagogicheskaya-zaschita-detey-sirot-v-rossii> (дата звернення: 09.06.2017).

583. Старцева М. О журнале «Детская помощь» (1885–1894). *Нескучный сад*. 2002. №1(2). URL: <http://vstrecha.glasnet.ru/nc/0102/78/78.htm> (дата звернення: 10.12.2016).

584. Стог А. О общественном призрении в России; Министерство полиции: в 2 ч. СПб., 1818. Ч.1. 114 с.; Ч.2. 142 с.

585. Ступак Ф. Благодійність на сторінках періодичних видань (журнал «Детская помощь»). *Грані*. №12(116). грудень 2014. С. 108–112.

586. Ступак Ф. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук. Переяслав-Хмельницький: Б.в., 2010. 434 с.

587. Ступак Ф. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2010. 40 с.

588. Тарасова И. Организация и осуществление полицейского надзора в сфере общественной и частной благотворительности в императорской России [Текст]. *История государства и права*. 2012. № 23. С. 17–20.

589. Терлюк І. Держава і право в Україні: сторінки історії. Львів: СПОЛОМ, 2008. 354 с.

590. Уваров С. Дань памяти императрицы Марии. М.: Б.и, 1866. 25 с.
591. Ульянова Г. Благотворительность в Российской империи. XIX начало XX века. М.: Наука, 2005. 435 с.
592. Чапурко Т., Лысенко А. Установление возраста уголовной ответственности в истории развития Российского уголовного законодательства (до 1918 г.). *Научный журнал КубГАУ*. 2007. № 25(1). С. 3–4. URL: <http://ej.kubagro.ru/2007/01/pdf/04.pdf> (дата звернення: 12.06.2015).
593. Шведов А. Краткая историческая записка о развитии женского благотворительного общества со времени возникновения до 1885. Одесса, 1885. 24 с.
594. Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. 266 с.
595. Шевченко В. Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (XIX – поч. XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Збірник наукових праць*. Х., 2007. Вип. 10. С. 168–178.
596. Шевченко В. Олександрівське училище-хутір глухонімих. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія: Зб. наук.праць. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. Вип. 2. С. 66–70.
597. Шерстнева Е. Детские учреждения приказов общественного призрения. *Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и история медицины*. 2003. № 4. С. 53–56.
598. Шершун Т. Благодійна та культурно-освітня діяльність представників купецького стану південної України першої половини XIX ст. *Інтелігенція і влада*. 2006. Вип. 8. С. 87–92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2006_8_11 (дата звернення: 12.04.2015).
599. Шихов К. Земська добродійність на Катеринославщині 1866–1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Д., 2003. 16 с. укр.

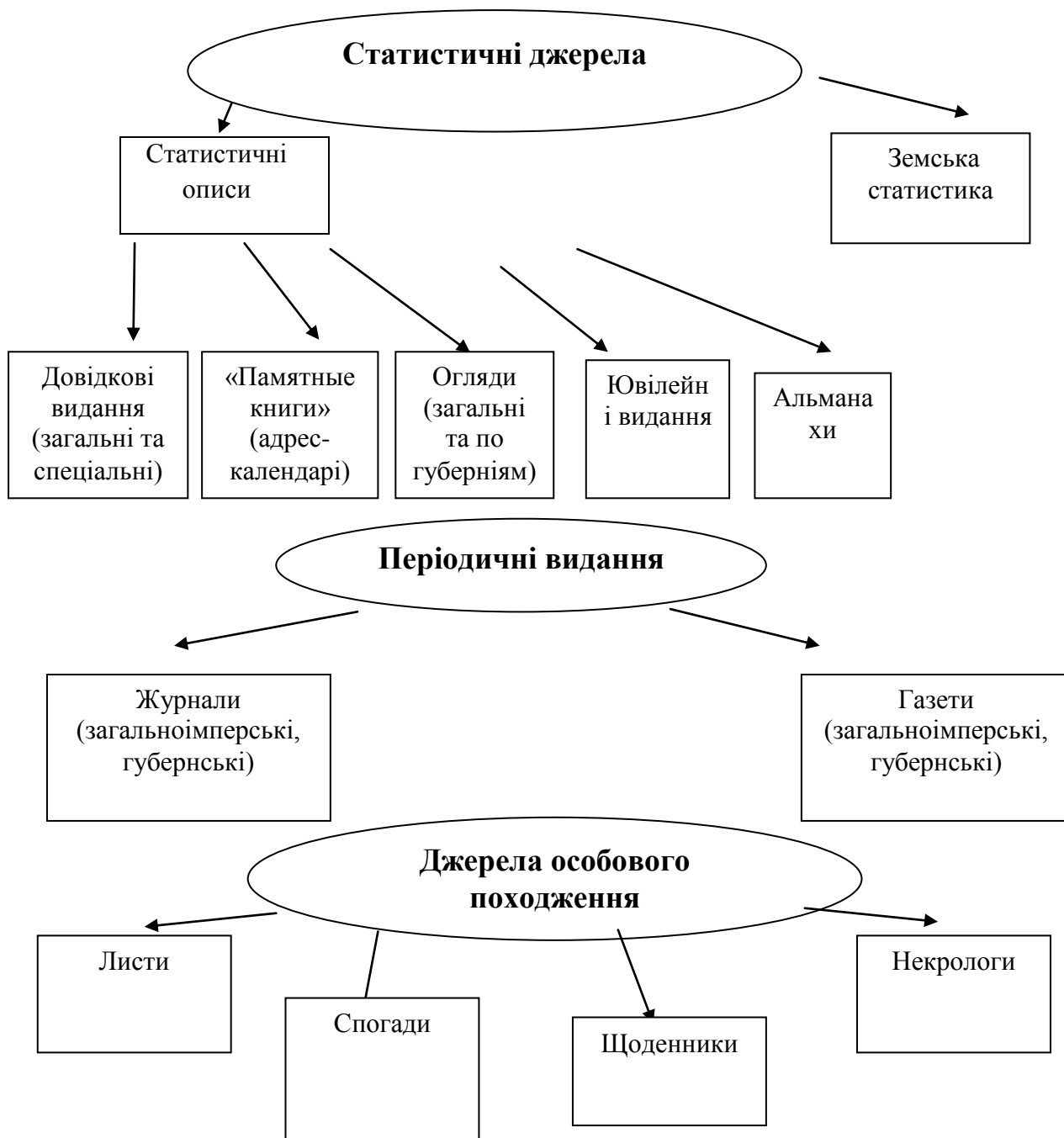
600. Шпак В. Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів XIX – початку XX ст. Полтава: АСМІ, 2005. 336 с.
601. Шпак В. Теоретичні та практичні засади реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів в Україні (XIX – початок XX ст.): дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Полтава, 2006. 500 с.
602. Юрій І. Правове регулювання організації державного піклування та громадської доброчинності на півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.). *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. МОНмолодьспорт України; НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 349–456.
603. Яблоков В. Призрение детей в воспитательных домах. Спб., 1901. 71 с.
604. Яким Ю. Форми і види опіки над дітьми-сиротами у творчому доробку Ю. Ч. Бабіцького. *Опіка і виховання дітей*. Історія і сучасність: зб. наук. праць. Дрогобич: Дрогобич: Ред.-вид. відділ ДДПУ, 2010. С. 81–89.
605. Якобий А. Благотворительность. Спб., 1899. 108 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

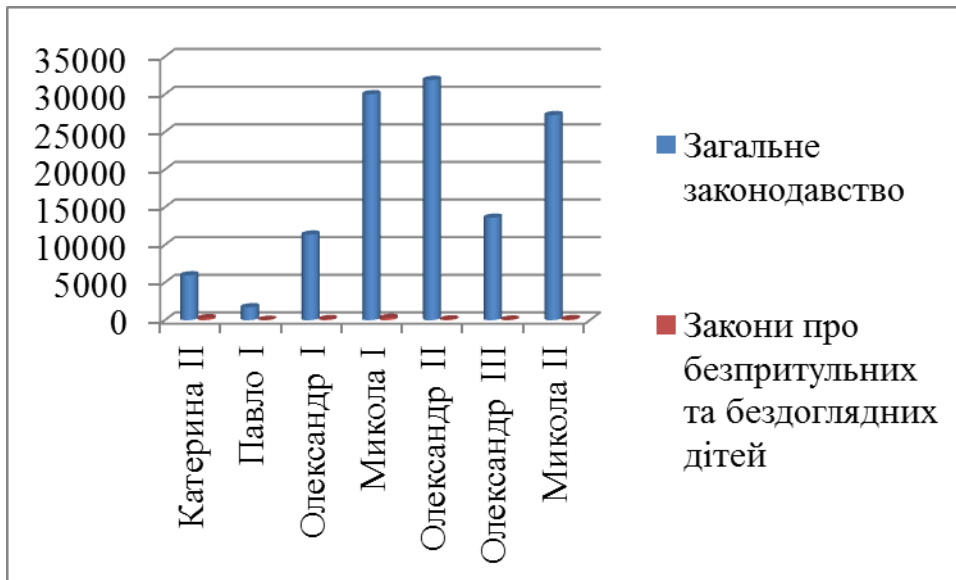
Класифікації писемних джерел до історії дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України (60-ті рр. XVIII – початок XX ст.)

Складено автором.

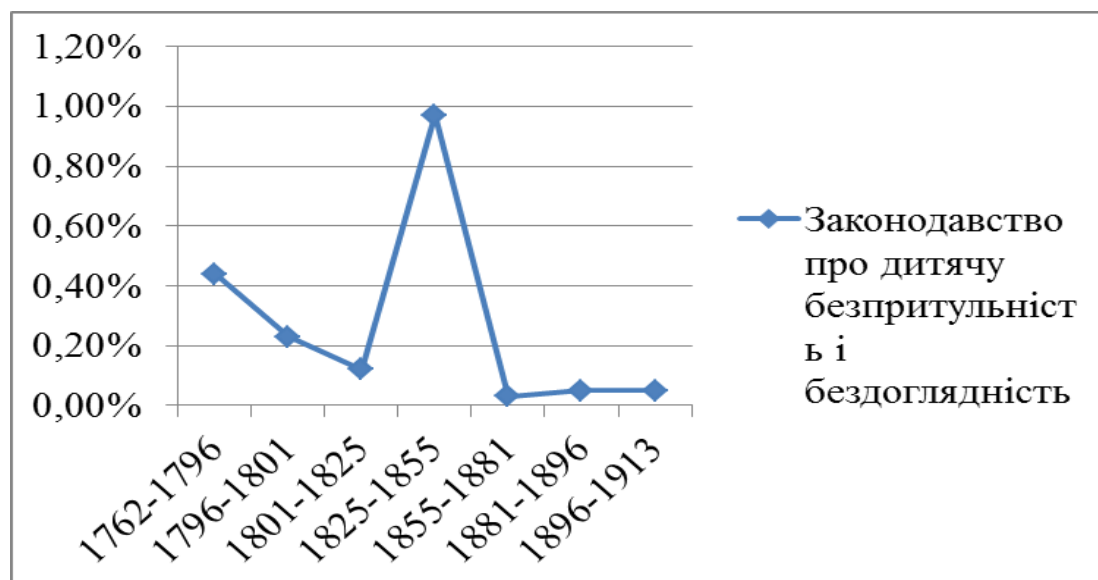
Питома вага законів про дитячу безпритульність і бездоглядність у загальному законодавстві Російської імперії

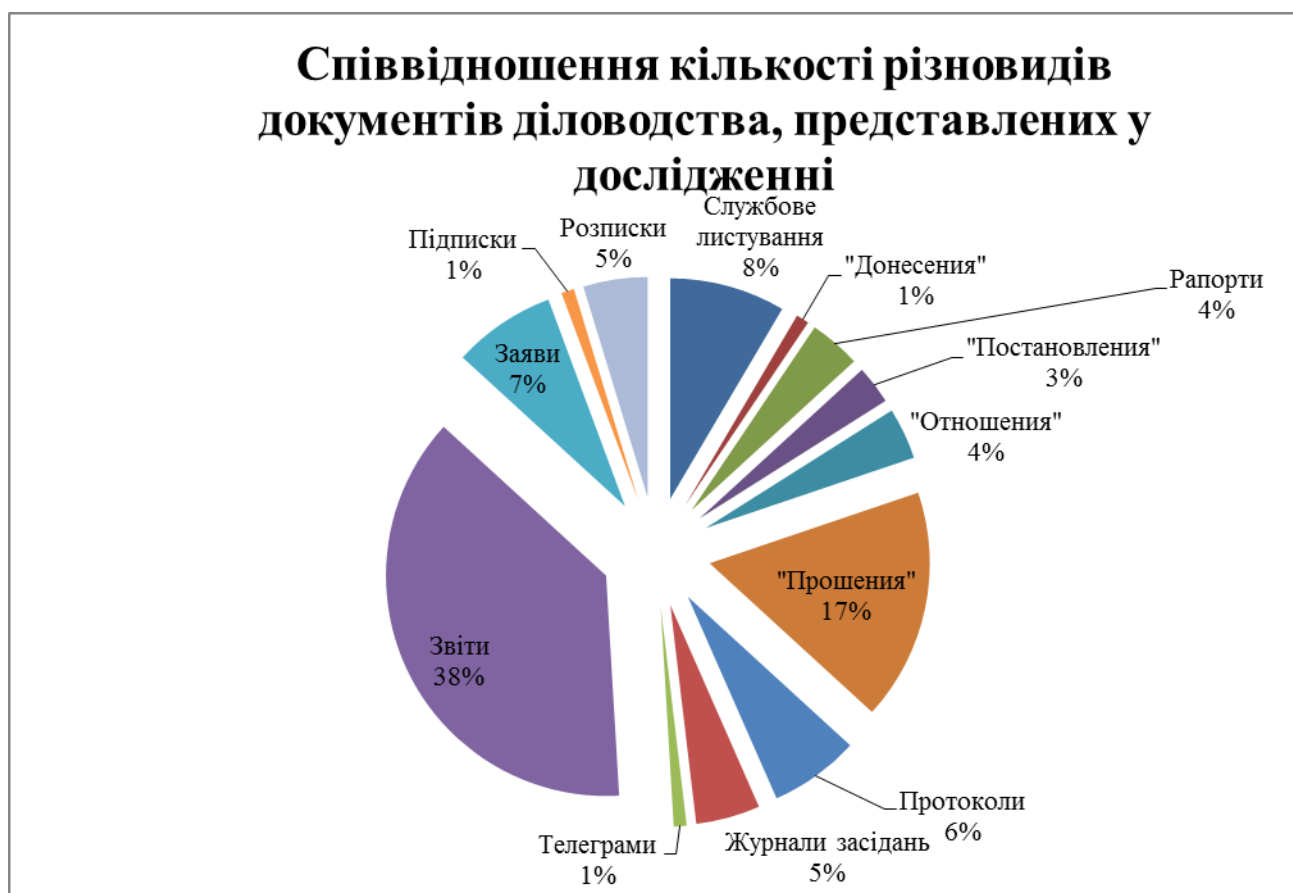
Складено за: ПСЗРИ. Собрание Первое. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXIII–XL; ПСЗРИ. Собрание Второе. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830–1885. Т. I–LV; ПСЗРИ. Собрание Первое. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1885–1916. Т. I–XXXIII.

Додаток В

Зміни законодавчої ініціативи щодо проблем дитячої безпритульності та бездоглядності (60-і рр. XVIII – початок XX ст.)

Складено за: ПСЗРИ. *Собрание Первое*. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXIII-XL; ПСЗРИ. *Собрание Второе*. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830-1885. Т. I-LV; ПСЗРИ. *Собрание Первое*. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1885-1916. Т. I-XXXIII.

Підрахунки автора, на основі аналізу документів діловодства

Додаток Д

«Высочайше утвержденное мнение Государственного совета»**«Об исправительных приютах» 1866 р.**

Основні положення закону мали наступний зміст:

- 1) метою створення виправних притулків ставало «нравственное исправление несовершеннолетних»;
- 2) «к учреждению таких богоугодных и общепользных заведений призываются также земство, общество и духовныя установления, равно как и частныя лица»;
- 3) усі справи притулків переходили під юрисдикцію Міністерства Внутрішніх Справ;
- 4) оцінювалися переваги подібних закладів: «а) принадлежащее приюту или приобретаемое для него недвижимое имущество освобождается от всяких сборов в пользу казны; б) каждому приюту дозволяется ежегодно разыгрывать, без взноса установленных процентов, лотерею, с тем, чтобы сумма продаваемых билетов не превышала три тысячи рублей; в) в случае производства, помещенными в приюте, земледельческих работ, Министерство Государственных Имуществ отводит ему в пользование необходимый для сего участок из имеющихся в той местности свободных казенных земель; г) приютам, за каждого содержащегося в них несовершеннолетнего, выдается, местными Попечительными о тюрьмах Комитетами, из сумм, отпускаемых на содержание арестантов, ежемесячно, та плата, во сколько обходится пища и одежда арестанта»;
- 5) передбачалася плата притулкам грошей із боку батьків вихованців (за можливістю), з урахуванням того факту, що внески не могли бути більшими за три рублі в місяць;

- 6) притулки утримували на вихованні дітей одного полу;
- 7) керівниками подібних закладів ставали «лица неопороченной нравственности и имеющие атестат на право преподавать»;
- 8) було можливим скорочення терміну перебування вихованців у притулку на третину, або ж, в протилежному випадку, дітей виховували до повноліття;
- 9) навчання передбачало вивчення Закону Божого, читання, письма, основ арифметики та інших елементарних наук, роботи землеробські або ремісничі, або і ті, й інші разом.

ПСЗРИ. Собрание Третье. 1891. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1894. Т. XI. С.529–542.

Функції дитячих благодійних організацій, передбачені статутами

1. Взаємодія з органами місцевого самоврядування, благодійними організаціями й МВС.
2. Збирання відомостей про осіб, що звернулися за допомогою до товариства.
3. Проведення добродійних акцій та заходів (лотерей, спектаклів, концертів тощо).
4. Контроль за діяльністю відділень благодійних установ.
5. Нагляд за дотриманням правил товариства, визначених у його статуті.
6. Надання матеріальної допомоги в необхідних розмірах усім, хто її потребував.
7. Організація і проведення загальних зборів.
8. Подання загальним зборам щорічних звітів про діяльність об'єднання, а також формування плану дій щодо діяльності на наступний рік.
9. Розподіл справ між членами правління.
10. Щомісячне фіксування закладів опіки та піклування.

Складено за:

1. *Устав Севастопольского общества по устройству приютов и убежищ для сирот-мальчиков и дешевых столовых для бедных. Севастополь, 1902. 19 с.*
2. *Устав Сербского благотворительного общества в Одессе: утвержден 12 октября 1891 года. Одесса: Б. и., 1891. 7 с.*

3. *Устав Убежища для Одесского мещанского общества. Одесса: Тип. Р. Гелертера, 1884. – 8 с.*
4. *Устав Херсонского общества содействия физическому воспитанию детей. Херсон: Тип. губ. правл., 1897. 14 с.*
5. *Устав Ялтинского благотворительного общества за 1869 год. Ялта, 1869. 12 с.*

«Паспортная книжка на 5 лет

**Выдана «от Скотоватского волостного правления Бахмутского уезда
Екатеринославской губернии 1910 года марта месяца 4 дня Сергею
Терентьевичу Омелянненку»»**

- « 1) имя, отчество, фамилия – Омелянненко Сергей Терентьевич;
- 2) звание – рядовой;
- 3) время рождения (или возраст) – 1910 года марта месяца 4 дня;
- 4) вероисповедание – православный;
- 5) место постоянного жительства – Екатеринославская губерния;
- 6) состоит ли или состоял ли в браке – состоит;
- 7) отношение к отбыванию воинской повинности (запись отсутствует);
- 8) документы, на основании которых выдана паспортная книжка (запись отсутствует);
- 9) подпись владельца;
- 10) лица, внесенные в паспортную книжку на основании ст.10 и 11 Устава о паспортах»

Держархів Миколаївської області. Ф.213. Оп.1. Спр.1. Арк. 125–135.

«Отношение»

«Вследствие Отношения Директора Павловского Приюта для Призрения Младенцев и Родильниц от 22 июня с.г. за №88.

Городская Управа просит Контору принять в Приют на призрение незаконнорожденного ребенка мужескаго пола, скончавшейся в Павловском Приюте после родовой Эклампсии мещанки Розы Штильман иудейского вероисповедания приезжей из Подольской Губернии, причем ввиду заявления Директора Приюта, что ребенок остался без всякого приюта, так как единственный дальний родственник покойной отказался взять ребенка на свое попечение. Управа решает окрестить ребенка по обряду Православной веры».

Держархів Одеської області. Ф.96. Оп.1. Спр.7. Арк. 119.

«Заявление»

«В Городской Приют для призрения младенцев...

Управление Херсонского полицейского участка, препровождая при сем в Городской приют для призрения подкидыша мужескаго пола около двух месяцев от роду с признаками Святого Крещения, имеет честь уведомить, что означенный ребенок поднят запасным стр. Иваном Дуженковым около здания Технического общества на Старо-Портофранковской улице в 11 часов вечера. Апреля 1 дня 1896 год».

Держархів Одеської області. Ф.96. Оп.1. Спр.7. Арк. 2.

**Затверджений Педагогічною радою режим закладу «Питомник
славянських девиць»**

«1) заняття вихованців питомника припиняються в 10 годин вечора;

2) діти встають в 6 годин утра;

3) 0,5 ч. – одягання і миття;

4) 0,5 ч. – на молитву;

5) чай або каву з хлібом і молоком;

6) 8 – 3 ч. – час для класних і практичних занять;

Примітка. Дітям, які будуть відвідувати гімназії, дозволено давати на руки сніданок з пиріжків з м'ясом, сиром або капустою.

7) обід (два здорових харчових страв);

8) до 5 ч. – відпочинок;

9) до 7,5 – заняття;

10) 7,5 – чай з легкою закускою замість вечері;

11) молитва, сон».

Держархів Одеської області. Ф.273. Оп.1. Спр.2. Арк.4–4 зв.

**Розклад вихованців Одеського єврейського благодійного товариства за
1893 р.**

- « 6.30 – подъем, умывание;
- 7.00 – молитва, завтрак;
- 8.00 – уроки (с переменами по 5 минут, между 3-м и 4-м – 20 мин.);
- 12.30 – 14.00 – гимнастика, пение и рукоделие для девочек;
- 14.00 – обед;
- 14.30-17.00 – прогулки в парке, занятия в мастерских для старших;
- 18.30 – уроки (младшие), ужин;
- 19.30-20.30 – уроки (старшие), младшие – игры, пение;
- 20.30 – сон (чистят зубы, приводят в порядок платья)»

*Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1893 г. Одесса: Тип. Шульце,
1894. С.5.*

«Ведомость опекунов о ведении хозяйства»

«Из представленных от опекуна помещика штаб-лекаря Вейлана отчетных книг с ведомостями о управлении им порученным в опекунство Его умершаго господина генерал-майора Флигель-Адъютанта Кавалера Сергея Николаева, сына Салтыкова, показанных в указе правительствующего сената от 24 мая 1788 года Екатеринославское наместническое правление последовавшем в сущем тогда еще младенчестве при вдовствующей генеральше Натальи Федоровой, дочери Салтыковой, в Москве оставшихся и тамо в собственном его призрении находящихся 4-х дочерей и 1-го сына наследников. Именно: деревня общая Ивановка на реке Ингульце, по течению оной с левой стороны при которой земли 3 тыс. дес., и на оной население великоросейской и малоросейской породы людей по последней ревизии ... 28 мужских и 25 женских душ в строенных подданыческих хат наподплеть тростником покрыты. Мельница ветряная – 50 руб., ... быков – 30 руб., рогатого скота – 137,50 руб., бугай один – 12 руб., коров дойных – 14 – 140 руб. И того – 5804 руб.».

Держархів Одеської області. Ф.440. Оп.1. Спр.2. Арк.55.

Додаток Н

«По прошению Крестьянского Одесского уезда, Ииванской Пряеславы Сильвестровны Грищенко.

Городскою управою отдана им 5-го числа сего апреля питомица Приюта Мария №2479 для присоединения к своему семейству на законных основаниях и согласно правилам Приюта, в чем выдана им Грищенкам надлежащее свидетельство того же числа за №4880. Об этом Городское Управление уведомляет контору Городского Приюта для сведения и отметки по книгам Приюта».

Держархів Одеської області. Ф.96. Оп.1. Спр.7. Арк.108.

Телеграма

«Срочная.

Петропавловский детский приют.

Госпожи Авенариус.

Благоволите передать Евгения Артилова родившегося шестаго декабря 1891 документами девицы Елизаветы Феликсовны Колорской...»

Держархів Одеської області. Ф.96. Оп.1. Спр.7. Арк.159.

Додаток П

Заявление о приеме детей в приют 1906 р.

«Честь имею покорнейше просить Вашего Превосходительства не откажите моей прозби о помещении моего мальчика вверинный вам Приют так как я осталась вдовой съчетермя малолетними детми и неимея никаких средств для пропитания к жизни, иногда я могла пойти заработать о неть такого притонища гдебы я могла его оставить а почему и прошу Вашего Превосходительства не откажите моей прозби поместить моего мальчика вверинный вам приют. Мария Вагущенко».

Держархів Миколаївської області. Ф.310. Спр.1. Арк.2.

Прошение

«Покорнейше прошу принять зависящее от вас распоряжение, о выдаче мне и моей жене Хрестине, сыну Феодосию, и дочери Анне казенный паек за призванного сына Никиту с 1-го апреля 1916 г., в виду того, что срока действия службы сына моего Никиты окончился 1-го апреля 1916 г., а мне и моему семейству лишь только выдан паек с 1 ноября 1917 г. (проживающий в оккупированном неприятелем в Гродненской губернии Труманского уезда)»

Держархів Одеської області. Ф.612. Оп.1. Спр.5. Арк. 61.

Додаток С

**Чисельність вихованців «Попечительства императрицы Марии
Александровны о слепых» на 01.01.1900 р.**

вік	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	Усього
Хлопці	-	2	3	9	14	15	12	11	14	10	9	6	9	5	4	6	130
Дівчата	1	-	2	5	3	9	7	2	6	6	9	2	2	1	-	-	55

Складено за: *Отчет Особого отдела по предупреждению слепоты / Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых. 1896-1914. - За 1901 год / составлен под редакцией проф. Л. Г. Беллярминова, приват-доцентом В. Н. Долгановым. СПб., 1902. С.130–133.*

**Вікова характеристика дітей «Попечительства императрицы Марии
Александровны о слепых» на 01.01.1900 р.**

	Хлопці	Дівчата	Усього
Молодша група	6	4	10
Старша група	3	3	6
1 клас	2	2	4
2 клас	3	2	5
3 клас	2	6	8
Ремонтний відділ	16	6	22

Складено за: *Отчет о деятельности Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1900 г. С.130–133.*

**Грошові надходження благодійним установам,
фіксовані земськими зборами**

Назва благодійної установи	Сума, передана земством (руб. сріблом)	Період
Верхньодніпровське благодійне товариство	300	на 1914-й р.
Катеринославське товариство піклування про дітей	50	на 1914-й р.
Катеринославське Губернське піклування дитячими притулками	100	на 1914-й р.
Катеринославське товариство виправних колоній для малолітніх правопорушників	200	на 1914-й р.
Олександрівська колонія глухонімих	120	на 1914-й р.
Катеринославська школа сліпих	120	на 1914-й р.

Складено за: *Отчет Верхнеднепровской Уездной Земской Управы очередного уездного земского собрания за 1913 г. Верхнеднепровск: Тип. Любовского и Гинцбурга, 1914. С.200.*

Додаток Ф

**Кількість дітей, які користувалися благодійною допомогою в Херсонській
губернії, та відповідна кількість закладів, що її надавали
(станом на 1899 р.)**

№ з.п.	Благодійні заклади та товариства	Кількість дітей, які користувалися благодійністю			
		Хлопці		Дівчата	
		Постійно проживали	Приходили	Постійно проживали	Приходили
1.	«Попечительство о недостаточных учащихся при Херсонских мужской и женской гимназиях, реальном и городском училищах и учительской семинарии»		124		33
2.	«Общество вспомоществования нуждающимся учащимся в женской прогимназии»				4
3.	«Общество вспомоществования бедным учащимся в мужской и Мариинской женской гимназиях»		22		20
4.	«Попечительство о бедных учащихся при Елисаветградском общественном собрании»		48		

5.	«Общество вспомоществования бедным ученицам женской гимназии»				23
6.	«Кучурганская богадельня»			2	
7.	«Николаевский детский приют для сирот девочек»			35	
8.	«Дом трудолюия в Херсоне»		30		28
9.	«Херсонское еврейское сиротское училище «Талмуд- Тора»		97		
10.	«Ночлежный приют в г.Херсон»	12			
11.	«Дом питомцев и подкидышей губернского земства»	328		309	
12.	«Земский сиротский дом для детей обоего пола»	70		40	
13.	«Земский мужской сиротский дом»	70			
14.	«Александровский приют для детей обоего пола»	29		29	
15.	«Елисаветградская Талмуд-Тора»		216		
16.	«Приют для подкидышей в г. Елисаветград»	90			
17.	«Бесплатное ремесленно- грамотное училище»		54		106
18.	«Сиротский дом для детей обоего пола в г. Одесса»	9		19	
19.	«Училище для глухонемых в г. Вормс»	10		4	
20.	Бесплатная лечебница для		693		595

	приходящих Имени Императора Александра II				
21.	«Больница при Григорьевско- Бизюковском монастыре»	4	134	1	55

Складено за: *Сборник сведений о благотворительности в России с краткими очерками благотворительных учреждений в С.-Петербурге и Москве. СПб., 1899. С. 799–813.*